

2016•2017
FACULTEIT RECHTEN
master in de rechten

Masterproef
Juridische mogelijkheden inzake klimaataansprakelijkheid

Promotor :
Prof. dr. Bernard VANHEUSDEN

Tammy Philippsen
Scriptie ingediend tot het behalen van de graad van master in de rechten

De transnationale Universiteit Limburg is een uniek samenwerkingsverband van twee universiteiten in twee landen: de Universiteit Hasselt en Maastricht University.

Universiteit Hasselt | Campus Hasselt | Martelarenlaan 42 | BE-3500 Hasselt
Universiteit Hasselt | Campus Diepenbeek | Agoralaan Gebouw D | BE-3590 Diepenbeek

Maastricht University

2016•2017
FACULTEIT RECHTEN
master in de rechten

Masterproef

Juridische mogelijkheden inzake klimaataansprakelijkheid

Promotor :
Prof. dr. Bernard VANHEUSDEN

Tammy Philipsen

Scriptie ingediend tot het behalen van de graad van master in de rechten

SAMENVATTING

In deze masterscriptie wordt een onderzoek gevoerd naar de haalbaarheid van de Belgische Klimaatzaak. Deze Klimaatzaak kwam er naar aanleiding van het Nederlandse voorbeeld in 2015. In Nederland dagvaardde de Stichting Urgenda de Nederlandse overheid omdat zij onvoldoende maatregelen nam om een gevaarlijke klimaatverandering tegen te gaan. Naar dit geslaagd voorbeeld besloten een aantal Vlamingen actie te ondernemen. Onder de naam vzw Klimaatzaak, een vereniging geleid door 11 bekende Vlamingen, werden de vier Belgische overheden bevoegd voor klimaat in gebreke gesteld. Volgens hen is het dringend tijd om actie te ondernemen tegen een gevaarlijke klimaatverandering. België heeft zich verbonden om de strijd tegen een gevaarlijke klimaatverandering aan te gaan. Ondanks de urgentie en de omvang van het gevaar, vormt de klimaatproblematiek momenteel niet het onderwerp van een omstandig en diepgaand debat bij de Belgische politici. Volgens de vzw Klimaatzaak volstaat het niet dat België zich louter beperkt tot de vooropgestelde reductiedoelstellingen. België dient in dat opzicht een meer ambitieus klimaatbeleid te voeren, doet zij dit niet, dan schendt zij de algemene zorgvuldigheidsnorm. Doordat deze nalatigheid bijdraagt aan de verwezenlijking van een gevaarlijke klimaatverandering, gedragen de Belgische overheden zich niet als een normaal vooruitziende en zorgvuldige overheid, met als gevolg het ontstaan van schade aan burgers. Dit politieke vraagstuk heeft ondertussen de weg naar de burgerlijke rechter gevonden. Waarbij nu de vraag rijst of dit wel een zaak is die moet worden gevoerd voor de rechtbank. De vzw Klimaatzaak vordert immers een schadeherstel in de vorm van een vordering tot wetgevingsbevel. Dit impliceert dat de burgerlijke rechter de Belgische overheden kan dwingen om een meer afdoende klimaatbeleid te voeren. Dit doet de noodzaak ontstaan naar een onderzoek over de verhouding van dit wetgevingsbevel met het principe van de scheiding der machten. Dit onderzoek zal zich in hoofdzaak focussen op vraag op de Belgische klimaatzaak enige kans op slagen heeft, waarbij o.a. wordt onderzocht of dit principe een hindernis kan vormen op het parcours dat de vzw alsnog dient af te leggen.

DANKWOORD

Vier jaar geleden begon ik vol goede moed aan mijn rechtenopleiding aan de Universiteit Hasselt en kan nu met trots zeggen dat het einde nabij is. Deze masterscriptie vormt het sluitstuk van deze mooie periode in mijn leven. Motivatie en doorzettingsvermogen zijn hierbij steeds mijn belangrijke drijfveren geweest.

Verschillende personen hebben tijdens het voltooien van mijn studie en deze masterscriptie een grote steun voor mij betekend. Ik zou hen hiervoor dan ook graag persoonlijk bedanken.

Vooreerst zou ik graag de Universiteit Hasselt willen bedanken voor de goede opleiding die zij mij heeft geboden als start van mijn carrière. Daarnaast wil ik ook mijn promotor prof. dr. Bernard Vanheusden bedanken voor zijn begeleiding en aanbevelingen alsook om mij de vrijheid te geven om zelf deze masterscriptie vorm te geven.

Een speciaal dankwoord gaat uit naar mijn opa voor de nodige koffiepauzes tijdens mijn studie en het luisterend oor dat hij daarbij geboden heeft. Tot slot wil ik ook graag in het bijzonder mijn vriend bedanken voor zijn oneindige geduld en onvoorwaardelijke steun doorheen mijn gehele opleiding.

Tammy Philippen

15 mei 2017

INHOUDSOPGAVE

SAMENVATTING	1
DANKWOORD	3
INHOUDSOPGAVE	5
INLEIDING	7
HOOFDSTUK I. KLIMAATVERANDERING	11
Afdeling 1. Inleiding	11
Afdeling 2. Begrip	11
Afdeling 3. Oorzaken en gevolgen	12
Onderafdeling 3.1 Oorzaken	12
Onderafdeling 3.2 Gevolgen	13
Afdeling 4. Conclusie	19
HOOFDSTUK II. ONTVANKELIJKHEIDSVOORWAARDEN BIJ KLIMAATAANSPRAKELIJKHEID	21
Afdeling 1. Inleiding	21
Afdeling 2. Ontvankelijkheid <i>ratione materiae</i>	22
Afdeling 3. Ontvankelijkheid <i>ratione personae</i>	22
Onderafdeling 3.1 Rechts- en handelingsbekwaam	22
Onderafdeling 3.2 Belang en hoedanigheid	23
Afdeling 4. Nederlandse Klimaatzaak	27
HOOFDSTUK III. AANSPRAKELIJKHEID VAN DE BELGISCHE OVERHEID	29
Afdeling 1. Inleiding	29
Afdeling 2. Aansprakelijkheid van de wetgevende macht	29
Onderafdeling 2.1 Historiek	29
Onderafdeling 2.2 Het arrest van het Hof van Cassatie van 1 juni 2006	34
Onderafdeling 2.3 Het arrest van het Hof van Cassatie van 28 september 2006	35
Onderafdeling 2.4 Tussenconclusie	37
Onderafdeling 2.5 Toepassingsvoorwaarden aansprakelijkheid voor fouten van de wetgevende macht	37
Onderafdeling 2.6 Conclusie	41
Afdeling 3. Aansprakelijkheid van de uitvoerende macht	42
Onderafdeling 3.1 Het Flandria-arrest en andere	42
Onderafdeling 3.2 De invulling van het foutbegrip	44
Onderafdeling 3.3 Conclusie	45
HOOFDSTUK IV. AANSPRAKELIJKHEIDSVORDERING TEN GRONDE	47
Afdeling 1. Inleiding	47
Afdeling 2. Niet-naleving van de zelf erkende doelstellingen	48
Onderafdeling 2.1 Algemeen	48
Onderafdeling 2.2 Tussenconclusie	53
Afdeling 3. Het herstel in natura	54

Onderafdeling 3.1	Vordering tot wetgevingsbevel.....	54
Onderafdeling 3.2	Tussenconclusie.....	56
Onderafdeling 3.3	Wetgevingsbevel in de Nederlandse Klimaatzaak	56
Afdeling 4.	Geschonden subjectieve rechten	57
Onderafdeling 4.1	Inleiding	57
Onderafdeling 4.2	De fout	58
Onderafdeling 4.3	Een schending van de mensenrechten onder het EVRM.....	59
Onderafdeling 4.4	Een schending van het preventiebeginsel	67
Onderafdeling 4.5	Een schending van het voorzorgsbeginsel	69
Onderafdeling 4.6	Een schending van de algemene zorgvuldigheidsnorm	71
Onderafdeling 4.7	Conclusie	76
Afdeling 5.	De schade.....	76
Onderafdeling 5.1	Begrip	76
Onderafdeling 5.2	Ontvankelijkheidsvoorwaarden	77
Onderafdeling 5.3	Gegrondeheidsvoorwaarden	78
Onderafdeling 5.4	De Nederlandse Klimaatzaak	80
Onderafdeling 5.5	Conclusie	80
Afdeling 6.	Het oorzakelijk verband	80
HOOFDSTUK V.	SCHEIDING DER MACHTEN	85
Afdeling 5.1	Inleiding	85
Afdeling 5.2	Historiek.....	85
Afdeling 5.3	De scheiding der machten en de Klimaatzaak.....	86
BESLUIT		91
BIBLIOGRAFIE		95

INLEIDING

De huidige klimaatverandering wordt mede door de mens veroorzaakt en heeft grote gevolgen wereldwijd voor mens en leefmilieu. Klimaatverandering manifesteert zich in stijging van de gemiddelde temperatuur, verwoestijning, smelten van ijskappen, etc. Het valt moeilijk te ontkennen dat het milieu zich in een alarmerende fase bevindt. Echter is het nationale klimaatbeleid van vele landen ontoereikend om de opwarming van de aarde tijdig te neutraliseren of zelfs te stoppen. We zien dan ook dat de rechtbank steeds vaker wordt ingeschakeld ter regulering van klimaatproblematieken.

Via klimaatonderhandelingen trachten landen de klimaatbedreiging internationaal in te perken, waarbij het vooral de taak is van de nationale overheden om hier zorg voor te dragen. Maar afdwinging in het kader van het klimaatcontentieux is echter zeer complex. Vooralsnog bestaan er geen "klimaatrechten" waarop burgers zich kunnen beroepen. Vandaar dat de geschonden belangen inzake klimaatzaken vaak hun grondslag vinden in de bestaande mensenrechten.

Een probleem als klimaatopwarming is dan ook zeker niet evident in een juridische procedure. Maar toch worden op wereldniveau overheden voor de rechter gedaagd inzake klimaatproblemen. Zo werd op 24 juni 2015 de Nederlandse overheid veroordeeld door de nationale Rechtbank van Den Haag in eerste aanleg. De milieuvereniging Stichting Urgenda stelde dat de Nederlandse overheid een niet voldoende ambitieus klimaatbeleid voerde, waardoor de overheid tekort zou schieten aan haar zorgplicht voor de bescherming van het leefmilieu. Daardoor draagt de Nederlandse overheid bij aan het mede-veroorzaken van een gevaarlijke klimaatopwarming. In dit mijlpaalarrest werd de Nederlandse overheid dan ook aangemaand tot het bijsturen van haar klimaatbeleid. Menig milieuverenigingen zijn dan ook opgetogen met dit mijlpaalarrest in de verdere strijd tegen de klimaatopwarming.

Op 1 december 2014 besloten ook de Vlamingen actie te ondernemen. Onder de naam vzw Klimaatzaak hebben een aantal bekende Vlamingen de Belgische Staat en de gewestelijke overheden in gebreke gesteld. In hun ingebrekestelling vragen zij de Belgische overheid om haar verplichtingen inzake uitstoot van broeikasgassen na te komen. In maart 2015 werden zij uitgenodigd door federaal minister Marghem om samen met de vier bevoegde ministers aan tafel te gaan zitten. Helaas bleek het onmogelijk om een consensus te bereiken. Vervolgens besloot de vzw om de Belgische overheid te dagvaarden op 27 april 2015. Volgens de vzw Klimaatzaak volstaat het niet dat België zich louter beperkt tot de vooropgestelde reductiedoelstellingen tegen 2020. België dient in dat opzicht een meer ambitieus klimaatbeleid te voeren, doet zij dit niet dat schendt zij de algemene zorgvuldigheidsnorm. De Belgische overheid gedraagt zich niet als een normaal vooruitziende en zorgvuldige overheid, met als gevolg het ontstaan van schade aan burgers.

De vzw Klimaatzaak eist dan ook dat de rechtbank de Belgisch overheid zou bevelen om de gezamenlijke uitstoot van broeikasgassen te (doen) verminderen met (i) 40% althans minstens

25%, in 2020 ten opzichte van het jaar 1990 en (ii) met 87,5%, althans minstens 80%, in 2050 ten opzichte van het jaar 1990.

Bijgevolg stelt de vzw Klimaatzaak geen klassieke aansprakelijkheidsvordering in. Zij eist geen schadevergoeding wegens het nalatig optreden van de Belgische overheid, maar eist *in concreto* een rechtsherstel in natura via een vordering tot wetgevingsbevel. Volgens haar doet de Belgische overheid niet voldoende om de gezamenlijke Belgische uitstoot te verminderen met 40% althans minstens 25% tegen het jaar 2020 ten opzichte van het jaar 1990.

In het kader van deze hangende Belgische klimaatzaak, strekt dit onderzoek zich dan ook uit naar de vraag in welke mate het huidig juridisch kader is ingericht om de aansprakelijkheid van de Belgische overheid te realiseren wegens het voeren van een tekortkomend klimaatbeleid. De centrale onderzoeksvraag in deze masterscriptie luidt dan ook meteen als volgt: "Welke zijn de juridische mogelijkheden inzake aansprakelijkheid van de Belgische overheid wegens een tekortkomend klimaatbeleid? De focus ligt hierbij in hoofdzaak op de vraag of de Belgische klimaatzaak enige kans op slagen heeft.

Hierbij zal een rechtsvergelijking worden gemaakt met de Nederlandse klimaatzaak. De draagwijdte van de Nederlandse klimaatzaak wordt uiteengezet om zo eventuele gevolgen vast te stellen voor de verdere ontwikkeling van de Belgische klimaatzaak. Dit onderzoek zal zich dus in hoofdzaak toespitsen op een analyse van de hangende Belgische klimaatzaak in vergelijking met de reeds gevoerde Nederlandse klimaatzaak uit 2015. Gelet op de vele overeenkomsten tussen het Belgische en Nederlandse recht, biedt deze Nederlandse Klimaatzaak een goede houvast voor de eisers in de Belgische Klimaatzaak.

Om dit onderzoek gestructureerd te kunnen voeren, zal het zich baseren op de dagvaarding die door de vzw Klimaatzaak werd toegezonden aan de Federale overheid, het Waals Gewest, het Vlaams gewest en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

Hoofdstuk 1 kadert de probleemstelling over het fenomeen van de klimaatverandering. Dit fenomeen gaf de directe aanleiding tot het opstarten van de Belgische klimaatzaak.

Vervolgens onderzoekt hoofdstuk 2 of de procespartijen voldoen aan de ontvankelijkheidsvoorwaarden om een procedure op te starten voor de rechtbank. Hierbij gebeurt ook een rechtsvergelijking met de ontvankelijkheidsvoorwaarden in de Nederlandse klimaatzaak.

Hoofdstuk 3 behandelt het leerstuk van de overheidsaansprakelijkheid. Dit hoofdstuk onderzoekt op welke wijze de Belgische overheid aansprakelijk is voor fouten of nalaten van de wetgevende en uitvoerende macht. Dit hoofdstuk zal zich enkel toeleggen op het leerstuk van de overheidsaansprakelijkheid in België. Hoofdstuk 2 en 3 zijn van belang omdat zij duiden of het enigszins mogelijk is de Belgische overheid aansprakelijk te stellen wegens het voeren van een tekortkomend klimaatbeleid. Indien beide hoofdstukken een negatieve uitkomst bieden, zal er geen reden bestaan om tot de grond van de zaak over te gaan.

Voorts gaat hoofdstuk 4 nader in op de ingeroepen geschonden subjectieve rechten, waarbij ieder ingeroepen subjectief recht nader wordt geanalyseerd. Hierbij zal ook worden onderzocht in hoeverre de buitencontractuele aansprakelijkheidsvordering op grond van artt. 1382 – 1383 BW gericht tegen de Belgische overheid kans op slagen heeft. Dit vereist een bespreking van aansprakelijkheidsvoorwaarden van artt. 1382 – 1383 BW, nl. fout, schade en oorzakelijk verband. In dit hoofdstuk volgt er wel een rechtsvergelijking met de Nederlandse klimaatzaak.

Tot slot staat hoofdstuk 5 stil bij het principe van de scheiding der machten. De Belgische klimaatzaak heeft als doel om de Belgische overheid via de rechtbank te dwingen een meer afdoende klimaatbeleid te voeren. Vanuit staatsrechtelijk perspectief biedt dit interessante inzichten, aangezien de vzw een beroep doet op de rechterlijke macht om de wetgevende en uitvoerende macht tot een beter beleid te dwingen. De vraag rijst hoe dit zich verhoudt met het principe van de scheiding der machten.

Na het doornemen van deze masterscriptie zal de lezer in staat zijn om te concluderen of de Belgische Klimaatzaak een slaagkans heeft of niet.

HOOFDSTUK I. KLIMAATVERANDERING

Afdeling 1. Inleiding

Vooraleer een onderzoek te voeren naar de juridische haalbaarheid van de Belgische klimaatzaak, wordt het fenomeen van de klimaatverandering nader toegelicht. Een toelichting over dit natuurverschijnsel is verantwoord in dit onderzoek, aangezien het ook meteen de aanleiding is voor het opstarten van de Belgische klimaatzaak. In dit eerste hoofdstuk wordt een antwoord geboden op de volgende vragen: "Wat is klimaatverandering?" en "Welke oorzaken en gevolgen op globaal niveau vallen hieruit af te leiden?". Voor het beantwoorden van deze vragen baseert deze masterscriptie zich op de genoemde feiten in de dagvaarding van de vzw Klimaatzaak.¹

Afdeling 2. Begrip

Zowel koolstofdioxide (CO₂) als andere gassen dragen eraan bij dat onze aarde warm en bewoonbaar blijft op een natuurlijke wijze. Dit wordt mogelijk gemaakt doordat de zonnewarmte wordt opgevangen in de atmosfeer. In de vorm van lichtgolven bereikt zonne-energie onze aarde. Maar het is slechts een deel van die energie die daadwerkelijk ons aardoppervlak bereikt. In de ozonlaag wordt een groot deel van de ultraviolette straling geabsorbeerd. Het deel dat wordt tegengehouden wordt terug gekaatst in het heelal. Maar niet enkel de ozonlaag, ook het aardoppervlak zelf weerkaatst zonlicht terug naar het heelal. Het geflecteerde zonlicht is hetgeen wij waarnemen als licht. Het overige deel zal worden opgevangen door de aarde als warmte. Die warmte zal het aardoppervlak vervolgens via infraroodstraling terug stralen naar het heelal. Van die infraroodstraling wordt in de atmosfeer een deel vastgehouden door de daar aanwezige broeikasgassen. Deze broeikasgassen, bijvoorbeeld koolstofdioxide, spelen een belangrijke rol in onze atmosfeer. Indien niet een deel van de infraroodstraling zou worden vastgehouden, zou de aarde een bevroren landschap vertonen in plaats van een warme en bewoonbare plek.²

Hieruit volgt dat het klimaat voor een groot deel afhankelijk is van deze broeikasgassen in de atmosfeer. Waarbij koolstofdioxide de voornaamste rol speelt. Het is namelijk koolstofdioxide dat ervoor zorgt dat we op aarde kunnen leven in een aangenaam klimaat doordat het in de atmosfeer voldoende warmte vasthoudt. Het is dit effect wat het broeikaseffect wordt genoemd.³ Andere broeikasgassen zoals methaan en distikstofoxide komen in mindere hoeveelheden vrij. Maar ook zij houden warmte vast.⁴

---

¹ Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>, 6 – 12.

² European Commission: *Our planet, our future – Fighting climate change together*, 2015 p. 4, <http://bookshop.europa.eu/en/our-planet-our-future-pbML0614050/>; US Global Change Research Program: *Global Climate Change Impacts in the United States: 2009 report*, p. 14, <https://nca2009.globalchange.gov/global-climate-change/index.html>;

http://ec.europa.eu/clima/sites/campaign/what/climatechange_en.htm; R. HENSON, *The rough guide to climate change. The symptoms, the science, the solution*, London, Penguin Group, 2011, 24 – 26.

³ *Ibid.*, 114; L. SPRUYT, "Klimaatverandering: the basics", 2015, p. 4, <http://www.bondbeterleefmilieu.be/page.php/7/show/15838>; <http://climate.nasa.gov/causes/>;

http://ec.europa.eu/clima/sites/campaign/what/climatechange_en.htm.

⁴ http://ec.europa.eu/clima/change/causes/index_nl.htm;

http://ec.europa.eu/clima/sites/campaign/what/climatechange_en.htm.

Indien de hoeveelheid broeikasgassen stijgt in de atmosfeer, kan er minder infraroodstraling verdwijnen naar het heelal. De warmte kan bijgevolg niet verdwijnen en blijft opgesloten in de atmosfeer. Hierdoor zal de temperatuur op aarde toenemen, waardoor we spreken van de opwarming van de aarde. Deze opwarming is de oorzaak van de klimaatverandering. Al mogen we klimaatverandering niet enkel beperken tot het fenomeen van de opwarming van de aarde. De opwarming van de aarde is slechts een aspect van klimaatverandering. Klimaatverandering manifesteert zich ook in hogere frequenties van extreem weer zoals o.a. hittegolven, hevige regenval, droogtes, etc.⁵

Volgens het *International Panel on Climate Change* (IPCC) dient klimaatverandering te worden omschreven als: *"Een verandering in de staat van het klimaat dat kan worden geïdentificeerd door veranderingen in het gemiddelde en/of variabiliteit van zijn eigenschappen en dat blijvend is voor een langere periode, gewoonlijk decennia of langer. Het verwijst naar een verandering in het klimaat in de tijd, als gevolg van natuurlijke variabiliteit of als gevolg van menselijke activiteiten."*⁶ Het Klimaatverdrag van de Verenigde Naties uit 1992 definieert klimaatverandering als: *"Een verandering in het klimaat dewelke direct of indirect wordt toegeschreven aan menselijke activiteit, die de samenstelling van de atmosfeer wijzigt en die naast natuurlijke klimaatwisselingen wordt waargenomen gedurende vergelijkbare perioden."*⁷

Afdeling 3. Oorzaken en gevolgen

Onderafdeling 3.1 Oorzaken

Klimaatverandering is nauw verbonden met het gebruik van fossiele brandstoffen. Het verbranden van deze brandstoffen zoals steenkool, aardgas en aardolie gecombineerd met ontbossing zorgt ervoor dat de hoeveelheid koolstofdioxide stijgt in de atmosfeer. Bijgevolg zal ook de temperatuur op aarde stijgen.⁸ Sinds de start van de Industriële Revolutie rond 1750 is de globale uitstoot van broeikasgassen, veroorzaakt door menselijke activiteiten, toegenomen met 80%.⁹ De grootste uitstoot is afkomstig van energievoorzieningen, transport en industrie. Maar ook ontbossing en landbouw spelen een rol in de toeneming van broeikasgassen.¹⁰

---

⁵ IPCC, 2014: Climate Change 2014: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change [Core Writing Team, R.K. Pachauri and L.A. Meyer (eds.)]. IPCC, Geneva, Switzerland, 10; European Commission: Our planet, our future – Fighting climate change together, 2015 p. 7, <http://bookshop.europa.eu/en/our-planet-our-future-pbML0614050/>.

⁶ IPCC, 2007: Summary for Policymakers. In: *Climate Change 2007: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* [Solomon, S., D. Qin, M. Manning, Z. Chen, M. Marquis, K.B. Averyt, M. Tignor and H.L. Miller (eds.)]. Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom and New York, NY, USA, 30.

⁷ Art. 1(2) Raamverdrag Verenigde Naties inzake Klimaatverandering (1992) (hierna: VN-Klimaatverdrag).

⁸ European Commission: Our planet, our future – Fighting climate change together, 2015 p. 4, <http://bookshop.europa.eu/en/our-planet-our-future-pbML0614050/>; M. DUBUY en J.E. VINUALES, *International environmental law*, Cambridge, Cambridge University Press, 2015, 141; <http://climate.nasa.gov/causes/>; Global Climate Change Impacts in the United States: 2009 report, p. 14, <https://nca2009.globalchange.gov/global-climate-change/index.html>.

⁹ IPCC, Fifth Assessment Report, Synthesis Report: summary for policy makers, 2014, 5.

¹⁰ IPCC, Fourth Assessment Report, Synthesis Report, Summary for policy makers, 2007, 36; J. DELBEKE en P. VIS, "EU's climate leadership in a rapidly changing world", in J. DELBEKE, P. VIS e.a., *EU Climate Policy Explained*,

Het is door de verbranding van dergelijke fossiele brandstoffen dat de mens een invloed heeft uitgeoefend op de stijging van de koolstofdioxideconcentratie binnen de atmosfeer.¹¹ Uit het IPCC-rapport van 2014 valt te concluderen dat het extreem waarschijnlijk is dat er een verband bestaat tussen menselijke activiteiten en klimaatverandering. Extreem waarschijnlijk betekent in deze context een zekerheid van meer dan 95%.¹² Het ontbossen heeft tot gevolg dat minder koolstofdioxide wordt opgenomen door de natuur en bijgevolg zal er meer koolstofdioxide in de atmosfeer worden opgesloten. Door middel van koolstofdioxide helpen bomen bij het regelen van het klimaat. Zij doen dit door middel van het fotosyntheseproces. Middels ontbossing zal het effect van dit proces tenietgaan. De koolstofdioxide in de bomen komt vrij in de atmosfeer wat ervoor zorgt dat het broeikas effect wordt versterkt.¹³ De landbouw levert eveneens een bijdrage aan het broeikas effect vanwege het vrijkomen van methaangas en distikstofoxide. Namelijk bij het verteren van voedsel produceert vee grote hoeveelheden methaan. Distikstofoxide komt vrij door meststoffen met stikstof.¹⁴

Uit het IPCC-rapport van 2007 volgt dat het extreem onwaarschijnlijk is dat klimaatopwarming enkel verklaard kan worden zonder externe factoren in acht te nemen. Klimaatverandering is niet enkel te wijten aan een natuurlijk proces. Voorbeelden van natuurlijke factoren zijn de zon, vulkanische activiteit en de baan van de aarde rond de zon.¹⁵ De opwarming van de atmosfeer, opwarming van oceanen, het smelten van ijskappen, etc. kunnen hun oorzaak niet enkel vinden in een natuurlijk proces. Het is zelfs aannemelijk dat de combinatie van zon en vulkanische druk een afkoeling zouden veroorzaken en geen opwarming.¹⁶

Onderafdeling 3.2 Gevolgen

3.2.1 Wetenschappelijk bewijs

Het wetenschappelijk bewijs voor klimaatverandering vinden we terug in de klimaatrapporten van het IPCC. Het IPCC is een wetenschappelijk orgaan dat in 1988 werd opgericht door het *United Nations Environment Program* (UNEP) en de *World Meteorological Organization* (WMO) onder het toezicht van de Verenigde Naties (VN).¹⁷ Het IPCC heeft als taak inzicht te verkrijgen in alle facetten van klimaatverandering. Dit houdt onder meer in: de risico's, de gevolgen, mogelijkheden tot het terugdringen van het probleem en mogelijkheden tot voorkoming van het probleem. Het IPCC voert

---

London, Routledge, 2016, (4) 4, <https://www.routledge.com/EU-Climate-Policy-Explained/Delbeke-Vis/p/book/9789279482618>.

¹¹ European Commission: Climate Change fact sheet, 2015, p. 1 - 2 ec.europa.eu/clima/.../factsheet_climate_change_2014_en.pdf; <http://climate.nasa.gov/causes/>; J.P. VAN YPERSELE en P. MARBAIX, "Impact van de klimaatverandering in België", Greenpeace en UCL, Brussel, 2004, www.elic.ucl.ac.be/users/marbaix/impacts/docs/ImpactsGPvF-MR-NL.pdf, 7.

¹² IPCC, Fifth Assessment Report, Synthesis Report: summary for policy makers, 2014, 2 en 4.

¹³ http://ec.europa.eu/clima/change/causes/index_nl.htm.

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ <http://climatechange.gc.ca/default.asp?lang=En&n=65CD73F4-1>.

¹⁶ IPCC, Fourth Assessment Report, Synthesis Report, Summary for policy makers, 2007, 39.

¹⁷ <https://www.ipcc.ch/organization/organization.shtml>; S. OBERTHUR, M. PALLEMAERTS, en C. ROCHE KELLY, *The new climate policies of the European Union: internal legislation and climate diplomacy*, Brussel, VUBPress, 2010, 28 - 29.

zelf geen onderzoek, het bestudeert en beoordeelt de meest recente wetenschappelijke gegevens die wereldwijd worden gerapporteerd betreffende klimaatverandering.¹⁸ Duizenden wetenschappelijke publicaties omtrent de toestand van het klimaat worden beoordeeld door gerenommeerde wetenschappers om de meeste actuele toestand weer te geven in rapporten.¹⁹ Het IPCC vervult de rol van een objectieve en onafhankelijke beoordelaar van alle beschikbare data over het klimaat. Het heeft als doelstelling om daaruit alle mogelijke conclusies te halen die als basis dienen voor de internationale politiek over het voeren van een klimaatbeleid.²⁰

Dat de bevindingen van het IPCC enige waarde hebben blijkt uit het feit dat zij, door de bij het VN-Klimaatverdrag van 1992 aangesloten 195 landen en de EU, uitdrukkelijk worden erkend en aanvaard. Bovendien worden deze bevindingen ook als uitgangspunt genomen bij het voeren van klimaatbeleid.²¹

Het IPCC bestaat uit drie werkgroepen. Werkgroep I heeft als doelstelling om de bestaande wetenschappelijke kennis over klimaatverandering in kaart te brengen. Vervolgens dient Werkgroep II de gevolgen hiervan voor het milieu, de economie alsook de samenleving te bestuderen. Tot slot Werkgroep III dient een mogelijk beleid uit te werken dat een antwoord kan bieden op de klimaatverandering.²²

Sedert de oprichting heeft het IPCC vijf rapporten uitgebracht. Uit het *First Assessment Report* (1990) kwam voort dat klimaatverandering een globale bedreiging vormt.²³ Er volgde de bevestiging dat de stijging van koolstofdioxide in verband staat met de opwarming van de aarde.²⁴ Daarnaast was het ook het startpunt voor de onderhandelingen betreffende het VN-Klimaatverdrag.²⁵ Dit is een internationale overeenkomst die werd opgesteld met als doelstelling om de klimaatverandering aan te pakken op globaal niveau.²⁶ Het *Second Assessment Report* uit 1995 bevestigde dat er een zichtbare invloed is van menselijk handelen op de klimaatverandering.²⁷ Uit dit rapport volgende het *Berlin Mandate* dat een basis vormde voor de onderhandelingen naar het Kyoto Protocol.²⁸ Het Kyoto

---

¹⁸ <https://www.ipcc.ch/organization/organization.shtml>.

¹⁹ European Commission: *Our planet, our future – Fighting climate change together*, 2015 p. 6, <http://bookshop.europa.eu/en/our-planet-our-future-pbML0614050/>.

²⁰ R.H.J. COX, *Revolutie met recht*, Lemiers, Stichting Planet Prosperity Foundation, 2011, 144.

²¹ L. MASSAI, *The Kyoto protocol in the EU. European Community and Member States under International and European law*, Den Hague, T.M.C. Asser press, 2011, 30; J.M. VAN DEN BERG en R. COX, "Is de staat aansprakelijk voor klimaatverandering?", *AV&S* 2014, nr. 2, afl. 1, (5) 5; R. COX, "Klimaat, veiligheid en het recht", *CPS* 2016, nr. 38, (197) 201.

²² L. MASSAI, *The Kyoto protocol in the EU. European Community and Member States under International and European law*, Den Hague, T.M.C. Asser press, 2011, 30; R.H.J. COX, *Revolutie met recht*, Lemiers, Stichting Planet Prosperity Foundation, 2011, 143; X, *De Nederlandse klimaatzaak*. Rechtbank Den Haag, 24 juni 2015, C/09/456689/ HA ZA 13-1396, *TMR* 2015/5, (512) 514.

²³ https://www.ipcc.ch/ipccreports/far/wg_I/ipcc_far_wg_I_full_report.pdf.

²⁴ R.H.J. COX, *Revolutie met recht*, Lemiers, Stichting Planet Prosperity Foundation, 2011, 143.

²⁵ United Nations Framework Convention on Climate Change, 9 May 1992, 1771 UNTS 107; S. OBERTHUR, M. PALLEMAERTS, en C. ROCHE KELLY, *The new climate policies of the European Union: internal legislation and climate diplomacy*, Brussel, VUBPress, 2010, 29; M. DUBUY en J.E. VINUALES, *International environmental law*, Cambridge, Cambridge University Press, 2015, 144.

²⁶ European Commission: *Our planet, our future – Fighting climate change together*, 2015 p. 6, <http://bookshop.europa.eu/en/our-planet-our-future-pbML0614050/>.

²⁷ https://www.ipcc.ch/ipccreports/sar/wg_I/ipcc_sar_wg_I_full_report.pdf.

²⁸ The Berlin Mandate: Review of Paragraphs a) en b) of Paragraph 2 of Article 4 of the Convention to Determine if they are adequate, Plans for a Protocol and Follow-up Decisions, Decision 1/CP.1, 2 June 1995, Doc.

Protocol is een uitwerking van het VN-Klimaatverdrag. Hoewel het Kyoto Protocol in 1997 onderhandeld werd, duurde het nog tot 2005 tot het internationaal in werking zou treden. Nationaal werd dit geratificeerd op 26 september 2001.²⁹ Met dit klimaatakkoord werden er voor het eerst ook concrete en bindende reductiedoelstellingen vastgelegd voor de industrielanden, ook wel Annex I-landen genoemd. Er werd nauwkeurig aangegeven welke uitstoot aan broeikasgassen ieder lid van het VN-Klimaatverdrag nog mocht hebben tegen de verbintenisperiode van 2008-2012. Er werd met andere woorden voorzien dat ook de industrielanden gebonden werden aan een "emissieplafond".³⁰ 6 jaar later volgde een nieuw rapport.³¹ Dit rapport leverde een nog sterker bewijs over de opwarming van de aarde. Bovendien betekende dit rapport ook een alarmbel voor de beleidsmakers op globaal niveau. Eens te meer werd benadrukt dat er nood was aan een beleid omtrent duurzame ontwikkeling waarbij de hoofdrol was weggelegd voor mitigatiemaatregelen inzake klimaatverandering.³²

In 2007 werd een vierde rapport uitgebracht. Hierin werd vastgesteld dat er een merkbare opwarming van de aarde was. De atmosfeer en oceanen worden beduidend warmer. Gevolgen hiervan zijn veranderingen in neerslag, sneeuw- en ijsbedekking, alsook een stijging van de zeespiegel.³³ Uit het IPCC rapport van 2007 kwamen harde conclusies naar boven. Zo volgde onder meer de conclusie dat het nu onomstotelijk vaststaat dat het koolstofdioxide-gehalte in de atmosfeer is toegenomen en dat er een opwarming van de aarde plaatsvindt. Er werd uitdrukkelijk gesteld dat: "*Warming of the climate system is unequivocal and that it is very likely that human activities are the cause of most of the observed increase in global average temperatures since the mid-20th century*".³⁴ Daarnaast kan er met een wetenschappelijk zekerheid gesteld worden dat o.a. de opwarming van de aarde een gevolg is van de menselijke uitstoot van broeikasgassen in de atmosfeer,³⁵ dat hittegolven intenser zullen voorkomen,³⁶ dat de gemiddelde stijging van de zeespiegel zal toenemen,³⁷ dat het smelten van de ijsmassa's op Groenland en Antarctica heeft bijgedragen aan een stijging van de zeespiegel,³⁸ dat er in Europa sprake is van smeltende gletsjers,³⁹ er langere groeiseizoenen zullen ontstaan alsook verschuivingen van natuurlijke habitatten, etc.⁴⁰ Het vierde rapport zette meteen ook de krijtlijnen neer voor de onderhandelingen onder het *Bali Action Plan*.⁴¹ In het kader

---

FCCC/CP/1995/7/Add.1; Kyoto Protocol to the United Nations Convention on Climate Change, 11 December 1997, 2302 UNTS 148.

²⁹ Wet 19 februari 2007 Samenwerkingsakkoord tussen de Federale Overheid, het Vlaamse Gewest, het Waalse Gewest en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest inzake de uitvoering van sommige bepalingen van het Protocol van Kyoto, afgesloten te Brussel op 19 februari 2007, *BS* 2 februari 2008; A. VERLINDEN, "Protocol van Kyoto geratificeerd in België", *TVW* 2002, afl. 8, 393.

³⁰ http://unfccc.int/kyoto_protocol/items/2830.php.

³¹ www.ipcc.ch/ipccreports/tar/.

³² L. MASSAI, *The Kyoto protocol in the EU. European Community and Member States under International and European law*, Den Hague, T.M.C. Asser press, 2011, 30; M. DUBUY en J.E. VINUALES, *International environmental law*, Cambridge, Cambridge University Press, 2015, 143.

³³ IPCC, Fourth Assessment Report, Synthesis Report, Summary for policy makers, 2007, 48 en 52.

³⁴ IPCC, 2007: Summary for Policymakers. In: *Climate Change 2007: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* [Solomon, S., D. Qin, M. Manning, Z. Chen, M. Marquis, K.B. Averyt, M. Tignor and H.L. Miller (eds.)]. Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom and New York, NY, USA, p. 3, 5, 10 en 13.

³⁵ *Ibid.*, 36 – 37.

³⁶ *Ibid.*, 46.

³⁷ *Ibid.*, 46 – 48.

³⁸ *Ibid.*, 47.

³⁹ *Ibid.*, 50.

⁴⁰ *Ibid.*, 33, 48 en 57.

⁴¹ Bali Plan of Action, Decision 1/CP.13, 14 March 2008, Doc. FCCC/CP/2007/6/Add.1.

van dit plan dienen ook de ontwikkelingslanden engagementen op zich te nemen. De bedoeling was om de kloof tussen de Annex I landen en de ontwikkelingslanden te verkleinen.⁴²

Ook in het rapport van 2014 vinden we gelijkaardige conclusies. Dit rapport stelt letterlijk: "De opwarming van het klimaatsysteem is onmiskenbaar. Sinds de jaren '50 zijn de waargenomen veranderingen over de decennia heen ongekend. De atmosfeer en de oceanen zijn opgewarmd, de hoeveelheden sneeuw en ijs zijn afgenomen en de zeespiegel is gestegen."⁴³ Het is zeer waarschijnlijk dat hittegolven frequenter zullen voorkomen. De oceanen zullen blijven opwarmen en het globaal zeespiegelniveau zal stijgen.⁴⁴ Ook bepaalde dieren- en plantensoorten worden met uitsterven bedreigd als gevolg van de klimaatverandering.⁴⁵

Daarnaast kwam in 2006 het Stern-rapport tot stand. Voormalig hoofdeconoom van de Wereldbank, Nicolas Stern, bracht een rapport uit dat de effecten van klimaatverandering op de wereldeconomie in beeld brengt. Volgens Stern is klimaatverandering het grootste marktfalen ooit. Volgens hem zijn het de industrielanden die moeten ingrijpen en klimaatverandering dienen te bestrijden. Klimaatverandering heeft ook een economische negatieve impact. Hierbij valt te denken aan de negatieve effecten op watervoorraden, voedselproductie, gezondheidszorg, etc. Dit heeft tot gevolg dat de uitgave van het Bruto Wereldproduct zal stijgen.⁴⁶

3.2.2 Een grens van 2°C

Klimaatverandering kan niet meer worden voorkomen. Het wetenschappelijk bewijs dat de aarde opwarmt is onweerlegbaar. Daarom hebben de overheden, van de landen verbonden aan het VN-Klimaatverdrag, besloten om de stijging van de globale temperatuur te beperken tot minder dan 2°C. De kritische grens van 2°C werd vastgelegd op de internationale klimaatconferentie in Kopenhagen in 2009.⁴⁷ Deze grens houdt in dat de concentratie van koolstofdioxide in de atmosfeer niet mag stijgen boven de 450 ppm. Volgens het IPCC is deze grens van 2°C te verantwoorden omdat de schadelijke gevolgen van klimaatverandering kunnen worden beperkt indien de gemiddelde temperatuur op aarde niet meer toeneemt dan 2°C.

Het wetenschappelijk bewijs voor deze grenzen vinden we terug in het IPCC-rapport van werkgroep III uit 2007.⁴⁸ In dit rapport vinden we een tabel terug die een overzicht biedt van mogelijkheden om de grens van 2°C niet te overschrijden.⁴⁹ Analyse van deze tabel toont ons dat om de grens van 2°C niet te overschrijden, de concentratie van broeikasgassen in de atmosfeer dient te stabiliseren op een niveau van 450 ppm. "Ppm" is de afkorting voor *parts per million* oftewel delen per miljoen.

---

⁴² M. DUBUY en J.E. VINUALES, *International environmental law*, Cambridge, Cambridge University Press, 2015, 144.

⁴³ IPCC, Fifth Assessment Report, Synthesis Report: summary for policy makers, 2014, 2.

⁴⁴ *Ibid.*, 10.

⁴⁵ *Ibid.*, 13.

⁴⁶ The Stern Review on the Economics of Climate Change, 2006, www.wwf.se/source.php/1169157/Stern%20Report_Exec%20Summary.pdf.

⁴⁷ http://unfccc.int/meetings/copenhagen_dec_2009/meeting/6295.php.

⁴⁸ IPCC, Fourth Assessment Report, Mitigation of Climate Change, Working group III report, 2007.

⁴⁹ *Ibid.*, 198.

Het is een eenheid waarmee de concentratie van broeikasgassen in de atmosfeer wordt aangeduid. Om dit niveau te behalen, dient de totale uitstoot van broeikasgassen door de Annex-I landen (dit zijn de industrielanden, waaronder België) tegen 2020 25 tot 40% lager te zijn dan in het jaar 1990. Tegen het jaar 2050 dient de uitstoot zelfs 80 tot 95% lager te zijn in vergelijking met het jaar 1990.⁵⁰

Uit het IPCC-rapport van werkgroep III uit 2014 volgt de conclusie dat indien de concentratie van broeikasgassen in de atmosfeer in het jaar 2100 stabiliseert op 450 ppm, het waarschijnlijk is dat de stijging van de globale temperatuur onder de 2°C blijft. Waarschijnlijk duidt hier op een kans van meer dan 66%. Om dit te bereiken dient de globale uitstoot van broeikasgassen in 2050 te zijn verlaagd met een percentage van 40 tot 70% in vergelijking met het jaar 2010.⁵¹ Indien men niet start met het nemen van reductiemaatregelen, dan zal de globale temperatuur in 2100 zijn toegenomen met 3,7°C tot 4,8°C en zal in het jaar 2030 het maximum niveau van 450 ppm zijn overschreden.⁵²

3.2.3 Klimaatverandering in België

In 2015 publiceerde MIRA (Milieurapport Vlaanderen) een klimaatrapport.⁵³ Hierin werd onderzocht in hoeverre klimaatverandering voelbaar is in Vlaanderen en België. Ook zij hielden rekening met de gepubliceerde rapporten en bevindingen van het IPCC. Klimaattrends gedetecteerd in België zijn o.a. dat de gemiddelde jaartemperatuur met 2,4°C toegenomen is in vergelijking met de pre-industriële periode. De seizoenen in België worden warmer, waarbij in de lente zelfs een stijging van 3°C is waar te nemen.⁵⁴ Ook een stijging van de zeespiegel is merkbaar in België. In bijvoorbeeld Oostende is het jaargemiddeld zeeniveau gemeten in 2013 met 11,5cm toegenomen in vergelijking met de begin jaren '50.⁵⁵

In de Belgische klimaatzaak wordt ook een beroep gedaan op een studie over klimaatverandering uitgevoerd door de Katholieke Universiteit Leuven op verzoek van Greenpeace.⁵⁶ Deze studie onderzoekt de impact van de klimaatverandering in België. Ook in deze studie wordt er verwezen naar de rapporten van het IPCC. De conclusies die volgen uit dit rapport kunnen als volgt worden samengevat.

Het staat vast dat de temperaturen zullen stijgen in de toekomst, zowel wat betreft de zomer als de winter. Voor de winter betekent dit een stijging van de wintertemperatuur tussen 1,7°C en 4,6°C. Voor de zomer zal dit tussen 3,1°C en 6,6°C bedragen. Gelet op de temperatuurstijging in de winter,

---

⁵⁰ *Ibid.*, 776.

⁵¹ IPCC, Fifth Assessment Report, Mitigation of Climate Change, Working group III report, Summary for policy makers, 2007, 10 – 13.

⁵² *Ibid.*, 8.

⁵³ Milieurapport Vlaanderen 2015, Klimaatrapport 2015: over waargenomen en toekomstige klimaatveranderingen, <http://www.milieurapport.be/nl/publicaties/topicrapporten/mira-rapport-klimaat-2015/>.

⁵⁴ *Ibid.*, 3 – 4 en 37 – 38.

⁵⁵ *Ibid.*, 3 – 4 en 67 – 68.

⁵⁶ J.P. VAN YPERSELE en P. MARBAIX, "Impact van de klimaatverandering in België", Greenpeace en UCL, Brussel, 2004, www.elic.ucl.ac.be/users/marbaix/impacts/docs/ImpactsGPvF-MR-NL.pdf ; Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>, 9 – 10.

is het logisch dat het aantal vorstdagen en het aantal dagen dat sneeuw blijft liggen, zullen dalen. Voor de zomer betekent dit dat een gemiddelde stijging van de temperatuur ervoor kan zorgen dat er meer warme zomers zullen zijn en dat bijgevolg de kans op hittegolven wordt verhoogd.⁵⁷

Klimaatverandering speelt ook een rol op het gebied van biodiversiteit. Klimaatverandering heeft een impact op het verdwijnen van soorten. Daarnaast maken nieuwe klimaatomstandigheden het mogelijk dat er nieuwe soorten naar België komen. Soorten die vroeger niet konden overleven in België. Nieuwe soorten betekent ook dat de verhoudingen tussen soorten zullen veranderen en dus ook wijzigingen inhouden in de structuur van bepaalde ecosystemen.⁵⁸

Stormen doen het risico op overstromingen verhogen alsook de toename van erosie aan de kust. Daarnaast valt deze erosie ook te wijten aan de stijging van de zeespiegel. Stormen kunnen ervoor zorgen dat grote hoeveelheden zand worden weggerukt van duinen en stranden. Ook de getijden langs de kust spelen een rol. Door de jaren heen werden er in België al verscheidene golfbrekers aangelegd om dit fenomeen enigszins te beperken. Het valt aan te raden om dijken te versterken, al zal dit de klimaatverandering niet tegenhouden.⁵⁹

3.2.4 The Oslo Principles

De link tussen de rechtsgronden en de klimaatvorderingen worden ondersteund door de *Oslo Principles* die in maart 2015 werden uitgebracht.⁶⁰ Deze principes leggen neer welke juridische verplichtingen staten hebben om de gevolgen van klimaatverandering te doen reduceren en zelfs te stoppen.⁶¹ Zij wijzen op de grondslagen in het bestaande recht die toepasbaar zijn op het klimaatbeleid. Op grond daarvan kunnen rechters een staat veroordelen tot een beter klimaatbeleid om zo verdere schadelijke gevolgen van klimaatverandering tegen te gaan.⁶²

Het uitgangspunt is dat klimaatverandering een ernstige globale bedreiging vormt waarvan de schade nu al merkbaar is.⁶³ Het eerste principe gaat uit van het voorzorgsbeginsel waarbij dit vereist dat broeikasgassen dienen te worden gereduceerd tot een niveau dat nodig is om de dreigingen van klimaatverandering te vermijden.⁶⁴ Ter nadere concretisering van dit beginsel, legt principe 6 staten verdere verplichtingen op. Meer bepaald moeten staten maatregelen nemen om ervoor te zorgen dat de globale temperatuur niet meer toeneemt dan met 2°C, in vergelijking met de globale temperatuur

---

⁵⁷ *Ibid.*, 7 – 8 en 19.

⁵⁸ *Ibid.*, 8 – 9 en 21 – 22.

⁵⁹ *Ibid.*, 8 en 33.

⁶⁰ Expert group on global climate obligations, Oslo Principles on Global Obligations to Reduce Climate Change, 1 maart 2015, <http://globaljustice.macmillan.yale.edu/news/oslo-principles-global-climate-change-obligations>; A. SOETE en H. SCHOUKENS, "Voor het gerecht. De klimaatzaak: een moeilijke oefening in rechterlijk activisme?", *TOO* 2015, nr. 2, (146) 149; A. SOETE en H. SCHOUKENS, "De Nederlandse klimaatoverwinning: revolutie met recht of common sense?", *TOO* 2015, nr. 3, (385) 386.

⁶¹ Expert group on global climate obligations, Oslo Principles on Global Obligations to Reduce Climate Change, 1 maart 2015, <http://globaljustice.macmillan.yale.edu/news/oslo-principles-global-climate-change-obligations>, 1.

⁶² R. COX, "Klimaat, veiligheid en het recht", *CPS* 2016, nr. 38, (197) 210.

⁶³ Expert group on global climate obligations, Oslo Principles on Global Obligations to Reduce Climate Change, 1 maart 2015, <http://globaljustice.macmillan.yale.edu/news/oslo-principles-global-climate-change-obligations>, 3.

⁶⁴ *Ibid.*

gemeten vanaf 1750.⁶⁵ Bovendien is het staten verboden, op grond van principe 8, om elke nieuwe activiteit die een aanzienlijke toename van de productie van broeikasgassen veroorzaakt, te bewerkstelligen.⁶⁶ Principe 12 stelt bovendien dat deze verplichtingen voorrang krijgen boven elke andersluidende nationale wet of internationale overeenkomst.⁶⁷

Dat deze *Oslo Principles* enige juridische draagkracht hebben, bleek al uit de Nederlandse Klimaatzaak. In deze zaak werd immers de doelstelling van deze principes bereikt, nl. het rechterlijk bevel dat er klimaatmaatregelen moeten worden getroffen die de onvermijdelijke verdere opwarming van de aarde tot onder de 2°C houden.⁶⁸

Afdeling 4. Conclusie

Op grond van bovenstaande vaststellingen is de vzw Klimaatzaak gekomen tot haar voornaamste eis in haar dagvaarding gericht tegen de Belgische overheid. De vzw Klimaatzaak eist namelijk dat de rechtbank de Belgische overheid zou bevelen om de gezamenlijke uitstoot van broeikasgassen te (doen) verminderen met (i) 40% althans minstens 25%, in 2020 ten opzichte van het jaar 1990 en (ii) met 87,5%, althans minstens 80%, in 2050 ten opzichte van het jaar 1990.⁶⁹

Bovenstaande feiten zijn dan ook, volgens de vzw, voldoende overtuigend om te stellen dat het huidige Belgische klimaatbeleid rechtstreeks bijdraagt tot een zeer gevaarlijke klimaatverandering. Zij zijn van mening dat op de Belgische overheid de juridische en individuele verplichting rust om dit klimaatbeleid te herzien en te streven voor een emissiereductie.⁷⁰

Gelet op de *Oslo Principles* kan klimaatverandering een juridisch thema uitmaken, waarbij juristen kunnen bijdragen aan het verwezenlijken van oplossingen. Een eerste voorbeeld zagen we al in de Nederlandse Klimaatzaak. Deze masterscriptie tracht nu te onderzoeken of een tweede voorbeeld in de maak is, met name de Belgische Klimaatzaak. De draagwijdte van de Nederlandse Klimaatzaak en de *Oslo Principles* kunnen hierbij aanknopingspunten bieden.

---

⁶⁵ *Ibid.*, 4.

⁶⁶ *Ibid.*

⁶⁷ *Ibid.*, 5.

⁶⁸ X, "De Nederlandse Klimaatzaak. Rechtbank Den Haag, 24 juni 2015, C/09/456689/ HA ZA 13-1396", *TMR* 2015/5, (512) 553.

⁶⁹ Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>, 7.

⁷⁰ *Ibid.*, 11 – 12.

HOOFDSTUK II. ONTVANKELIJKHEIDSVOORWAARDEN BIJ KLIMAATAANSPRAKELIJKHEID

Afdeling 1. Inleiding

Na een schetsing van de probleemstelling, wordt in dit hoofdstuk een onderzoek verricht naar de ontvankelijkheidsvoorwaarden die opkomen bij de Belgische klimaatzaak. Een onderzoek naar de ontvankelijkheid is cruciaal gelet op het feit dat een onontvankelijke rechtsvordering ervoor zorgt dat de rechtbank niet gehouden is tot een beoordeling omtrent de grond van de zaak.

Vooraleer men zich tot een rechter kan wenden, dient men zich op een vermeend geschonden subjectief recht te beroepen. Dit subjectief recht moet bovendien ook beschermd worden door een bijhorende rechtsvordering.⁷¹ Een rechtsvordering kan omschreven worden als: "*de bevoegdheid die de wet aan een rechtssubject toekent om zijn materieelrechtelijke aanspraken via een wettelijk vastgestelde rechtspleging te laten beoordelen door een rechter en om aldus het recht waarvan hij beweert titularis te zijn, te laten sanctioneren of honoreren door een rechterlijke uitspraak*".⁷² Het bestaan van een dergelijk subjectief recht veronderstelt bijgevolg dat de eiser zich kan beroepen op een welbepaalde juridische verplichting, die een objectieve rechtsregel rechtstreeks aan een derde oplegt en waarvan de eiser bij de uitvoering ervan belang heeft.⁷³

De ontvankelijkheidsvoorwaarden zijn voorwaarden waaraan de rechtsvordering moet voldoen, opdat het rechtssubject de rechtsvordering kan uitoefenen. Indien deze voorwaarden niet zijn voldaan, wordt de rechtsvordering desgevallend ontoelaatbaar verklaard.⁷⁴

Op het gebied van de ontvankelijkheidsvoorwaarden onderscheiden we twee soorten, nl. de ontvankelijkheid *ratione materiae* en de ontvankelijkheid *ratione personae*. De eerste verwijst naar het subjectief recht, *in casu* zou dit wijzen op een schadeloosstelling.⁷⁵ Een schadeloosstelling voor de schade die o.a. het gevolg is van een fout, nl. het voeren van een tekortkomend klimaatbeleid door de Belgische overheid. De tweede soort wijst vooreerst op de rechts- en handelingsbekwaamheid van de procespartijen. Daarnaast focust het op het belang en de hoedanigheid welke procespartijen hebben bij het instellen van de rechtsvordering.⁷⁶ Dit zou een eerste probleempunt kunnen vormen voor de Belgische vzw. Zij moeten immers gaan aantonen dat zij over het vereiste belang beschikken om de rechtsvordering tegen de Belgische Staat in te stellen.⁷⁷ In wat volgt worden deze ontvankelijkheidsvoorwaarden nader onderzocht, toegepast op de Belgische klimaatzaak. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een bespreking van de ontvankelijkheidsvoorwaarden in de Nederlandse klimaatzaak.

---

⁷¹ P. VANORSHOVEN en B. ALLEMEERSCH, *Tussen gelijk hebben en gelijk krijgen*, Leuven, Acco, 2014, 199.

⁷² P. DE DAUW, *Burgerlijk procesrecht*, Mortsel, Intersentia, 2010, 112.

⁷³ Cass. 8 maart 2013, *RABG* 2013, 1195.

⁷⁴ P. DE DAUW, *Burgerlijk procesrecht*, Mortsel, Intersentia, 2010, 113.

⁷⁵ P. VANORSHOVEN en B. ALLEMEERSCH, *Tussen gelijk hebben en gelijk krijgen*, Leuven, Acco, 2014, 202 – 203.

⁷⁶ *Ibid.*, 204 – 205.

⁷⁷ A. SOETE en H. SCHOUKENS, "Klimaatzaak: binnen of buiten het recht?", *De Juristenkrant* 2015, nr. 306, (16) 16.

Afdeling 2. Ontvankelijkheid *ratione materiae*

In de dagvaarding opgesteld door de vzw Klimaatzaak wordt gesteld dat klimaatverandering leidt tot een schending van subjectieve rechten. Verzoekers roepen hierbij een schending in van volgende subjectieve rechten: het recht op bescherming van de gezondheid en het recht op bescherming van een gezond leefmilieu (art. 23, lid 3, 2° en 4°). Daarnaast roepen zij ook een schending in van de volgende mensenrechten gewaarborgd door het EVRM: het recht op eerbiediging van privé-, familie- en gezinsleven (art. 8 EVRM) en het recht op een daadwerkelijk rechtsmiddel (art. 13 EVRM). Tot slot beroepen zij zich op art. 1382 BW, welk een recht op herstel van schade ten gevolge van een fout waarborgt, alsook art. 714 BW inzake het gebruik op niet-toegeëigende milieubestanddelen.⁷⁸

Een bespreking en nadere analyse van deze ingeroepen geschonden subjectieve rechten volgt in hoofdstuk 4. Voorlopig kan hiermee worden vastgesteld dat aan de ontvankelijkheid *ratione materiae* is voldaan.

Afdeling 3. Ontvankelijkheid *ratione personae*

Onderafdeling 3.1 Rechts- en handelingsbekwaam

Om een rechtsvordering in te stellen dient men een natuurlijk persoon of rechtspersoon te zijn, d.i. rechtsbekwaamheid. Daarnaast dient men ook handelingsbekwaam te zijn. De uitlegging van deze begrippen is niet terug te vinden in het Gerechtelijk Wetboek, maar vinden toepassing onder het gemeen personenrecht.⁷⁹

3.1.1 Rechtsbekwaam

Iedere persoon is bekwaam om rechten te genieten, d.i. de mogelijkheid om rechten en plichten te hebben. Dit maakt de persoon rechtsbekwaam.⁸⁰ Het uitgangspunt hierbij is dat iedere persoon rechtsbekwaam is. Een ontvankelijke rechtsvordering vereist een bestaande natuurlijke persoon of een rechtspersoon met rechtspersoonlijkheid, d.i. rechtsbewaamheid.⁸¹

3.1.2 Handelingsbekwaam

Rechtsbekwaamheid maakt evenwel geen handelingsbekwaamheid uit. Al veronderstelt handelingsbekwaamheid wel rechtsbekwaamheid. Handelingsbekwaamheid slaat op de bekwaamheid om in rechte op te treden met betrekking tot de rechten waarvan men het genot

---

⁷⁸ Dagvaardiging vzw Klimaatzaak, 27 april 2015, 4, <http://klimaatzaak.eu/wp-content/uploads/2015/04/Dagvaarding.pdf>.

⁷⁹ P. VANORSHOVEN en B. ALLEMEERSCH, *Tussen gelijk hebben en gelijk krijgen*, Leuven, Acco, 2014, 204.

⁸⁰ P. SENAËVE, *Compendium van het personen- en familierecht*, Leuven, Acco, 2013, 44.

⁸¹ P. DE DAUW, *Burgerlijk procesrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2010, 114.

heeft. ⁸² Iedere natuurlijke persoon wordt geacht over deze handelingsbekwaamheid te beschikken. ⁸³

Het Hof van Cassatie stelt in haar rechtsspraak dat rechtspersonen over dezelfde rechtsbekwaamheid beschikken als natuurlijke personen mits uitzondering van de beperkingen die voortvloeien uit de aard van de rechtspersoon of uit de wet. ⁸⁴

Essentieel voor de Belgische vzw om te mogen optreden in rechte, is dat zij beschikt over de vereiste rechtspersoonlijkheid. Om als een vzw bekwaam te zijn moet de vereniging rechtsgeldige rechtspersoonlijkheid hebben verworven. ⁸⁵ Conform de wet van 27 juni 1921 zal de vzw hiervoor een publicatie van haar statuten moeten neerleggen op de griffie van de Rechtbank van Koophandel. ⁸⁶ Alsook dient haar voornaamste vestiging in België te zijn gelegen. ⁸⁷

In casu, voldoet de Belgische vzw aan de vereisten van rechts- en handelingsbekwaamheid. De VZW-wet verleent aan de vzw rechtspersoonlijkheid. ⁸⁸ Deze rechtspersoonlijkheid maakt dat zij drager is van rechten en plichten. En bijgevolg ook dat zij in rechte kan optreden. Haar maatschappelijke zetel is bovendien gelegen te Brussel.

Onderafdeling 3.2 Belang en hoedanigheid

Het vereiste van een individueel belang vinden we terug in artt. 17 en 18 Ger. W. Het duidt op het voordeel dat de eiser kan bekomen uit de ingestelde rechtsvordering ter eerbiediging van zijn subjectieve rechten. ⁸⁹ Het betreft hier een reeds verkregen en dadelijk belang. Dit belang moet volgens de rechtsspraak ook rechtmatig, persoonlijk en rechtstreeks zijn. ⁹⁰

Een rechtsvordering wordt niet toegelaten indien de eiser er niet in slaagt het vereiste belang aan te tonen. ⁹¹ In haar dagvaarding stelt de vzw Klimaatzaak te voldoen aan dit vereiste belang. Zij staven dit op de stelling dat indien men zich beroept op een subjectief recht, men automatisch het vereiste belang vertoont. ⁹² In een arrest van 2012 besloot het Hof van Cassatie hierover dat de procespartij die beweert houder te zijn van een subjectief recht, ook al wordt dat recht betwist, het vereiste

---

⁸² P. SENAËVE, *Compendium van het personen- en familierecht*, Leuven, Acco, 2013, 45.

⁸³ Art. 1123 BW; S. STIJNS, *Verbintenissenrecht*, Brugge, Die Keure, 2005, 93.

⁸⁴ Cass. 12 november 1987, *RCJB* 1989, 385, noot. A. BENOIT-MOURY; Cass. 13 april 1989, *Pas.* 1989, 825 en *RW* 1989-90, 253; M. DENEË, J. CHRISTIAËNS, J. DELEENHEER e.a., *De VZW*, Brugge, Die Keure, 2015, 15.

⁸⁵ M. DENEË, J. THEUNIS en S. VERSCHAEËVE, "Kroniek. Verenigingen en stichtingen 2013-2014", *RPS TRV* 2016, (559) 576.

⁸⁶ Art. 3 wet 27 juni 1921 betreffende de verenigingen zonder winstoogmerk, de internationale verenigingen zonder winstoogmerk en de stichtingen, *BS* 1 juli 1921 (hierna: VZW-wet).

⁸⁷ Art. 1 VZW-wet; M. DENEË, J. CHRISTIAËNS, J. DELEENHEER e.a., *De VZW*, Brugge, Die Keure, 2015, 326.

⁸⁸ Art. 1 en 3 VZW-wet.

⁸⁹ P. LEMMENS en J. VERLINDEN, "Toegang tot de rechter in milieuzaken" in Centrum voor Beroepsvervolmaking in de Rechten, *Rechtspraak en milieubescherming*, Antwerpen, Kluwer, 1991, 228; M. DENEË, J. CHRISTIAËNS, J. DELEENHEER e.a., *De VZW*, Brugge, Die Keure, 2015, 330.

⁹⁰ Cass. 11 juni 2013, *TMR* 2013, 392, noot P. LEFRANC; P. DE DAUW, *Burgerlijk procesrecht*, Mortsel, Intersentia, 2010, 116; P. VANORSHOVEN en B. ALLEMEERSCH, *Tussen gelijk hebben en gelijk krijgen*, Leuven, Acco, 2014, 204; M. DENEË, J. THEUNIS en S. VERSCHAEËVE, "Kroniek. Verenigingen en stichtingen 2013-2014", *RPS TRV* 2016, (559) 576.

⁹¹ Cass. 28 november 2013, *RABG* 2014/6, (351) 353, noot S. SONCK.

⁹² Dagvaarding vzw Klimaatzaak, 27 april 2015, 4, <http://klimaatzaak.eu/wp-content/uploads/2015/04/Dagvaarding.pdf>.

belang heeft opdat haar vordering toelaatbaar kan worden verklaard.⁹³ Uit dit arrest valt ook af te leiden dat het onderzoek van het bestaan en de omvang van het subjectief recht geen verband met de toelaatbaarheid betreft, maar wel met de gegrondheid van de vordering. Enige betwisting omtrent het bestaan van de ingeroepen subjectieve rechten doet op dit punt dus niets ter zake.

Verder valt in de rechtspraak te lezen dat in het geval van een aansprakelijkheidsvordering, het belang om op te treden bestaat zodra de eiser schade heeft geleden.⁹⁴ De vzw Klimaatzaak voert hierover aan dat gelet op de blootstelling aan de risico's van de klimaatverandering zij materiële schade lijdt en haar gezondheid en welzijn hierdoor wordt aangetast.

Als tussenconclusie kan worden besloten dat de vzw Klimaatzaak voldoet aan de toelaatbaarheidsvoorwaarden inzake het belang van artt. 17 en 18 Ger. W. Al dient hierbij enige nuancering te worden gemaakt. De procespartijen slagen erin om als verzoekers, die individuen zijn, hun individueel belang aan te tonen, maar wat betreft het belang van de vzw dient het volgende te worden opgemerkt. Het is namelijk vereist dat het rechtssubject een eigen subjectief recht aanvoert.⁹⁵ Buiten in het geval van enkele wettelijke uitzonderingen, is het niet mogelijk een *actio popularis* in te stellen – d.i. een rechtsvordering tot handhaving van het algemeen belang.⁹⁶ Een vereniging die wil optreden voor het algemeen belang, zal een onontvankelijke vordering instellen.⁹⁷

Het is dus van belang om een onderscheid te maken tussen het eigen belang van de vzw, de individuele belangen van de leden van de vzw en het algemeen belang dat de vzw nastreeft.⁹⁸

i) Het eigen van belang van de vzw

In het *Eikendael*-arrest van 19 november 1982 oordeelde het Hof van Cassatie dat een vzw enkel kan optreden ter behartiging van haar eigen belang.⁹⁹ Onder dat eigen belang wordt verstaan het bestaan van de rechtspersoon, zijn materiële goederen – d.i. het vermogen van de rechtspersoon – en zijn morele rechten – d.i. de eer en goede naam van de rechtspersoon.¹⁰⁰ Een eigen belang kan niet worden afgeleid uit het enkele feit dat de rechtsvordering kadert in het statutair doel van de vzw.¹⁰¹ Met haar *Eikendael*-doctrine legde het Hof van Cassatie het belang waarvan de rechtspersoon moet doen blijken op een restrictieve wijze uit. Dit blijkt ook uit de volgende overweging in het arrest zelf: “*Dat het enkele feit dat een rechtspersoon of een natuurlijke persoon een doel nastreeft, zij het een statutair doel, niet tot gevolg heeft dat hij een eigen belang tot stand heeft gebracht, nu toch*

⁹³ Cass. 23 februari 2012, *Pas.* 2012, II, 429.

⁹⁴ Cass. 14 mei 2004; Cass. 28 november 2013, *RABG* 2014/6, (351) 356, noot S. SONCK.

⁹⁵ P. DE DAUW, *Burgerlijk procesrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2010, 116.

⁹⁶ GwH 29 januari 2014, nr. 13/2014; P. VANORSHOVEN en B. ALLEMEERSCH, *Tussen gelijk hebben en gelijk krijgen*, Leuven, Acco, 2014, 205.

⁹⁷ GwH 20 september 2010, nr. 109/2010, overweging B.4.2.; P. DE DAUW, *Burgerlijk procesrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2010, 117; J. LAENENS, K. BROECKX, D. SCHEERS en P. THIRIAR, *Handboek gerechtelijk recht*, Antwerpen, Intersentia, 2012, 83.

⁹⁸ DENEFF, J. CHRISTIAENS, J. DELEENHEER e.a., *De VZW*, Brugge, Die Keure, 2015, 331.

⁹⁹ Cass. 19 november 1982; *Ibid.*, 332.

¹⁰⁰ *Ibid.*, 354.

¹⁰¹ Cass. 19 november 1982; P. LEFRANC, “De Eikendael-doctrine moet wijken voor de Aarhusdoctrine”, *TMR* 2013, nr. 4, (393) 395.

eenieder gelijk welk doel kan opvatten".¹⁰² Bijgevolg zou een rechtsvordering ingesteld ter behartiging van een statutair doel, zoals bijvoorbeeld in het geval van de vzw Klimaatzaak het beschermen van de huidige en toekomstige generatie tegen door de mens veroorzaakte klimaatverandering, niet ontvankelijk worden bevonden.

Inmiddels heeft het Hof van Cassatie deze *Eikendael*-doctrine verlaten.¹⁰³ Onder druk van het Verdrag van Aarhus¹⁰⁴ heeft het Hof van Cassatie haar rechtspraak aangepast in een arrest van 11 juni 2013.¹⁰⁵ Het Hof was van oordeel dat met art. 9, lid 3 van het Verdrag van Aarhus, België een verplichting op zich heeft genomen om verenigingen, die de bevordering van de milieubescherming tot doel hebben, de toegang tot de rechter te verzekeren. Het Hof van Cassatie voegde hieraan toe dat het in dergelijke gevallen niet onmogelijk mag worden gemaakt dat verenigingen geen toegang hebben tot de rechter.¹⁰⁶ Met deze nieuwe rechtspraak voldoet een rechtspersoon die tot zijn statutair doel heeft gesteld: "de bescherming van het milieu", aan het vereiste belang indien deze rechtspersoon een rechtsvordering instelt die ertoe strekt het handelen of nalaten in strijd met het milieurecht van privépersonen en overheidsinstanties te betwisten.¹⁰⁷ Bovendien plaats het Hof van Cassatie zich met dit arrest op eenzelfde denkwijze als het Europese Hof van Justitie. Het Europees Hof stelt dat het aan de nationale rechter toekomt om de voorwaarden voor het instellen van een rechtsvordering zoveel mogelijk uit te leggen in overeenstemming met de doelstellingen van art. 9, lid 3 van het Verdrag van Aarhus.¹⁰⁸ Deze doelstellingen betreffen de beschikbaarheid en doeltreffendheid van de jurisdictionele beroepen voor milieuverenigingen.¹⁰⁹

ii) De individuele belangen van de leden van de vzw

Ieder lid van de vzw kan ook een individueel belang hebben bij de schending van een subjectief recht. De vzw behartigt echter de gemeenschappelijke belangen van haar leden als statutair doel. Dit statutair doel verleent de vzw dus niet het recht om op te treden ter behartiging van de individuele belangen van ieder van haar leden.¹¹⁰ Indien de vzw hiertoe wordt gemandateerd door een van haar leden of indien de wet dit uitdrukkelijk toelaat, kan zij echter wel optreden ter behartiging van het individuele belang van het desbetreffende lid.¹¹¹

---

¹⁰² *Ibid.*; M. DENEFF, J. THEUNIS en S. VERSCHAEVE, "Kroniek. Verenigingen en stichtingen 2013-2014", *RPS TRV* 2016, (559) 576.

¹⁰³ Cass. 11 juni 2013, *TOO* 2013, (463) 463, met commentaar 'Eikendael-rechtspraak geveld?'

¹⁰⁴ Verdrag van 25 juni 1998 betreffende toegang tot informatie, inspraak bij besluitvorming en toegang tot de rechter inzake milieuaangelegenheden.

¹⁰⁵ Cass. 11 juni 2013, *TMR* 2013, 392, noot P. LEFRANC.

¹⁰⁶ Cass. 11 juni 2013, *TMR* 2013, 392, noot P. LEFRANC; H. SCHOUKENS, "Milieuverenigingen krijgen ruime toegang tot de rechter", *De Juristenkrant* 25 september 2013, (4) 5.

¹⁰⁷ H. SCHOUKENS, "Milieuverenigingen krijgen ruime toegang tot de rechter", *De Juristenkrant* 25 september 2013, (4) 5; A. SOETE en H. SCHOUKENS, "Voor het gerecht. De Klimaatzaak: een moeilijke evenwichtsoefening in rechterlijk activisme?", *TOO* 2015, (146) 153; DENEFF, J. CHRISTIAENS, J. DELEENHEER e.a., *De VZW*, Brugge, Die Keure, 2015, 355; A. SOETE en H. SCHOUKENS, "Klimaatverandering in de rechtbank. De rechter als scherprechter bij een falend milieubeleid?", *NjW* 2016, nr. 338, (186) – 200.

¹⁰⁸ HvJ 8 maart 2011, C-240/09, overwegingen nrs. 45 en 49-51; HvJ 12 mei 2011, C-115/09, overwegingen 39 t.e.m. 41; P. LEFRANC, "De Eikendael-doctrine moet wijken voor de Aarhusdoctrine", *TMR* 2013, nr. 4, (393) 396.

¹⁰⁹ *Ibid.*, 393.

¹¹⁰ DENEFF, J. CHRISTIAENS, J. DELEENHEER e.a., *De VZW*, Brugge, Die Keure, 2015, 336.

¹¹¹ *Ibid.*, 337.

iii) Het collectief belang van de vzw

Wanneer een vzw zich op een collectief belang beroept, is vereist dat haar maatschappelijk doel van bijzondere aard is en, derhalve onderscheiden is van het algemeen belang. Dit belang mag niet beperkt zijn tot het individuele belang van de leden en dit maatschappelijk doel kan door de bestreden bepaling worden geraakt.¹¹²

Het collectief belang dat een vzw behartigt kan o.a. bestaan uit het nastreven van bepaalde waarden, bescherming van bepaalde groepen uit de samenleving, etc.¹¹³ Wat betreft de vzw Klimaatzaak slaat dit collectief belang op het statutair doel van de vzw zoals verwoord in art. 3 van haar statuten. In art. 3 van haar statuten bepaalt de vzw Klimaatzaak dat de vereniging tot doel heeft om de huidige en toekomstige generaties te beschermen tegen de door de mens veroorzaakte klimaatverandering en het biodiversiteitsverlies. De vereniging wil dit realiseren door een draagvlak te creëren bij de bevolking en de overheid. Dit doel kan door de vereniging gerealiseerd worden door onder meer het voeren van rechtszaken.¹¹⁴ Zoals hoger vermeld is een rechtsvordering ingesteld ter behartiging van het algemeen belang ontvankelijk sedert het arrest van het Hof van Cassatie van 11 juni 2013.

Bijgevolg kan de vzw Klimaatzaak een rechtsvordering instellen ter behartiging van het algemeen belang en zal dit worden aangemerkt als zijnde een voldoende persoonlijk belang ten aanzien van de vzw. Dit doel zal nu als een toelaatbaar belang worden aangenomen conform artt. 17 en 18 Ger. W. De vzw stelt dus terecht in haar dagvaarding dat zij voldoet aan de toelaatbaarheidsvoorwaarden om een rechtsvordering in te stellen tegen de Belgische overheid.¹¹⁵ De Belgische overheid zal hoogstwaarschijnlijk proberen te trachten om deze toelaatbaarheid te weerleggen, al lijkt m.i. de kans op slagen hierop erg klein gelet op de bestaande rechtspraak van het Hof van Cassatie.

Naast de vereiste van het belang, is er ook de vereiste van de hoedanigheid. Deze hoedanigheid, zoals bedoeld in art. 17 Ger. W. slaat op de band tussen de procespartij en het ingeroepen subjectief recht.¹¹⁶ *In concreto* dient er een voldoende band te bestaan tussen het maatschappelijk doel en het ingeroepen subjectief recht.¹¹⁷ Wanneer de procespartij een rechtsvordering instelt in eigen naam, wordt aan de vereiste van hoedanigheid voldaan. Men bezit immers de bevoegdheid om voor zichzelf in rechte op te treden. Indien de procespartij daarentegen wil optreden voor een ander rechtssubject dan zichzelf, zal er moeten worden onderzocht of de desbetreffende procespartij daartoe de bevoegdheid heeft.¹¹⁸

Wat betreft de Belgische klimaatzaak kan besloten worden dat ook voldaan is aan de vereiste van hoedanigheid. *In casu*, tussen de procespartij, met name de vzw Klimaatzaak, en het ingeroepen subjectief recht, met name schadeloosstelling voor een tekortkomend klimaatbeleid, is een

---

¹¹² GwH 30 april 2003, nr. 51/2003; GwH 29 januari 2014, nr. 13/2014.

¹¹³ *Ibid.*, 338.

¹¹⁴ Dagvaarding vzw Klimaatzaak, 27 april 2015, 5, <http://klimaatzaak.eu/wp-content/uploads/2015/04/Dagvaarding.pdf>.

¹¹⁵ *Ibid.*

¹¹⁶ P. VANORSHOVEN en B. ALLEMEERSCH, *Tussen gelijk hebben en gelijk krijgen*, Leuven, Acco, 2014, 206.

¹¹⁷ GwH 30 april 2003, nr. 51/2003.

¹¹⁸ P. DE DAUW, *Burgerlijk procesrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2010, 115.

voldoende band vast te stellen. Er staat namelijk letterlijk omschreven in art. 3 van de statuten van de vzw dat zij om haar doelstelling te realiseren rechtszaken zal voeren die ertoe strekken om klimaatverandering tegen te gaan en/of die ertoe strekken om de gevolgen daarvan te ondervangen.

Afdeling 4. Nederlandse Klimaatzaak

Op grond van art. 3:303 Nederlands Burgerlijk Wetboek (hierna: NBW) kan een rechtspersoon uitsluitend een eis instellen bij de civiele rechter als hij een voldoende eigen en persoonlijk belang heeft. Daarnaast stelt art. 3:305a NBW dat een stichting of vereniging met volledige rechtsbevoegdheid een eis kan instellen die strekt tot de bescherming van algemene belangen of de collectieve belangen van andere personen, voor zover die stichting of vereniging op grond van haar statutaire doelstelling de bescherming van deze algemene collectieve belangen behartigt. Bijgevolg is het in Nederland mogelijk dat een milieuorganisatie een aansprakelijkheidsvordering instelt ter bescherming van het milieu, zonder dat daarbij een aanwijsbare groep van personen bescherming nodig heeft.¹¹⁹

In de statuten van Urgenda valt te lezen dat zij streven naar een duurzamere samenleving. De statuten omschrijven het hoofddoel als volgt: "*Het stimuleren en versnellen van transitieprocessen naar een duurzamere samenleving, te starten in Nederland*".¹²⁰ Hierbij is het voorkomen van klimaatverandering en bijgevolg het terugdringen van koolstofdioxide een hoofddoel van Urgenda. Dit is ook het belang waarop Urgenda zich beroept om aan de ontvankelijkheidsvoorwaarde te voldoen. Het feit dat de Nederlandse Staat een ontoereikend en onrechtmatig klimaatbeleid voert doet volgens Urgenda afbreuk aan de belangen die zij behartigt. Bijgevolg is dit gevoerde klimaatbeleid onrechtmatig jegens die belangen en daarmee ook jegens Urgenda zelf.¹²¹

Op dit punt viel er dan ook geen betwisting vast te stellen in de Nederlandse klimaatzaak. De stichting Urgenda beschikt over het vereiste belang gelet op de belangen die zij krachtens haar statuten behartigt, nl. het opkomen tegen de emissies van broeikasgassen vanaf het Nederlandse grondgebied.¹²²

Evenmin was er betwisting over de toelaatbaarheid van de rechtsvordering, aangezien art. 3:305a NBW een dergelijke rechtsvordering tegen de Nederlandse Staat toelaat.¹²³

De rechtbank besloot dan ook de vordering ingesteld door de Stichting Urgenda toelaatbaar is onder artikel 3:305a NBW. Zij verwees hiervoor naar de parlementaire voorbereiding bij het artikel dat

---

¹¹⁹ X, De Nederlandse klimaatzaak. Rechtbank Den Haag, 24 juni 2015, C/09/456689/ HA ZA 13-1396, *TMR* 2015/5, (512) 534; C. H. VAN DIJK, "Privaatrechtelijke aansprakelijkheid voor opwarming van de aarde", *NJB* 2007, nr. 45/46, (2861) 2863; R. SCHUTGENS, "Urgenda en de trias. Enkele staatrechtelijke kanttekeningen bij het geruchtmakende klimaatvonnis van de Haagse rechter", *NJB* 2015, afl. 1675, (1) 5; A. SOETE en H. SCHOUKENS, "Klimaatverandering in de rechtbank. De rechter als scherprechter bij een falend milieubeleid?", *NjW* 2016, nr. 338, (186) 189.

¹²⁰ Dagvaarding Urgenda, 23, <http://www.urgenda.nl/themas/klimaat-en-energie/klimaatzaak/>.

¹²¹ Pleitnota Urgenda deel 2, paragraaf 94, <http://www.urgenda.nl/themas/klimaat-en-energie/klimaatzaak/>.

¹²² X, De Nederlandse klimaatzaak. Rechtbank Den Haag, 24 juni 2015, C/09/456689/ HA ZA 13-1396, *TMR* 2015/5, (512) 534.

¹²³ *Ibid.*

erop wijst dat een vordering van een milieuorganisatie ter bescherming van het milieu, zonder dat een aanwijsbare groep van personen bescherming behoeft, ontvankelijk is.¹²⁴

Een enig heikel punt betrof het feit dat Urgenda ook wil opkomen voor de belangen van huidige of toekomstige generaties in andere landen dan Nederland. Hierover stelde de Nederlandse Staat dat de vordering onontvankelijk was. De Nederlandse rechtbank was hierover van oordeel dat het statutaire doel van Urgenda vooreerst een Nederlands karakter vertoont. Maar daarbij gelet op de term "duurzame samenleving" komt zij ook op voor een belang dat naar zijn aard een internationale dimensie kent. En bijgevolg verder strekt dan het Nederlandse grondgebied.¹²⁵ De rechtbank was van oordeel dat de Nederlandse emissies ook gevolgen kunnen veroorzaken voor personen die buiten het Nederlandse grondgebied wonen. Het is Urgenda toegelaten die mede ten grondslag te leggen in haar vordering tegen de Nederlandse Staat.

De stichting Urgenda stelde dus terecht dat zij voldeed aan de ontvankelijkheidsvereiste voor het instellen van de rechtsvordering.¹²⁶

---

¹²⁴ *Ibid.*, 534 – 535.

¹²⁵ *Ibid.*, 535; R. SURYAPRATIM, "Urgenda v. The Netherlands : A new climate change constitutionalism ?", *Nederlands Tijdschrift voor Milieurecht* 2015, nr. 5/6, (197) 199.

¹²⁶ Pleitnota Urgenda deel 2, paragraaf 96, <http://www.urgenda.nl/themas/klimaat-en-energie/klimaatzaak/>.

HOOFDSTUK III. AANSPRAKELIJKHEID VAN DE BELGISCHE OVERHEID

Afdeling 1. Inleiding

Dit hoofdstuk onderzoekt in hoeverre het mogelijk is om de Belgische overheid aansprakelijk te stellen wegens een tekortkomend klimaatbeleid. De Belgische overheid zal in dit onderzoek slaan op zowel de wetgevende als uitvoerende macht. Beide zijn immers verantwoordelijk voor het klimaatbeleid dat heden in België wordt gevoerd. Klimaatverandering is een probleem op globaal niveau. Iedereen wordt geacht zijn verantwoordelijk te dragen, waarbij de overheden de grootste verantwoordelijkheid dragen. Zij kunnen door middel van hun wetgeving burgers aanzetten tot het nemen van maatregelen om de toename van broeikasgassen te reduceren.

De vraag rijst of de overheid een fout begaat indien die wetgeving niet voldoende blijkt om klimaatverandering aan te pakken?

De vzw Klimaatzaak stelt in haar dagvaarding dat het huidige Belgische klimaatbeleid niet in lijn ligt met de 2° C grens. Dit is volgens de vzw een onrechtmatig handelen in hoofde van de Belgische overheid waarbij zij het recht schendt.¹²⁷

Om bovenstaande vraag te beantwoorden wordt onderzocht of het enigszins mogelijk is om de wetgevende en uitvoerende macht aansprakelijk te stellen. De eis van de vzw Klimaatzaak is voornamelijk gesteund op deze van de buitencontractuele aansprakelijkheid uit art. 1382 BW. Het is dus verantwoord in het kader van dit onderzoek om ook te onderzoeken of de Belgische overheid bij haar handelen of nalaten daarvan, net zoals een particulier, onderworpen kan worden aan deze buitencontractuele aansprakelijkheidsgrond.

Dit hoofdstuk bespreekt eerst de aansprakelijkheid van de wetgevende macht. Vervolgens wordt de aansprakelijkheid van de uitvoerende macht besproken. De bespreking betreft evenwel steeds een behandeling in kort bestek.

Afdeling 2. Aansprakelijkheid van de wetgevende macht

Onderafdeling 2.1 Historiek

Reeds in 1845 erkende het Hof van Cassatie dat de wetgevende macht niet aansprakelijk kan worden gesteld voor een fout die zij begaat.¹²⁸ Dit beginsel van niet-aansprakelijkheid werd lange tijd door de rechtspraak en rechtsleer aangehouden. De idee achter dit beginsel is dat de wetgevende macht een taak bezit van soeverein staatsgezag en dus niet vatbaar is voor toetsing door de rechterlijke macht.¹²⁹ De immuniteit van de wetgevende macht is een van de basisprincipes waarop het

---

¹²⁷ Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>, 18 – 32.

¹²⁸ Cass. 27 juni 1845, *Pass.* 1845, 392, concl. Proc. Gen. LECLERCQ; B. WEYTS en T. VANSWEEVELT, *Handboek buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2009, 233.

¹²⁹ A. WIRTGEN, "Recente ontwikkelingen inzake overheidsaansprakelijkheid", in M. VAN DAMME, P. D. G. CABOOR, J. DEBIEVRE, K. MUYLLE e.a. (eds.), *Rechtsbescherming*, Brugge, die Keure, 2008, (121) 124.

Belgische recht steunt. ¹³⁰ Gelet op het beginsel van de scheiding der machten, kan het bovendien niet aanvaard worden dat men de wetgevende macht aansprakelijk stelt voor haar handelen of nalaten daarvan. ¹³¹

Deze standpunten volgen uit het arrest van 27 juni 1845 zelf waarin procureur-generaal LECLERCQ argumenteerde dat art. 1382 BW geen toepassing kan vinden op de wetgevende macht. Art. 1382 BW vormt slechts een formele wet, waaraan de wetgevende macht niet onderworpen kan worden. ¹³² De wetgever kan immers van deze formele wet afwijken in een andere formele wet. ¹³³ Men kan zich dan de vraag stellen of de wetgever niet zelf gebonden is aan haar eigen recht. ¹³⁴ M.i. kunnen de stellingen van POPELIER en VUYE hierover gevolgd worden. Ook de wetgever dient het bestaande recht te eerbiedigen en bijgevolg ook art. 1382 BW. De wetgever kan echter afwijken van dit recht door een nieuwe en andere wet te stemmen. Evenwel wanneer die wetgever een onrechtmatige daad pleegt, door bijvoorbeeld het stemmen van een ondeugdelijke wet, wordt zij niet vermoed te hebben afgeweken van art. 1382 BW. Met andere woorden, de onrechtmatige daad zelf, zet art. 1382 BW niet buiten spel. ¹³⁵

De ontwikkelingen in het rechtslandschap konden dit beginsel van niet-aansprakelijkheid niet langer recht houden. Stilaan werd de aansprakelijkheid van de wetgevende macht voor fouten van haar handelen of nalaten daarvan erkend.

Een eerste evolutie volgt uit het *Franco-Suisse le Ski*-arrest – d.i. het zgn. Smeerkaasarrest – van het Hof van Cassatie. Uit dit arrest volgt dat de nationale rechter voorrang moet verlenen aan de internationale verdragen en aan alle andere internationale of supranationale normen die rechtstreekse gevolgen hebben in de interne rechtsorde. De nationale rechter zal iedere wet die daarmee strijdig is buiten toepassing moeten laten. ¹³⁶ Het is immers de nationale rechter toegelaten om de nationale wetten te toetsen aan de internationale of supranationale verdragen. De immuniteit van de wetgever wordt hierdoor begrensd. ¹³⁷ De mogelijkheid om iedere nationale rechtsnorm buiten toepassing te verklaren indien deze strijdig wordt bevonden met rechtstreeks werkende

---

¹³⁰ P. POPELIER, *Democratisch regelgeven*, Antwerpen, Intersentia, 2001, 43.

¹³¹ A. WIRTGEN, "Recente ontwikkelingen inzake overheidsaansprakelijkheid", in M. VAN DAMME, P. D. G. CABOOR, J. DEBIEVRE, K. MUYLLE e.a. (eds.), *Rechtsbescherming*, Brugge, die Keure, 2008, (121) 124; B. WEYTS en T. VANSWEEVELT, *Handboek buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2009, 197.

¹³² H. VUYE, "Aansprakelijkheid van de Belgische Staat voor het doen en laten van de wetgever", *TBBR* 2002, afl. 8, (526) 528.

¹³³ Y. THIELS en I. WOUTERS, "La responsabilité des pouvoirs publics: le pouvoir législatif mis en cause: révolution ou simple évolution?", *JLMB* 2006, 1539 – 1540.

¹³⁴ P. POPELIER, "De aansprakelijkheid van de wetgever wegens schending van het rechtszekerheidsbeginsel", noot bij Rb. Brussel 17 maart 1997, *RW* 1997-98, 265.

¹³⁵ P. POPELIER, *Rechtszekerheid als beginsel voor behoorlijke regelgeving*, Antwerpen, Intersentia, 1997, 494; H. VANDENBERGHE, M. VAN QUICKENBORNE, L. WYNANT en M. DEBAENE, "Overzicht van rechtspraak. Aansprakelijkheid uit onrechtmatige daad (1994-1999)", *TPR* 2000, 1672 – 1673; H. VUYE, "Aansprakelijkheid van de Belgische Staat voor het doen en laten van de wetgever", *TBBR* 2002, afl. 8, (526) 529; B. WEYTS en T. VANSWEEVELT, *Handboek buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2009, 247.

¹³⁶ Cass. 27 mei 1971, *Pas.* 1971, I, 886; P. VAN OMMESLAGHE en J. VERIST, "Overheidsaansprakelijkheid voor het optreden van de wetgevende macht", *TBP* 2009/1, (3) 7; B. WEYTS en T. VANSWEEVELT, *Handboek buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2009, 245.

¹³⁷ C. VERBRUGGEN, "Een nieuwe stap in de erkenning van overheidsaansprakelijkheid: de aansprakelijkheid van de Staat wegens de uitoefening (of niet-uitoefening) van de wetgevende macht", *RABG* 2007/5, (323) 326.

internationale of supranationale verdragen, zorgt ervoor dat de wetgever aan soevereiniteit inboet.

Daarnaast was dit arrest een startpunt naar de erkenning van de aansprakelijkheid van de wetgevende macht. In het geval er een internationale of supranationale rechtsnorm met directe werking in de interne rechtsorde geschonden wordt, bestaat er de mogelijkheid om de overheid aansprakelijk te stellen door middel van een buitencontractuele aansprakelijkheidsvordering.¹³⁸

Vervolgens werd het door de oprichting van het Arbitragehof – d.i. het Grondwettelijk Hof – mogelijk om wetten te toetsen aan bepaalde artikelen van de Grondwet en aan de bevoegdheidsverdelende regels.¹³⁹ Deze bijzondere bevoegdheid van het Grondwettelijk Hof laat toe dat de rechterlijke macht via de techniek van een grondwettigheidscontrole om, het handelen van de wetgevende macht controleert.¹⁴⁰ In de rechtsleer zijn sommige auteurs van mening dat indien het Grondwettelijk Hof een ongrondwettigheid vaststelt, het mogelijk moet zijn om een aansprakelijkheidsvordering in te stellen tegen de Belgische overheid. VAN OEVELEN en POPELIER schreven in dit verband: "*Dat het moeilijk aanneembaar is dat de door het Arbitragehof vastgestelde ongrondwettigheid niet zou worden aangemerkt als een fout van de publiekrechtelijke rechtspersoon die deze ongrondwettige norm heeft uitgevaardigd, behoudens wanneer deze zich kan beroepen op een onoverkomelijke dwaling of op een andere rechtvaardigingsgrond*".¹⁴¹

Verder heeft de rechtspraak van het Europees Hof van Justitie haar rol in deze evolutie gespeeld.¹⁴² Het arrest *Francovich* implementeerde het beginsel dat lidstaten verplicht zijn om schade geleden door particulieren te vergoeden, veroorzaakt door de lidstaat wegens schending van het Europees Gemeenschapsrecht.¹⁴³ *In casu* had de lidstaat zich verzuimd aan de verplichting tot het nemen van alle nodige maatregelen ter omzetting van een richtlijn die aan particulieren rechten toekent. Het niet naleven van een dergelijke verplichting vormde voor het Hof de grondslag tot aansprakelijkheid van de lidstaat. De toepassing van dit arrest is wel enigszins beperkt. Het arrest stelt namelijk een aantal voorwaarden die vervuld moeten zijn met betrekking tot het recht op schadevergoeding. Deze voorwaarden kunnen als volgt worden omschreven: i) het door de richtlijn voorgeschreven resultaat

---

¹³⁸ P. VAN OMMESLAGHE en J. VERBIST, "Overheidsaansprakelijkheid voor het optreden van de wetgevende macht", *TBPR* 2009/1, (3) 7.

¹³⁹ Art. 142 GW; Art. 1 BWGwH; A. WIRTGEN, "Recente ontwikkelingen inzake overheidsaansprakelijkheid", in M. VAN DAMME, P. D. G. CABOOR, J. DEBIEVRE, K. MUYLLE e.a. (eds.), *Rechtsbescherming*, Brugge, die Keure, 2008, (121) 125; P. VAN OMMESLAGHE en J. VERBIST, "Overheidsaansprakelijkheid voor het optreden van de wetgevende macht", *TBPR* 2009/1, (3) 5.

¹⁴⁰ *Ibid.*, 8; C. VERBRUGGEN, "Een nieuwe stap in de erkenning van overheidsaansprakelijkheid: de aansprakelijkheid van de Staat wegens de uitoefening (of niet-uitoefening) van de wetgevende macht", *RABG* 2007/5, (323) 327.

¹⁴¹ A. VAN OEVELEN en P. POPELIER, "De aansprakelijkheid van publiekrechtelijke overheden voor ondeugdelijke wetgeving", in X. (ed.), *De doorwerking van het publiekrecht in het privaatrecht*, Gent, Mys en Breesch, 1997, 117; P. VAN OMMESLAGHE en J. VERBIST, "Overheidsaansprakelijkheid voor het optreden van de wetgevende macht", *TBPR* 2009/1, (3) 7.

¹⁴² E. DE KEZEL, "Het risico op aansprakelijkheid van de overheid voor fouten van de wetgever", *RW* 2009-10, nr. 4, (130) 142 – 143; G. GOEDERTIER, J. VANDE LANOTTE en T. DE PELSMAEKER, *Handboek Belgisch publiekrecht*, Brugge, die Keure, 2013, 1305.

¹⁴³ HvJ 19 november 1991, C-6/90, *Francovich* en C-48/93, *Bonifaci*; A. VAN OEVELEN, "Staatsaansprakelijkheid wegens schending van het recht van de Europese Unie", in B. DELVAUX, B. VANHEUSDEN, K. WAUTERS, C. BAEKELAND e.a. (eds.), *Invloed van het EU-recht op het Belgische bestuursrecht*, Brugge, die Keure, 2014, (151) 154; D. ARTS, "Het gemeenschapsrechtelijk beginsel van de aansprakelijkheid van de Lid-Staten wegens schending van het Gemeenschapsrecht: het *Francovich*-arrest en zijn toepassing in de Belgische rechtsorde", *TBP* 1993, (495) 508.

moet de toekenning van rechten ten voordele van de burgers inhouden, ii) de inhoud van deze rechten moeten kunnen worden vastgesteld op grond van de bepalingen van de richtlijnen en iii) er moet een causaal verband bestaan tussen de schending van de op de staat rustende verplichting om de richtlijn tijdig in zijn intern recht om te zetten en de door de benadeelde geleden schade.¹⁴⁴

Daarnaast werd er door datzelfde Hof aanvaard dat de schade die particulieren ondergaan wegens een schending van het Europees Gemeenschapsrecht, ook vergoed moet worden indien het schadeverwekkende feit zijn oorsprong vindt in een fout gepleegd door de wetgever.¹⁴⁵ Met andere woorden kan een lidstaat nu ook aansprakelijk gesteld worden wegens schending van het gemeenschapsrecht, ongeacht het orgaan dat aan de basis van deze schending ligt.¹⁴⁶ De toepassing van deze arresten gaat beduidend verder dan het arrest *Francovich*. In deze gevallen werd bepaald welke mogelijkheid er bestaat om een lidstaat aansprakelijk te stellen voor de schade die zij veroorzaakt wegens schending van een rechtstreeks werkende verdragsbepaling.¹⁴⁷ Waaronder ook het verzuim gepleegd door de wetgevende macht.¹⁴⁸ De immuniteit van de wetgever wordt op deze wijze enigszins opnieuw doorkruist, evenwel enkel op het niveau van het gemeenschapsrecht.

De toepassingsvoorwaarden die het Hof van Justitie hanteert in deze arresten, kunnen worden herleid tot die van de vereisten van art. 1382 BW, nl. fout, schade en causaal verband. De voornaamste voorwaarde is het onrechtmatig handelen van de lidstaat. Een schending van het gemeenschapsrecht door een lidstaat impliceert enkel een fout indien er sprake is van een voldoende gekwalificeerde schending. De rechter mag bij het toetsen van deze toepassingsvoorwaarde o.a. rekening houden met de aard van de schending. Er dient hierbij ook rekening te worden gehouden met de mate van beoordelingsvrijheid waarover de lidstaat beschikt met betrekking tot het gemeenschapsrecht. Hoe ruimer de beoordelingsvrijheid van de lidstaat, hoe kleiner de kans dat er besloten wordt tot een schending van het gemeenschapsrecht.¹⁴⁹

Ook in de Belgische rechtspraak werd er uitspraak gedaan met betrekking tot de invulling van de vereiste van een voldoende gekwalificeerde schending. In 2000 sprak het Hof van Cassatie zich hierover uit in haar zgn. Draaicirkel arrest. Het arrest had betrekking op een technische norm, de draaicirkelnorm, waaraan bussen moesten voldoen om in België te mogen rijden. Bussen gebouwd in een andere lidstaat die niet voldeden aan deze norm werden geweigerd. Een Belgische invoerder

---

¹⁴⁴ HvJ 19 november 1991, C-6/90, *Francovich*, overweging 39 en 40; A. VAN OEVELEN, "Staatsaansprakelijkheid wegens schending van het recht van de Europese Unie", in B. DELVAUX, B. VANHEUSDEN, K. WAUTERS, C. BAEKELAND e.a. (eds.), *Invloed van het EU-recht op het Belgische bestuursrecht*, Brugge, die Keure, 2014, (151) 155.

¹⁴⁵ HvJ 5 maart 1996, C-46/93, *Brasserie du Pêcheur en C-48/93 Factortame*; B. WEYTS en T. VANSWEEVELT, *Handboek buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2009, 233.

¹⁴⁶ G. GOEDERTIER, J. VANDE LANOTTE en T. DE PELSMAEKER, *Handboek Belgisch publiekrecht*, Brugge, die Keure, 2013, 1306.

¹⁴⁷ R. MEIJER, *Staatsaansprakelijkheid wegens schending van Europees gemeenschapsrecht. De invloed van het Europese recht op het nationale stelsel van overheidsaansprakelijkheid*, Deventer, Kluwer, 2007, 31 – 34; A. VAN OEVELEN, "Staatsaansprakelijkheid wegens schending van het recht van de Europese Unie", in B. DELVAUX, B. VANHEUSDEN, K. WAUTERS, C. BAEKELAND e.a. (eds.), *Invloed van het EU-recht op het Belgische bestuursrecht*, Brugge, die Keure, 2014, (151) 156.

¹⁴⁸ P. VAN OMMESLAGHE en J. VERIST, "Overheidsaansprakelijkheid voor het optreden van de wetgevende macht", *TBPR* 2009/1, (3) 9.

¹⁴⁹ B. WEYTS en T. VANSWEEVELT, *Handboek buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2009, 239 – 240.

van bussen vorderde daarom een schadevergoeding van de Belgische staat omdat hij vond dat een dergelijke weigering een maatregel betrof met dezelfde gevolgen als een kwantitatieve invoerbeperking. Een dergelijke beperking is overeenkomstig art. 30 EEG-Verdrag (huidig art. 34 VWEU) verboden. Het hof van beroep in Brussel zag echter geen probleem in deze maatregel en wees de vordering af wegens een niet voldoende gekwalificeerde ernstige schending.¹⁵⁰ Vervolgens stapte de invoerder van de bussen naar het Hof van Cassatie. In het arrest van 14 januari 2000 vernietigde het Hof de uitspraak van het hof van beroep te Brussel. In haar uitspraak steunde het Hof op haar bewoordingen uit haar eigen mijlpaalarrest van 13 mei 1982, nl. *“Overwegende dat de bestuursoverheid, behoudens onoverwinnelijke dwaling of enige andere grond tot ontheffing van aansprakelijkheid een fout begaat wanneer zij een verordening uitvaardigt of goedkeurt waarin zij ofwel een internationaalrechtelijke bepaling met directe werking in de interne rechtsorde schendt ofwel grondwettelijke of wettelijke regels schendt die haar verplichten niets te doen of op een bepaalde wijze iets te doen, zodat zij burgerlijk aansprakelijk is ingeval die fout schade veroorzaakt.”*

151

De uitspraak van dit draaicirkelarrest ligt in lijn met de rechtspraak van het Hof van Justitie. Het komt aan iedere lidstaat soeverein toe om de voorwaarden te bepalen waaronder een lidstaat aansprakelijkheid kan oplopen. Het Hof van Cassatie heeft met deze uitspraak besloten om geen gekwalificeerde schending te vereisen. Het Belgische recht hanteert in dat opzicht dus een ruimere invulling met betrekking tot de aansprakelijkheidsvoorwaarden dan het Hof van Justitie.¹⁵²

Daarnaast werd eveneens op Belgische bodem in 1920 het Flandria-arrest en in 1991 het Anca-arrest geveld door het Hof van Cassatie.¹⁵³ Hierin werd bevestigd dat de Belgische Staat aansprakelijk kan worden gesteld voor het doen en nalaten van de uitvoerende macht respectievelijk de rechterlijke macht. De fundamentele voor de overheidsaansprakelijkheid voor ondeugdelijke wetgeving op grond van de artt. 1382 en 1383 BW werden gelegd.¹⁵⁴ Een dergelijke uitspraak kan de deur openzetten om het vraagstuk met betrekking tot de aansprakelijkheid van de wetgevende macht te beantwoorden.

Tot slot wordt het standpunt dat steunt op het beginsel van de scheiding der machten aan het wankelen gebracht.¹⁵⁵ Een hedendaagse interpretatie laat toe om dit beginsel minder strikt toe te passen. Een dergelijke interpretatie zou inhouden dat er geen strikte scheiding is, maar wel een

---

¹⁵⁰ Brussel 5 juni 1998, *AJT* 1998-99, 322, noot G.L. BALLON.

¹⁵¹ Cass. 14 januari 2000, *RW* 2000-01, 1096, noot A. VAN OEVELEN.

¹⁵² A. VAN OEVELEN, “De aansprakelijkheid van de Staat voor schade veroorzaakt door regelgeving in strijd met het Europese Gemeenschapsrecht: voorrang voor de ten aanzien van de benadeelde gunstiger internrechtelijke regeling”, *RW* 2001-02, 1099; B. WEYTS en T. VANSWEEVELT, *Handboek buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2009, 243 – 244.

¹⁵³ Cass. 5 november 1920; Cass. 19 december 1991; H. VUYE, “Aansprakelijkheid van de Belgische Staat voor het doen en laten van de wetgever”, *TBBR* 2002, afl. 8, (526) 526 – 527.

¹⁵⁴ C. VERBRUGGEN, “Een nieuwe stap in de erkenning van overheidsaansprakelijkheid: de aansprakelijkheid van de Staat wegens de uitoefening (of niet-uitoefening) van de wetgevende macht”, *RABG* 2007/5, (323) 325; P. VAN OMMESLAGHE en J. VERIST, “Overheidsaansprakelijkheid voor het optreden van de wetgevende macht”, *TBP* 2009/1, (3) 6.

¹⁵⁵ B. WEYTS en T. VANSWEEVELT, *Handboek buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2009, 246.

evenwicht waarbij wederzijdse controle centrale staat.¹⁵⁶ In hoofdstuk 5 zal er overigens een bespreking volgen inzake de verhouding tussen de vordering van de vzw Klimaatzaak en het beginsel van de scheiding der machten.

De idee dat men de wetgever niet aansprakelijk kan stellen voor haar doen of nalaten is dus compleet achterhaald.

Onderafdeling 2.2 Het arrest van het Hof van Cassatie van 1 juni 2006

In 1997 werd een verslag gepubliceerd van een parlementaire onderzoekscommissie, in het bijzonder over sekten.¹⁵⁷ In het verslag waren bezwaarlijke aantijgingen terug te vinden over een bepaalde vereniging ter realisatie van een religieus doel. Het verslag stelde onder meer dat het *in concreto* ging "om een authentieke misdaadorganisatie, die alleen de eigen verrijking nastreeft". Vervolgens stelde de betreffende vereniging een vordering in tegen de Belgische Staat. Zij wenste een vergoeding te bekomen voor de geleden schade naar aanleiding van de bezwaarlijke aantijgingen in het verslag van de parlementaire onderzoekscommissie.¹⁵⁸

In 2005 belandde de zaak bij het hof van beroep te Brussel.¹⁵⁹ Het Hof besloot de Belgische Staat te veroordelen tot een schadevergoeding wegens onzorgvuldigheid in hoofde van de parlementaire onderzoekscommissie.¹⁶⁰ Het Hof stelde dat het opnemen van uitlatingen over de vereniging gebaseerd op anonieme getuigenissen, getuigde van een grote onvoorzichtigheid en een grote tacteloosheid in hoofde van de overheid. Een dergelijke houding zorgde ervoor dat er schade werd berokkend aan de vereniging.¹⁶¹

De Belgische Staat besloot zich niet neer te leggen bij deze uitspraak, en stelde een cassatieberoep in. Het Hof van Cassatie sprak vervolgens op 1 juni 2006 haar arrest uit waarin zij een antwoord gaf op de vraag of de Belgische Staat aansprakelijk kan worden gesteld voor schadeverwekkende onzorgvuldige meningsuitingen van parlementsleden.

In het arrest zijn een aantal belangrijke passages terug te vinden. Zo wordt door het Hof in haar eerste overweging het principe gevestigd dat men de overheid aansprakelijk kan stellen voor fouten van de wetgevende macht. Het Hof stelt dit in haar volgende bewoordingen: "*De beginselen van scheiding der machten en van de onafhankelijkheid van de wetgevende macht en van de*

---

¹⁵⁶ M. ADAMS en P. POPELIER, *Recht en Democratie: De democratische verbeelding in het recht*, Antwerpen, Intersentia, 2004, 345.

¹⁵⁷ Verslag namens de onderzoekscommissie, parlementair onderzoek met het oog op de beleidsvorming ter bestrijding van de onwettige praktijken van de sekten en van de gevaren ervan voor de samenleving en voor het individu, inzonderheid voor de minderjarigen, *Parl. St. Kamer 1996-97*, nrs. 313/7 en 8.

¹⁵⁸ A. WIRTGEN, "Recente ontwikkelingen inzake overheidsaansprakelijkheid", in M. VAN DAMME, P. D. G. CABOOR, J. DEBIEVRE, K. MUYLLE e.a. (eds.), *Rechtsbescherming*, Brugge, die Keure, 2008, (121) 126.

¹⁵⁹ Brussel 28 juni 2005, *CDPK 2005*, 655, noot K. MUYLLE.

¹⁶⁰ H. VUYE, "Overheidsaansprakelijkheid voor het doen en laten van parlementaire onderzoekscommissies ... waarom niet en waarom wel?", *TBBR 2005*, 503.

¹⁶¹ C. VERBRUGGEN, "Een nieuwe stap in de erkenning van overheidsaansprakelijkheid: de aansprakelijkheid van de Staat wegens de uitoefening (of niet-uitoefening) van de wetgevende macht", *RABG 2007/5*, (323) 328.

parlementsleden houden niet in dat de Staat in het algemeen zou zijn ontheven van zijn verplichting de schade te vergoeden die een fout van het Parlement aan een derde heeft veroorzaakt". ¹⁶²

Evenwel was het Hof van Cassatie van mening dat indien de overheid gehouden wordt tot het vergoeden van schade wegens uitlatingen van haar volksvertegenwoordigers, art. 58 GW betreffende de parlementaire onschendbaarheid in het gedrang komt. De bewoordingen van het arrest laten het toe om de uitspraak op volgende wijze te interpreteren. De wetgevende macht is terdege onderworpen aan de gemeenrechtelijke aansprakelijkheidsregels vervat in de artt. 1382 en 1383 BW, maar de uitlatingen van een parlementaire onderzoekscommissie vallen hier niet onder en worden gezien als een uitzondering op het principe. De uitzondering is hier verantwoord omdat zij anders een schending impliceert van art. 58 GW. ¹⁶³ *In concreto* kan men hier volgens MUYLLE uit afleiden dat de aansprakelijkheidsvordering niet mogelijk is wanneer de Grondwet niet toelaat of er zich tegen verzet dat de onderliggende handeling die de fout zou uitmaken, aan een rechterlijke controle wordt onderworpen. ¹⁶⁴

Onderafdeling 2.3 Het arrest van het Hof van Cassatie van 28 september 2006

Het arrest van 28 september 2006 van het Hof van Cassatie was de aanleiding van een vordering tegen de Belgische Staat waarbij de verzoeker een schadevergoeding wenste te bekomen van de Belgische Staat wegens de abnormale lange duur van de procedure. Zowel in eerste als in tweede aanleg werd de Belgische Staat veroordeeld. Ditmaal tot een betaling van 1 euro provisionele schadevergoeding. Ook tegen deze uitspraak trok de Belgische Staat naar het Hof van Cassatie.

De Belgische Staat was de mening toegedaan dat het niet aan de rechterlijke macht is om de wetgevende macht te controleren en zich vervolgens nog eens uit te spreken over het gedrag van die wetgever.

Het Hof van Cassatie hield er een andere mening op na. Opnieuw stelde zij dat het beginsel van de scheiding der machten, dat een evenwicht beoogt tussen de verschillende machten, niet inhoudt dat de wetgevende macht in het algemeen zou zijn ontheven van zijn verplichting om de schade te vergoeden die in de uitoefening van de wetgevende functie door zijn fout of die van zijn organen aan een derde is veroorzaakt. Het komt inderdaad niet toe aan de rechterlijke macht om zich te mengen in het wetgevende proces, maar zij behoudt wel de opdracht om de burgerlijke rechten van de burgers te beschermen. ¹⁶⁵

---

¹⁶² K. MUYLLE, "Overheidsaansprakelijkheid voor een fout van het Parlement na het 'sektenarrest' van het Hof van Cassatie", *TBR* 2006 – 2007,(438) 439; B. WEYTS en T. VANSWEEVELT, *Handboek buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2009, 249; G. GOEDERTIER, J. VANDE LANOTTE en T. DE PELSMAEKER, *Handboek Belgisch publiekrecht*, Brugge, die Keure, 2013, 1308.

¹⁶³ C. VERBRUGGEN, "Een nieuwe stap in de erkenning van overheidsaansprakelijkheid: de aansprakelijkheid van de Staat wegens de uitoefening (of niet-uitoefening) van de wetgevende macht", *RABG* 2007/5, (323) 328.

¹⁶⁴ K. MUYLLE, "Overheidsaansprakelijkheid voor een fout van het Parlement na het 'sektenarrest' van het Hof van Cassatie", *TBR* 2006 – 2007, (438) 441.

¹⁶⁵ P. VAN OMMESLAGHE en J. VERIST, "Overheidsaansprakelijkheid voor het optreden van de wetgevende macht", *TBP* 2009/1, (3) 3; K. MERTENS, "Aansprakelijkheid voor klimaatverandering. Kan het EVRM een uitweg bieden? Een analyse voor Nederland en België." in N. TEESING (ed.), *Naar aansprakelijkheid voor (de gevolgen van) klimaatverandering?*, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers, 2012, (61) 63.

Daarnaast voerde de Belgische Staat aan dat er slechts sprake kan zijn van een fout in hoofde van de wetgevende macht indien zij wetten uitvaardigt of behoudt die in strijd zijn met de rechtsregels die de wetgever dient na te leven. Dit zijn de Grondwet, de internationale verdragen alsook het Gemeenschapsrecht. Wanneer de rechter een oordeel wenst te vellen over de efficiëntie van de door de wetgever uitgevaardigde normen, mag hij hierbij geen opportuniteitsoordeel uitspreken. Ook op dit punt wenste het Hof van Cassatie de argumenten van de Belgische Staat niet te volgen. Het Hof oordeelde dat een rechtbank van de rechterlijke orde die heeft kennis genomen van een vordering tot herstel van schade veroorzaakt door een foutieve aantasting van een recht dat is vastgelegd door een hogere norm die de Staat een verplichting oplegt, *in casu* art. 6 §1 EVRM, bevoegd is om na te gaan of de wetgevende macht op passende of toereikende wijze zijn wetgevende opdracht heeft uitgevoerd zodat de Staat die verplichting kan nakomen, ook al verleent de norm die ze oplegt de wetgever de macht om te beoordelen welke middelen moeten worden aangewend om de naleving ervan te verzekeren.¹⁶⁶

In casu beging de Belgische Staat een fout door het nalaten van wetgeving uit te vaardigen die het de rechterlijke macht moest mogelijk maken om middelen te hanteren die ervoor zorgen dat de openbare dienst van het gerecht efficiënt verzekerd wordt. Door dit nalaten was de Belgische Staat niet in overeenstemming met art. 6 §1 EVRM. Het Hof steunt zich hierbij wel op de schending van een hogere rechtsnorm en niet op die van de algemene zorgvuldigheidsnorm.¹⁶⁷

Ook uit dit arrest volgt een belangrijke conclusie. Het Hof van Cassatie bevestigt hierbij voor het eerst dat ook een particulier de mogelijk heeft om de Belgische Staat aansprakelijk te stellen wegens het gebrekkig optreden van de wetgever, *in concreto* voor het nalaten om de nodige wetgevende initiatieven te nemen om de gerechtelijke achterstand bij de Brusselse hoven en rechtbanken in te dijken.¹⁶⁸

Er dient wel te worden opgemerkt dat de toepassing van de zorgvuldigheidsnorm op het handelen van de wetgever een begrenzing kent. De rechter kan zich slechts uitspreken over de wettigheid van het overheidsoptreden, waarbij hij geen opportuniteitscontrole kan uitvoeren. Het is de rechter wel toegelaten om de wijze waarop de wetgevende macht haar beleid voert te toetsen aan de algemene zorgvuldigheidsnorm. De rechtszoekende mag, wanneer zijn private belangen geschonden zijn, de gewone rechter vragen om de rechtmatigheid van het overheidshandelen te beoordelen. Hierbij zal de rechter nagaan of dit overheidshandelen binnen het kader van de discretionaire bevoegdheid passend of toereikend is. De maatstaf bij deze beoordeling is die van een *bonus pater familias*. Indien de wetgever beschikt over een ruime discretionaire bevoegdheid, zal de wetgever steeds voldoende moeten motiveren waarom hij een bepaalde beleidskeuze maakt. Indien de wetgever een voldoende

---

¹⁶⁶ A. WIRTGEN, "Recente ontwikkelingen inzake overheidsaansprakelijkheid", in M. VAN DAMME, P. D. G. CABOOR, J. DEBIEVRE, K. MUYLLE e.a. (eds.), *Rechtsbescherming*, Brugge, die Keure, 2008, (121) 136; B. WEYTS en T. VANSWEEVELT, *Handboek buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2009, 252 – 253.

¹⁶⁷ C. VERBRUGGEN, "Een nieuwe stap in de erkenning van overheidsaansprakelijkheid: de aansprakelijkheid van de Staat wegens de uitoefening (of niet-uitoefening) van de wetgevende macht", *RABG* 2007/5, (323) 330.

¹⁶⁸ *Ibid.*, 323; E. DE KEZEL, "Het risico op aansprakelijkheid van de overheid voor fouten van de wetgever", *RW* 2009-10, nr. 4, (130) 144; G. GOEDERTIER, J. VANDE LANOTTE en T. DE PELSMAEKER, *Handboek Belgisch publiekrecht*, Brugge, die Keure, 2013, 1308 – 1309.

motivering kan voorleggen, zal een fout in hoofde van die wetgever moeilijker aan te tonen zijn. Zo ook blijkt uit het arrest van 28 september 2006, zal de gewone rechter steeds rekening houden met de beleidsvrijheid van de wetgever.¹⁶⁹

Onderafdeling 2.4 Tussenconclusie

Teruggekoppeld naar onze Belgische klimaatzaak kan er m.i. tot de volgende tussenconclusie wordt besloten. De immuniteit van de wetgever is mede door deze cassatiearresten compleet achterhaald. Het is mogelijk om de wetgever op grond van een buitencontractuele aansprakelijkheidsvordering aansprakelijk te stellen. De wetgevende macht kan aansprakelijk worden gesteld indien zij een specifieke hogere rechtsnorm schendt. Hierbij valt te denken aan specifieke bindende reductienormen die België op zich genomen heeft, o.a. het Kyoto Protocol, het akkoord van Kopenhagen, de *Oslo Principles*, etc. Bij een niet-naleving van deze reductienormen, brengt de Belgische staat haar aansprakelijkheid in het gedrang. In haar dagvaarding verwijt de vzw dan ook de Belgische staat haar zelf erkende doelstellingen met betrekking tot het klimaat niet na te leven.¹⁷⁰ Daarnaast zal de wetgevende macht aansprakelijk kunnen worden gesteld indien zij op een onzorgvuldige wijze handelt, d.i. een schending van de algemene zorgvuldigheidsnorm. Indien de Belgische staat niet handelt als een *bonus pater familias* met betrekking tot de klimaatverandering en het daarbij na te streven beleid, zal ook hier haar aansprakelijkheid in het gedrang komen.

De Belgische wetgever zorgt ervoor dat de bindende reductienormen worden opgenomen in het interne recht. M.i. kan de Belgische wetgever er dus voor zorgen dat er in België een ambitieus klimaatbeleid ter uitvoering wordt gebracht. Indien blijkt dat deze uitvoering niet met de nodige zorgvuldigheid aan de dag wordt gelegd, lijkt het mij mogelijk een gemeenrechtelijke aansprakelijkheidsvordering in te stellen tegen de Belgische wetgever overeenkomstig artt. 1382 – 1383 BW. In de wereldwijde strijd tegen klimaatverandering kan (nationale) wetgeving een oorzaak van schade betekenen aan het klimaat, nl. indien deze wetgeving niet voldoende beschermt tegen de schadelijke gevolgen van de klimaatverandering.

Onderafdeling 2.5 Toepassingsvoorwaarden aansprakelijkheid voor fouten van de wetgevende macht

Met de arresten van het Hof van Cassatie van 1 juni 2006 en 28 september 2006 werd een belangrijk principe gevestigd. De overheid, meer bepaald de wetgevende macht, kan aansprakelijk gesteld worden voor de fouten die zij maakt. Evenwel liet het Hof na om de nadere toepassingsvoorwaarden voor deze aansprakelijkheid uit te spreken.¹⁷¹ In de rechtsleer wordt hieromtrent vaak een opsplitsing gemaakt tussen enerzijds de verhouding van de aansprakelijkheid van de wetgever en

---

¹⁶⁹ E. DE KEZEL, "Het risico op aansprakelijkheid van de overheid voor fouten van de wetgever", *RW* 2009-10, nr. 4, (130) 144 en 148.

¹⁷⁰ Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>, 12 – 15.

¹⁷¹ A. ALEN, "De overheidsaansprakelijkheid voor fouten van de wetgever. Over de cassatiearresten van 1 juni 2006 en 28 september 2006", in W. PINTENS, A. ALEN, E. DIRIX en P. SENAËVE, *Vigilantibus ius scriptum. Feestbundel voor Hugo Vandenberghe*, Brugge, die Keure, 2007, 8 – 9; P. VAN OMMESLAGHE en J. VERIST, "Overheidsaansprakelijkheid voor het optreden van de wetgevende macht", *TBP* 2009/1, (3) 4.

de toetsingsbevoegdheid van het Grondwettelijk Hof. En anderzijds de verhouding tussen de foutaansprakelijkheid van de wetgever en de algemene zorgvuldigheidsnorm.

i) De foutaansprakelijkheid van de wetgevende macht vs. de grondwettigheidscontrole van het Grondwettelijk Hof

Hiermee wil gekeken worden op welke wijze de foutaansprakelijkheid van de wetgevende macht in verhouding staat tot het Grondwettelijk Hof en de grondwettigheidscontrole die zij uitvoert.

Indien de wetgever een fout maakt door het schenden van rechtstreeks werkende internationale of supranationale rechtsregels, zal de gewone rechter de wetgever hiervoor kunnen sanctioneren op basis van de regels met betrekking tot de onrechtmatige daad.

Als de wetgever daarentegen een fout maakt door het schenden van de grondwet, ligt het verhaal anders. De controle van een ongrondwettigheid van wettelijke normen behoort immers tot de taak van het Grondwettelijk Hof.¹⁷² Zolang het Grondwettelijk Hof zich niet heeft uitgesproken over de mogelijke schending van de grondwet en bijgevolg een ongrondwettigheid heeft vastgesteld, zal er ook geen fout in hoofde van de wetgever kunnen worden vastgesteld. Het is namelijk pas vanaf de vaststelling van de ongrondwettigheid, en dus ook de fout, dat de gewone rechter de wetgever een schadevergoeding kan doen opleggen.¹⁷³ De gewone rechter die wenst te weten of de wetgever heeft gehandeld in strijd met de grondwet, zal daarom eerst een prejudiciële vraag moeten stellen aan het Grondwettelijk Hof, indien dit Hof zich nog niet heeft uitgesproken over de strijdigheid van de desbetreffende regel.¹⁷⁴

In het cassatiearrest van 28 september 2006 wordt naar deze verhouding kort verwezen. In zijn conclusie bij het arrest, stelt procureur-generaal LECLERCQ dat de vernietiging of de vaststelling van de ongrondwettigheid van een wettelijke norm door het Grondwettelijk Hof, een fout impliceert die vervolgens aanleiding geeft tot het verkrijgen van een schadevergoeding, op voorwaarde dat het oorzakelijk verband tussen de schending van de grondwet en de schade wordt bewezen.¹⁷⁵

Theorie van eenheid van ongrondwettigheid en fout

Deze theorie heeft betrekking op de vraag of de gewone rechter, na een ongrondwettigheidsverklaring door het Grondwettelijk Hof, mag aannemen dat de wetgever *ipso facto* een fout heeft begaan. Dit impliceert dat de rechtszoekende geen fout meer in hoofde van de wetgever moet aantonen indien hij een buitencontractuele aansprakelijkheidsvordering instelt.¹⁷⁶

---

¹⁷² Art. 141 – 142 GW.

¹⁷³ P. VAN OMMESLAGHE en J. VERIST, "Overheidsaansprakelijkheid voor het optreden van de wetgevende macht", *TBP* 2009/1, (3) 23.

¹⁷⁴ Cass. 28 september 2006, *JT* 2006, 589 – 599; P. VAN OMMESLAGHE en J. VERIST, "Overheidsaansprakelijkheid voor het optreden van de wetgevende macht", *TBP* 2009/1, (3) 16; B. WEYTS en T. VANSWEEVELT, *Handboek buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2009, 255.

¹⁷⁵ Cass. 28 september 2006, *JT* 2006, (589) 594, concl. eerste advocaat-generaal LECLERCQ.

¹⁷⁶ E. DE KEZEL, "Het risico op aansprakelijkheid van de overheid voor fouten van de wetgever", *RW* 2009-10, nr. 4, (130) 145.

Door een aantal auteurs in de rechtsleer wordt aangenomen dat indien het Grondwettelijk Hof een rechtsregel ongrondwettig verklaart, dit *ipso facto* een fout aantoonst in hoofde van de overheid.¹⁷⁷ Deze fout kan vervolgens leiden tot een aansprakelijkheid in hoofde van de wetgever.

Het Hof van Cassatie heeft in haar arrest van 10 september 2010 evenwel anders geoordeeld.¹⁷⁸ Het Grondwettelijk Hof had een norm ongrondwettig verklaard wegens een schending van het gelijkheidsbeginsel vervat in artt. 10 en 11 GW. Volgens het Hof van Cassatie impliceert een dergelijke ongrondwettigheid niet dat er een bewijs van fout is geleverd. Een ongrondwettigheidsarrest met betrekking tot een wettelijke norm levert bijgevolg niet *ipso facto* een fout in hoofde van de wetgever op.¹⁷⁹

Wat dit punt betreft, volg ik de zienswijze van DE KEZEL. Volgens DE KEZEL maakt een arrest van het Grondwettelijk Hof geen afzonderlijk aansprakelijkheids criterium uit. Het is een louter beoordelingselement waarmee de gewone rechter rekening dient te houden indien hij uitspraak doet over de aansprakelijkheidsvordering. De ongrondwettigheid impliceert niet automatisch een fout op grond van art. 1382 BW. Naast de vaststelling van de ongrondwettigheid, dient de rechtszoekende alsnog een fout in hoofde van de wetgever aan te tonen overeenkomstig art. 1382 BW. Dit kan een schending van een wettelijke norm zijn of een schending van de algemene zorgvuldigheidsnorm. Deze zienswijze ligt ook in lijn met het arrest van 28 september 2006. Het blijft nog steeds de bevoegdheid van de gewone rechter om na te gaan of de wetgever op een passende of toereikende wijze zijn wetgevende taak heeft vervuld. Daarbij kan de vaststelling van een ongrondwettigheid door het Grondwettelijk Hof eventueel invulling geven aan de beoordeling omtrent de aansprakelijkheid in hoofde van de wetgever.¹⁸⁰

Bijgevolg bestaat er geen eenheid van ongrondwettigheid en fout, maar zal de ongrondwettigheid wel een beoordelingselement kunnen zijn bij het vaststellen van de fout.

ii) Foutaansprakelijkheid van de wetgever vs. de algemene zorgvuldigheidsnorm

Overeenkomstig artt. 1382 – 1382 BW kan eenieder die schade lijdt door de fout van een ander, een schadevergoeding bekomen op voorwaarde dat er een causaal verband bestaat tussen de fout en de schade. Artt. 1382 – 1383 BW gaan uit van een dubbel foutbegrip. De fout die de wetgever kan maken kan ofwel voortvloeien uit een schending van een rechtsregel die de wetgever een welbepaald handelen oplegt of verbiedt. Daarnaast kan deze fout ook bestaan uit een schending van de algemene zorgvuldigheidsnorm, d.i. het criterium van de *bonus pater familias*. Dit laatste criterium impliceert

---

¹⁷⁷ A. WIRTGEN, "Recente ontwikkelingen inzake overheidsaansprakelijkheid", in P. CABOOR en J. DEBIEVRE (eds.), *Rechtsbescherming. Actualia publiekrecht 1*, Brugge, die Keure, 2008, (121) 144.

¹⁷⁸ Cass. 10 september 2010.

¹⁷⁹ E. DE KEZEL, "Ongrondwettige norm is geen bewijs van fout wetgever", *De Juristenkrant* 2010, nr. 218, (3) 3.

¹⁸⁰ A. WIRTGEN, "Recente ontwikkelingen inzake overheidsaansprakelijkheid", in P. CABOOR en J. DEBIEVRE (eds.), *Rechtsbescherming. Actualia publiekrecht 1*, Brugge, die Keure, 2008, (121) 146 – 147.

dat men het handelen, d.i. het gedrag, van de wetgever zal toetsen aan dat van een normaal zorgvuldig en voorzichtig wetgever, geplaatst in dezelfde omstandigheden.¹⁸¹

In de rechtsleer heerst over deze opvatting veel discussie. Immers indien men het handelen van de wetgever kan gaan toetsen aan de algemene zorgvuldigheidsnorm, gaat men in tegen het beginsel van de scheiding der machten. Het is niet aan de rechterlijke macht om het handelen van de wetgever te controleren en vervolgens te gaan toetsen aan het criterium van de *bonus pater familias*. O.a. VAN OMMESLAGHE en VERBIST schreven hierover dat de rechterlijke macht de wet dient toe te passen en bijgevolg haar niet dient te beoordelen op haar verdienstelijkheid.¹⁸² Dit volgt volgens de auteurs ook uit een cassatiearrest van 12 augustus 2008. Het Hof van Cassatie erkent in deze zaak dat het uitsluitend aan de wetgever toekomt om lacunes in de wetgeving te verhelpen. Dit impliceert dat de wetgever en de rechter elk een eigen taak toekomt welke duidelijk functioneel gescheiden zijn.¹⁸³

Het arrest van 28 september 2006 vertrok vanuit een hele andere opvatting dan deze uit de rechtsleer. Het Hof van Cassatie besloot in dit arrest om een bredere invulling te geven aan de algemene zorgvuldigheidsnorm. Het is volgens het Hof niet de bedoeling van het beginsel van de scheiding der machten dat de wetgever zou ontheven zijn van zijn verplichting de schade te vergoeden die hij door zijn fout zou hebben veroorzaakt aan een derde. De rechterlijke macht is dus terdege bevoegd om een fout in hoofde van de wetgever vast te stellen en hem zelfs een schadevergoeding op te leggen. Dit maakt niet dat de rechterlijke macht het beginsel van de scheiding der machten miskent, het maakt nl. duidelijk dat de rechterlijke macht zijn taak vervult, d.i. de taak om rechten van de burgers te beschermen.¹⁸⁴

VAN OEVELEN verdedigt deze uitspraak van het Hof van Cassatie. In zijn bijdrage schreef hij hierover het volgende: *"Dit arrest leidt tot een grotere rechtsbescherming van de burger tegen onrechtmatig overheidsoptreden, maar ook omdat zij voor de wetgever een aansporing kan vormen om bij de uitoefening van zijn bevoegdheid een grotere zorgvuldigheid aan de dag te leggen. In de tweede plaats verdient dit arrest goedkeuring omdat het op een goed onderbouwde en overtuigende wijze aantoont dat het beginsel van de scheiding der machten er niet aan in de weg staat dat de rechtscolleges van de rechterlijk orde beoordelen of de Staat in de uitoefening van de wetgevende functie een fout heeft begaan waardoor aan een derde schade werd berokkend en, zo dat het geval is, de Staat veroordelen tot vergoeding van die schade. In de derde plaats is van belang dat het Hof van Cassatie aanneemt dat een rechtbank, in het raam van een tegen de Staat ingestelde aansprakelijkheidsvordering wegens de schending van een hogere rechtsnorm die aan de Staat een bepaalde verplichting oplegt, mag onderzoeken of de wetgevende macht op een passende en*

---

¹⁸¹ P. VAN OMMESLAGHE en J. VERIST, "Overheidsaansprakelijkheid voor het optreden van de wetgevende macht", *TBP* 2009/1, (3) 24.

¹⁸² *Ibid.*, 22.

¹⁸³ Cass. 12 augustus 2008; *Ibid.*, 22.

¹⁸⁴ A. VAN OEVELEN, "De aansprakelijkheid van de Staat voor het foutieve verzuim zijn wetgevende bevoegdheid uit te oefenen", *RW* 2006-07, (1124) 1126.

*toereikende wijze zijn opdracht heeft uitgeoefend om ervoor te zorgen dat de Staat deze verplichting nakomt".*¹⁸⁵

Persoonlijk kan ik mij achter deze laatste visie zetten. De toetsing aan de algemene zorgvuldigheidsnorm impliceert m.i. niet dat de rechter een opportuniteitscontrole zou uitvoeren. De algemene zorgvuldigheidsnorm houdt in dat het handelen of nalaten daarvan in hoofde van de wetgever wordt vergeleken met dat van een normaal, zorgvuldige en voorzichtige wetgever geplaatst in dezelfde concrete omstandigheden. Hierbij zal er steeds rekening worden gehouden met de beleidsmarge waarover die wetgever beschikt. Het is mogelijk dat de wetgever binnen die marge zich minder zorgvuldig opstelt, al impliceert dit niet automatisch een aansprakelijkheid in hoofde van die wetgever. De rechter zal bijgevolg louter toetsen of het handelen *in casu* redelijkerwijze verantwoord is in het licht van het zorgvuldig handelen van een wetgever die in dezelfde omstandigheden zou hebben verkeerd.

iii) Cassatie 30 april 2015: invulling van het foutbegrip

Het was wachten tot 2015 op een uitspraak van het Hof van Cassatie met betrekking tot de invulling van het foutbegrip bij de aansprakelijkheid van de wetgevende macht. Het arrest preciseert hoe het foutbegrip moet worden ingevuld. In het arrest lezen we dat overeenkomstig art. 1382 BW het foutbegrip op twee wijzen kan worden ingevuld. Enerzijds betreft het een handeling of niet handelen waarmee een internationale, Europese of nationale norm wordt geschonden. Anderzijds betreft het een handeling of niet handelen waarmee de algemene zorgvuldigheidsnorm geschonden wordt.¹⁸⁶

Onderafdeling 2.6 Conclusie

Sedert de arresten van 1 juni 2006 en 28 september 2006 is het mogelijk om de Belgische staat aansprakelijk te stellen voor het optreden van de wetgevende macht. Een rechtszoekende die schade heeft geleden door een handelen of niet handelen van de wetgevende macht, kan voortaan een geldige aansprakelijkheidsvordering instellen tegen de Belgische overheid en dit op grond van de gemeenrechtelijke aansprakelijkheidsregels vervat in de artt. 1382 en 1383 BW. Bijgevolg zal de Belgische wetgever ook buiten de toepassingsgevallen waarbij hij de rechtstreekse werking van internationale of supranationale regels schendt, aansprakelijk gesteld worden indien hij een fout begaat.

In beide gevallen liet het Hof van Cassatie het evenwel na om de toepassingsvoorwaarden voor die aansprakelijkheid vast te leggen. De criteria voor het foutbegrip van de wetgevende macht werden pas in 2015 door het Hof van Cassatie ingevuld. Waarna mag worden besloten dat deze gelijk is aan de klassieke invulling van het foutbegrip onder artikel 1382 BW, d.i. een schending van een specifieke rechtsnorm of wegens schending van de algemene zorgvuldigheidsnorm.

---

¹⁸⁵ *Ibid.*, 1126 – 1127.

¹⁸⁶ Cass. 30 april 2015, C.120637.F.

Het beginsel van de scheiding der machten en de soevereiniteit van de wetgever konden het niet langer tegenhouden dat de wetgevende macht alsnog aansprakelijk kon worden gesteld voor het haar handelingen of nalaten daarvan.

In dat opzicht kan inderdaad de Belgische wetgever aansprakelijk worden gesteld door de vzw Klimaatzaak wegens het niet voeren van een ambitieus klimaatbeleid. Dit niet (correct) handelen door de Belgische wetgever mag mogelijks worden beschouwd als een schending van de algemene zorgvuldigheidsnorm. Zelfs indien de Belgische wetgever de internationale en supranationale reductienormen opneemt in haar klimaatbeleid, kan haar nog een onzorgvuldig handelen worden verweten. Zij dient immers ten alle tijden te handelen als een *bonus pater familias*.

In haar dagvaarding steunt de vzw Klimaatzaak zich dan ook op een inbreuk van de zorgvuldigheidsnorm uit art. 1382 – 1382 BW. Volgens de vzw is het Belgische klimaatbeleid niet voldoende en ontoereikend om de vooropgestelde doelstelling te verwezenlijken, d.i. de gezamenlijke Belgische uitstoot te verminderen van 40% naar 25% tegen het jaar 2020. In dat opzicht gedraagt de Belgische overheid, bij het voeren van haar klimaatbeleid, zich niet als een normaal vooruitziende en zorgvuldige overheid geplaats in dezelfde concrete omstandigheden.¹⁸⁷

De houding van de Belgische Staat kan in de ogen van de vzw dan ook niet anders worden geïnterpreteerd dan "een bewuste nalatigheid vanwege de Belgische staat om de nodige maatregelen te realiseren. Het nalaten om alle nodige maatregelen te nemen om de verwezenlijking van gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen is niet wat een normaal vooruitziende en zorgvuldige overheid zou doen".¹⁸⁸

Afdeling 3. Aansprakelijkheid van de uitvoerende macht

Onderafdeling 3.1 Het Flandria-arrest en andere

Het arrest van 5 november 1920 van het Hof van Cassatie is een mijlpaalarrest in het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht met betrekking tot de aansprakelijkheid van de Belgische overheid, *in concreto* de uitvoerende macht.¹⁸⁹

De feiten van het arrest kunnen als volgt worden samengevat. Een omgevallen boom veroorzaakte schade aan planten behorende tot de eigendom van Flandria. De boom bevond zich op de openbare weg en behorende toe aan de stad Brugge. Flandria verweet de stad Brugge, en dus de overheid, een fout door het niet tijdig verwijderen van de verouderde boom.

In cassatie werd de stad Brugge aansprakelijk gesteld. Het Hof stelde dat ieder persoon recht heeft op rechtsbescherming indien hij schade lijdt. Het is niet relevant of de schade werd veroorzaakt door een particulier of door een administratieve overheid. De klassieke opvatting die een onderscheid

---

¹⁸⁷ Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>, 25 – 26.

¹⁸⁸ *Ibid.*, 26.

¹⁸⁹ Cass. 5 november 1920, *Pas.* 1920, I, 193, met concl. advocaat-generaal P. LECLERCQ.

maakt tussen de overheid optredend als overheid en de overheid optredend als particulier wordt hiermee definitief verlaten.¹⁹⁰ Het behoort bovendien tot de exclusieve bevoegdheid van de gewone rechter om een schadevergoeding toe te kennen aan de schadelijder.

Het Flandria-arrest sprak zich nog niet uit over de toetsing van het gedrag van de overheid aan de algemene zorgvuldigheidsnorm van artt. 1382 – 1383 BW. Volgens het Hof behoort het niet toe aan de rechter om een opportuiniteitscontrole uit te voeren. Het beginsel van de scheiding der machten belet immers de rechter om zich op de stoel van de overheid te begeven.

Jaren later werd deze visie definitief over boord gegooid.¹⁹¹ Het Hof van Cassatie besloot dat de beslissingen van de uitvoerende macht eveneens onderworpen zijn aan de algemene zorgvuldigheidsnorm van art. 1382 BW. Het is de gewone rechter evenwel enkel toegelaten een wettigheidscontrole uit te voeren.

Uit dit arrest volgt dat de burgerlijke rechter de bevoegdheid heeft om iedere schending van een burgerlijk recht door een overheid te beoordelen en te voorzien in een passend rechtsherstel. De schadevergoeding die voortvloeit uit art. 1382 BW is in dat opzicht een burgerlijk recht.

Het Flandria-arrest maakte evenwel geen onderscheid tussen de overheidsbeslissing zelf en de uitvoering van die overheidsbeslissing. Enkel indien de overheid een fout maakte bij de uitvoering van een overheidsbeslissing, kon dit een grond opleveren tot schadevergoeding.¹⁹²

Pas in maart 1963 werd die onderscheid verlaten en werd de overheid ook bij het nemen van haar overheidsbeslissingen onderworpen aan de gemeenrechtelijke aansprakelijkheidsregel.¹⁹³

In 1980 oordeelde het Hof van Cassatie zelfs uitdrukkelijk dat er geen schending is van het beginsel van de scheiding der machten indien een rechter de overheid beveelt om een schadelijder volledig te vergoeden en zelfs die overheid maatregelen oplegt om een einde maken aan de schadeverwekkende onrechtmatigheid.¹⁹⁴ Hiermee volgde de bevestiging dat de overheid veroordeeld kan worden tot een herstel in natura.¹⁹⁵

Twee jaren later besloot datzelfde Hof dat de overheid niet enkel een fout kan maken door het schenden van subjectieve rechten van burgers, maar ook dat de schending van een rechtmatig belang van die burgers grond kan opleveren tot aansprakelijkheid. Met andere woorden zal iedere publiekrechtelijke rechtspersoon die deel uitmaakt van de uitvoerende macht aansprakelijkheid

---

¹⁹⁰ C. VERBRUGGEN, "Een nieuwe stap in de erkenning van overheidsaansprakelijkheid: de aansprakelijkheid van de Staat wegens de uitoefening (of niet-uitoefening) van de wetgevende macht", *RABG* 2007/5, (323) 325; P. VAN OMMESLAGHE en J. VERIST, "Overheidsaansprakelijkheid voor het optreden van de wetgevende macht", *TBP* 2009/1, (3) 6.

¹⁹¹ Cass. 2 december 1948, *Pas.* 1948, I, 687; Cass. 7 maart 1963, *Pas.* 1963, I, 744; Cass. 26 april 1963, *Pas.* 1963, I, 905.

¹⁹² S. LUST, *Rechtsbescherming tegen de (administratieve) overheid. Een inleiding*, Brugge, die Keure, 2014, 63.

¹⁹³ Cass. 7 maart 1963, *Pas.* 1963, I, 744, concl. GANSHOF VAN DER MEERSCH; S. LUST, *Rechtsbescherming tegen de (administratieve) overheid. Een inleiding*, Brugge, die Keure, 2014, 63.

¹⁹⁴ Cass. 26 juni 1980, *RW* 1980-81, 1661.

¹⁹⁵ S. LUST, *Rechtsbescherming tegen de (administratieve) overheid. Een inleiding*, Brugge, die Keure, 2014, 66.

kunnen oplopen indien zij een fout begaat door de schending van ofwel een norm met individuele draagkracht dan wel een norm met algemene draagkracht.¹⁹⁶

Onderafdeling 3.2 De invulling van het foutbegrip

De uitvoerende macht zal eveneens aansprakelijk worden gesteld overeenkomstig art. 1382 BW indien zij een fout maakt. Waarbij vervolgens opnieuw de vraag rijst welke invulling dit foutbegrip krijgt.

Zowel in de rechtspraak als in de rechtsleer wordt aangenomen dat de aansprakelijkheid van de uitvoerende macht kan worden getoetst aan het klassieke dubbele foutbegrip. De uitvoerende macht kan met andere woorden een fout maken door het schenden van een specifieke rechtsregel die een bepaald gedrag oplegt of verbiedt alsook maakt zij een fout indien zij de algemene zorgvuldigheidsnorm schendt.¹⁹⁷

Op dit principe kan er enkel uitzondering worden gemaakt in geval van onoverkomelijke dwaling of een andere rechtvaardigingsgrond.¹⁹⁸

i) Schending van een specifieke rechtsnorm

De cassatiearresten van 1980 en 1982 formuleren de bevestiging dat het eerste foutbegrip toepassing vindt op het overheidsoptreden van de uitvoerende macht. Zij bieden een antwoord op de vraag in welke mate onwettige handelingen van de overheid meteen ook als onrechtmatig beschouwd kunnen worden. De rechtspraak was aanvankelijk terughoudend om aan te nemen dat elke onwettigheid *ipso facto* een fout uitmaakt in de zin van art. 1382 BW.¹⁹⁹

In 1980 oordeelde het Hof dat: "De uitvoerende macht foutief optreedt, wanneer ze de bij de wet bepaalde perken van haar verordenende bevoegdheid overschrijdt". Deze rechtspraak besluit dat een onwettigheid in hoofde van de overheid *ipso facto* een fout uitmaakt in de zin van art. 1382 BW. De rechtspraak volgt in dat opzicht de piste van eenheid van de noties fout en aansprakelijkheid.²⁰⁰

In 1982 werd geoordeeld dat wanneer de overheid handelt in strijd met (grond)wettelijke normen die haar een welbepaald handelen opleggen of verbieden op een welbepaalde wijze te handelen, het onmiddellijk vaststaat dat onrechtmatig werd gehandeld. Bovendien werd in dit arrest ook de uitzonderingsgrond geformuleerd. Namelijk wanneer er sprake is van onoverkomelijke dwaling of

---

¹⁹⁶ Cass. 13 mei 1982, *Pas.* 1982, I, 1056, concl. VELU; S. LUST, *Rechtsbescherming tegen de (administratieve) overheid. Een inleiding*, Brugge, die Keure, 2014, 66.

¹⁹⁷ C. VERBRUGGEN, "Een nieuwe stap in de erkenning van overheidsaansprakelijkheid: de aansprakelijkheid van de Staat wegens de uitoefening (of niet-uitoefening) van de wetgevende macht", *RABG* 2007/5, (323) 325; P. VAN OMMESLAGHE en J. VERIST, "Overheidsaansprakelijkheid voor het optreden van de wetgevende macht", *TBP* 2009/1, (3) 6.

¹⁹⁸ Cass. 13 mei 1982, *Pas.* 1982, I, 1056, concl. VELU.

¹⁹⁹ S. LUST, *Rechtsbescherming tegen de (administratieve) overheid. Een inleiding*, Brugge, die Keure, 2014, 64.

²⁰⁰ *Ibid.*

enige andere burgerrechtelijke bevrijdigingsgrond, zal de overheid bevrijd zijn van enige aansprakelijkheid.²⁰¹

ii) *Schending van de algemene zorgvuldigheidsnorm*

Door het cassatiearrest van maart 1963 wordt algemeen aanvaard dat het optreden van de overheid aan de algemene zorgvuldigheidsnorm getoetst kan worden. Dit werd bevestigd in het arrest met de volgende bewoordingen: "*De machten welke de wet aan de administratie in het algemeen belang toekent, haar niet vrijstellen van de verplichting van voorzichtigheid, welke zich aan allen opdringt*".²⁰² De zorgvuldigheidsnorm vindt toepassing op zowel de overheidsbeslissingen als op de uitvoeringsbeslissingen van die overheid. In april 1963 bevestigde het Hof dat dit ook van toepassing is met betrekking tot de verordeningen van de overheid.²⁰³ De concrete invulling van de algemene zorgvuldigheidnorm in hoofde van de uitvoerende macht vindt toepassing in de algemene beginselen van behoorlijk bestuur.²⁰⁴

Recent oordeelde het Hof van Cassatie in 2004 nog: "*Dat de fout van de bestuurlijke overheid, die op grond van artikel 1382 en 1382 van het Burgerlijk Wetboek haar aansprakelijkheid kan meebrengen bestaat in een gedraging die ofwel neerkomt op een verkeerd optreden dat beoordeeld moet worden volgens de maatstaf van een normaal zorgvuldige en voorzichtige overheid die in dezelfde omstandigheden verkeert, ofwel, behoudens onoverkomelijke dwalingen of enige andere rechtvaardigingsgrond, een schending inhoudt van een nationaalrechtelijke norm of van een internationaal verdrag met rechtstreekse werking in de interne rechtsorde, waarbij deze overheid verplicht is niets te doen of op een bepaalde manier wel iets te doen*"²⁰⁵ (eigen onderlijning). Hier volgt de duidelijke conclusie dat ook het gedrag van de uitvoerende macht onderworpen kan worden aan een toetsing van de algemene zorgvuldigheidsnorm.

Onderafdeling 3.3 Conclusie

De uitvoerende macht is net als de burger onderworpen aan de gemeenrechtelijke aansprakelijkheidsregels vervat in artt. 1382 – 1383 BW. Wanneer zij een specifieke rechtsnorm schendt of de algemene zorgvuldigheidsnorm niet naleeft, zal ook zij aansprakelijk worden gesteld voor de schade die een dergelijke fout veroorzaakt.

Bij de uitoefening van haar uitvoerend beleid zal ook de Belgische overheid niet vrijgesteld worden van de verplichtingen die voortvloeien uit artt. 1382 – 1383 BW.

---

²⁰¹ P. VAN OMMESLAGHE en J. VERIST, "Overheidsaansprakelijkheid voor het optreden van de wetgevende macht", *TBP* 2009/1, (3) 6; S. LUST, *Rechtsbescherming tegen de (administratieve) overheid. Een inleiding*, Brugge, die Keure, 2014, 65.

²⁰² *Ibid.*

²⁰³ Cass. 26 april 1963, *Pas.* 1963, I, 905; C. VERBRUGGEN, "Een nieuwe stap in de erkenning van overheidsaansprakelijkheid: de aansprakelijkheid van de Staat wegens de uitoefening (of niet-uitoefening) van de wetgevende macht", *RABG* 2007/5, (323) 325.

²⁰⁴ *Ibid.*

²⁰⁵ Cass. 25 oktober 2004, *NjW* 2004, 1316.

Naast het feit dat de Belgische wetgever verantwoordelijk is om een zorgvuldig klimaatbeleid te ontwerpen, heeft ook de uitvoerende macht haar verplichting om dit beleid op een zorgvuldig wijzen uit te voeren. Indien zij hierin niet slaagt en wegens een onzorgvuldige uitvoering van het beleid schade veroorzaakt aan haar burgers, zal de aansprakelijkheid van de overheid in het gedrang komen.

In het onderzoek naar de juridische mogelijkheden inzake aansprakelijkheid van de Belgische overheid wegens tekortkomend klimaatbeleid, mogen we besluiten dat de mogelijkheid bestaat om de Belgische overheid aansprakelijk te stellen steunend op een buitencontractuele aansprakelijkheidsvordering overeenkomstig artt. 1382 en 1383 BW. In hoofdstuk 4 zal deze buitencontractuele aansprakelijkheidsvordering ten gronde worden onderzocht.

HOOFDSTUK IV. AANSPRAKELIJKHEIDSVORDERING TEN GRONDE

Afdeling 1. Inleiding

In hoofdstuk 1 werd de premisse waarop de Belgische klimaatzaak is gestoeld besproken, nl. klimaatopwarming en de bedreigende gevolgen voor de mensheid en natuur. Volgens de vzw Klimaatzaak volstaat het niet dat België zich louter beperkt tot de vooropgestelde reductiedoelstellingen tegen 2020 om hieraan tegemoet te komen. Om het Belgische klimaatbeleid louter te beperken tot de verplichtingen opgenomen in o.a. het VN-Klimaatverdrag, Kyoto Protocol of het Kopenhagen Akkoord, kan er volgens de vzw Klimaatzaak niet gesproken worden over een ambitieus klimaatbeleid. Er zullen meer maatregelen nodig zijn om de 2°C-doelstelling te behalen. Volgens haar doet de Belgische overheid niet voldoende om de gezamenlijke Belgische uitstoot te verminderen met 40% althans minstens 25% tegen het jaar 2020 ten opzichte van het jaar 1990. België dient in dat opzicht een meer ambitieus klimaatbeleid te voeren, doet zij dit niet dat schendt zij de algemene zorgvuldigheidsnorm. De Belgische overheid gedraagt zich niet als een normaal vooruitziende en zorgvuldige overheid, met als gevolg het ontstaan van schade aan burgers.

De vzw Klimaatzaak stelt daarbij geen klassieke aansprakelijkheidsvordering in. Zij eist geen schadevergoeding wegens het nalatig optreden van de Belgische overheid, maar eist *in concreto* een rechtsherstel in natura via een vordering tot wetgevingsbevel.²⁰⁶

De vzw beroept zich op de nalatigheid van de Belgische overheid, gesteund op artt. 1382 en 1383 BW. Om naar Belgische recht een aansprakelijkheidsvordering overeenkomstig artt. 1382 en 1383 BW in te stellen, dient er te zijn voldaan aan drie voorwaarden: (i) een fout, (ii) een schade en (iii) een oorzakelijk verband tussen de fout en de schade. Het is belangrijk dat er aan deze drie voorwaarden wordt voldaan, wil de vzw dat de Belgische overheid aansprakelijk wordt gesteld voor haar nalatigheid handelen.

De vzw is van mening dat de bewuste nalatigheid in hoofde van de Belgische overheid om de verwezenlijking van een gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen, niet is wat een normaal vooruitziende en zorgvuldige overheid zou doen.

De overheid beschikt over een discretionaire bevoegdheid bij het implementeren van maatregelen inzake klimaat. De vraag is wat een overheid precies moet doen om normaal vooruitziend en zorgvuldig te zijn in tijden van klimaatverandering.

---

²⁰⁶ A. SOETE en H. SCHOUKENS, "Voor het gerecht. De Klimaatzaak: een moeilijke evenwichtsoefening in rechterlijk activisme?", *TOO* 2015, (146) 149 – 150.

Afdeling 2. Niet-naleving van de zelf erkende doelstellingen

Onderafdeling 2.1 Algemeen

Net zoals zovele landen heeft ook België het VN-Klimaatverdrag van 1992 geratificeerd. Hiermee heeft België de uitdrukkelijke verplichting aanvaard om een gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen. Art. 2 is op dat punt heel duidelijk en stelt: “*Het uiteindelijke doel van dit Verdrag en alle daarmee verband houdende rechtskracht hebbende akten die de Conferentie van Partijen aanneemt, is het bewerkstelligen, in overeenstemming met de desbetreffende bepalingen van het Verdrag, van een stabilisering van de concentraties van broeikasgassen in de atmosfeer op een niveau waarop gevaarlijke antropogene verstoring van het klimaatsysteem wordt voorkomen. Dit niveau dient te worden bereikt binnen een tijdsbestek dat toereikend is om ecosystemen in staat te stellen zich op natuurlijke wijze aan te passen aan klimaatverandering, te verzekeren dat de voedselproductie niet in gevaar komt en de economische ontwikkeling op duurzame wijze te doen voortgaan*” (eigen onderlijning).²⁰⁷ De Belgische overheid heeft hiermee de verplichting om de concentratie aan broeikasgassen in de atmosfeer te stabiliseren, op zo’n niveau dat er geen gevaarlijke wijzigingen in het klimaatsysteem optreden, aangegaan.²⁰⁸

Er zal aan de hand van concrete omstandigheden moeten worden nagegaan of een verdragspartij bij het VN-Klimaatverdrag zich schuldig maakt aan een schending van de verdragsrechtelijke verplichtingen.²⁰⁹ Overeenkomstig art. 3(1) dienen de Annex I-landen het voortouw te nemen bij de bestrijding van klimaatverandering en de nadelige gevolgen ervan.²¹⁰ Vervolgens volgt uit art. 4(2) lid a) de verplichting voor de Annex I-landen om bij het aannemen van hun nationaal beleid de bijhorende maatregelen te treffen inzake inperking van klimaatverandering door emissies van broeikasgassen te beperken. Uit dit beleid en deze maatregelen volgt dat de Annex I-landen het voortouw nemen bij het ombuigen van de tendensen op het gebied van antropogene emissies op lange termijn, overeenkomstig de doelstelling van het VN-Klimaatverdrag.²¹¹ Een Annex I-land, zoals België, kan dus aansprakelijk gesteld worden indien niet uit zijn beleid blijkt dat hij het voortouw heeft genomen om de broeikasgassen terug te brengen tot het niveau van 1990.²¹² Evenwel bestaat er geen consensus op internationaal niveau over de draagwijdte van deze verplichtingen. Het merendeel van de verdragspartijen bij het VN-Klimaatverdrag stellen dat deze verplichtingen louter een inspanningsverbintenis inhouden. M.i. mag deze zienswijze worden gevolgd. Een resultaatsverbintenis zou impliceren dat het VN-Klimaatverdrag vooropgestelde resultaten opneemt. Dit blijkt immers geenszins uit de verdragstekst zelf. Als verdragspartij kan het dan ook

---

²⁰⁷ Art. 2 VN-Klimaatverdrag.

²⁰⁸ Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>, 12; C.A. OKKERSE, “Volkenrechtelijke aansprakelijkheid voor schadelijke effecten van zeespiegelstijging als gevolg van klimaatverandering” in N. TEESING (ed.), *Naar aansprakelijkheid voor (de gevolgen van) klimaatverandering?*, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers, 2012, (17) 29.

²⁰⁹ *Ibid.*

²¹⁰ Art. 3(1) VN-Klimaatverdrag.

²¹¹ Art. 4(2) lid a) VN-Klimaatverdrag.

²¹² *Ibid.*, lid b); C.A. OKKERSE, “Volkenrechtelijke aansprakelijkheid voor schadelijke effecten van zeespiegelstijging als gevolg van klimaatverandering” in N. TEESING (ed.), *Naar aansprakelijkheid voor (de gevolgen van) klimaatverandering?*, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers, 2012, (17) 29.

minstens worden verwacht dat men alle nodige inspanningen levert om de opwarming van de aarde zoveel mogelijk te beperken. Waarbij de Annex I-landen de grootste inspanning moeten leveren.²¹³

De emissiereductiedoelstellingen die voortvloeien uit het Kyoto Protocol dienen wel als resultaatsverplichtingen gekwalificeerd te worden. Het betreft immers een juridisch bindend instrument dat uitstootdoelstellingen oplegt aan een deel van de internationale gemeenschap.²¹⁴ Onder dit protocol worden enkel de Annex-I landen verplicht om hun uitstoot van broeikasgassen terug te dringen met een gemiddelde van 5% in de periode van 2008 – 2012 ten opzichte van het niveau in 1990, d.i. de zgn. eerste verbintenisperiode.²¹⁵

Het Kyoto Protocol drong zich op omdat het VN-Klimaatverdrag niet juridisch afdwingbaar is.²¹⁶ In uitvoering van het VN-Klimaatverdrag voorzag het Kyoto Protocol in opgelegde bindende doelstellingen. Art. 3 van het Kyoto Protocol bepaalt het centraal objectief, nl.: *"De in Bijlage I opgenomen partijen zorgen er ieder voor zich of gezamenlijk voor dat hun gezamenlijke antropogene in kooldioxideequivalenten uitgedrukte emissies van de in Bijlage A genoemde broeikasgassen de hun toegewezen hoeveelheden, berekend aan de hand van hun gekwantificeerde verplichtingen inzake emissiebeperking en -reductie als genoemd in bijlage B en overeenkomstig het in dit artikel bepaalde, niet overschrijden, met het oog op de reductie van hun totale emissie van die gassen in de verbintenisperiode 2008 tot 2012 met ten minste 5% ten opzichte van de niveaus van 1990"*²¹⁷ (eigen onderlijning).

Het Kyoto Protocol voorziet in drie flexibele mechanismen zodat partijen hun doelstellingen op een kostefficiënte manier kunnen bereiken, nl. (i) een emissiehandelsysteem ("*Emission Trading*")²¹⁸, (ii) het opstarten van emissiereducerende projecten in ontwikkelingslanden waardoor zij "certified emission reductions" kunnen verdienen ("*Clean Development Mechanism*")²¹⁹ en (iii) emissiereducerende projecten in andere industrielanden opstarten waarna zij de emissiereducerende eenheden van hun gekwantificeerde doelstellingen mogen aftrekken ("*Joint Implementation*").²²⁰

Het Kyoto Protocol trad in werking op 17 februari 2005, en voorzag daarbij dat de bindende reductiedoelstellingen geldig waren voor een tijdspanne van 2008 – 2012.²²¹ Tijdens de klimaatop in Cancun in 2010 werd besloten dat er meer ambitieuze doelstellingen nodig waren om de broeikasgasuitstoot tegen 2020 met 25 – 40 % te doen verminderen ten opzichte van het niveau

---

²¹³ B. VANHEUSDEN en G. VAN HOORICK, *Milieurecht in kort bestek*, Antwerpen, Intersentia, 2016, 65.

²¹⁴ S. COGOLATI, "De internationaalrechtelijke waarde van het Kyoto Protocol na 31 december 2012", *Jura Falconis* 2012-2013, nr. 1, (39) 40.

²¹⁵ B. VANHEUSDEN en G. VAN HOORICK, *Milieurecht in kort bestek*, Antwerpen, Intersentia, 2016, 65.

²¹⁶ S. COGOLATI, "De internationaalrechtelijke waarde van het Kyoto Protocol na 31 december 2012", *Jura Falconis* 2012-2013, nr. 1, (39) 40; <http://www.klimaat.be/nl-be/klimaatbeleid/internationaal-klimaatbeleid/vn-klimaatverdrag>.

²¹⁷ Artikel 3 Kyotoprotocol; <http://www.klimaat.be/nl-be/klimaatbeleid/internationaal-klimaatbeleid/protocol-van-kyoto>.

²¹⁸ Artikel 17 Kyotoprotocol.

²¹⁹ Artikel 12 Kyotoprotocol.

²²⁰ Artikel 6 Kyotoprotocol.

²²¹ Artikel 3 Kyotoprotocol.

in 1990.²²² Op de klimaattop in Durban in 2011 werd de beslissing genomen om tijdens de internationale klimaatconferentie in Doha een jaar later, een tweede verbintenisperiode in te lassen en dit maal van 2013 – 2020.²²³ Vervolgens werd er op 8 december 2012 besloten om de verbintenisperiode onder het Kyoto Protocol te verlengen met 8 jaren.²²⁴ De bedoeling van deze tweede verbintenisperiode is om de uitstoot van broeikasgassen te doen dalen met minstens 18% ten opzichte van het niveau in 1990.²²⁵

M.i. is de Belgische overheid volkenrechtelijke gebonden door het VN-Klimaatverdrag en het Kyoto Protocol. Deze gebondenheid geldt evenwel enkel ten aanzien van andere staten. Met andere woorden is de staat niet gebonden ten aanzien van haar burgers, waardoor haar burgers zich niet op de verplichtingen kunnen beroepen om de staat aansprakelijk te stellen wegens het schenden van hun volkenrechtelijke verplichtingen onder het VN-Klimaatverdrag en het Kyoto Protocol. Bovendien is België haar verplichtingen met betrekking tot de eerste verbintenisperiode onder het Kyotoprotocol nagekomen. Ten aanzien van deze periode kan men België dus geen niet-naleving meer verwijten.²²⁶

Daarnaast heeft België in 2009 op de klimaatconferentie in Kopenhagen en in 2010 op de in Cancun gehouden klimaatconferentie de verplichtingen die volgen uit het VN-Klimaatverdrag nader geconcretiseerd. Zo werd o.a. besloten om de kritische grens van 2°C vast te leggen. Hiermee werd overeengekomen dat de aarde niet verder mag opwarmen dan 2°C boven het pre-industriële niveau.²²⁷ België verklaarde zich akkoord om, met het oog op de zodanige reductie van de globale uitstoot van broeikasgassen en om de toename in de globale gemiddelde temperatuur onder 2°C boven het pre-industrieel niveau te houden, dringend actie te ondernemen om deze lange termijn doelstelling te behalen.²²⁸

Uit deze twee klimaatconferenties blijkt duidelijk dat de Annex I-landen, waaronder België, een aantal reductieverplichtingen moeten handhaven, willen zij de 2°C-doelstelling halen en geen verdere schade veroorzaken aan de klimaatopwarming. Deze reductieverplichting in hoofde van België bestaat uit de reeds aangehaalde reductieverplichting van 25 – 40%. Dat België deze verplichting

---

²²² Par. 37 Framework Convention on Climate Change, Report of the Conference of the Parties on its sixteenth session, held in Cancun from 29 November to 10 December 2010. Addendum. Part Two: Action taken by the Conference of the Parties at its sixteenth session from the Conference of the Parties (15 March 2011), *UN Doc. FCCC/CP/2010/7/Add.1* (2011).

²²³ S. Cogolati, "De internationaalrechtelijke waarde van het Kyoto Protocol na 31 december 2012", *Jura Falconis* 2012 – 2013, nr. 1, (39) 44.

²²⁴ *Ibid.*, 45; Decision -/CMP.8 (Outcome of the work of the Ad Hoc Working Group on Further Commitments for Annex 1 Parties under the Kyoto Protocol), FCCC/KP/AWG/2012/L.9.

²²⁵ B. VANHEUSDEN en G. VAN HOORICK, *Milieurecht in kort bestek*, Antwerpen, Intersentia, 2016, 65.

²²⁶ Dossier 11.11.11, Het federale en Vlaamse aankoopbeleid in emissierechten: Hoe België met 'schone' lucht zijn Kyotodoelstelling afkocht, november 2013, <http://www.11.be/onze-thema-s/item/11dossier-emissierechten-hoe-belgie-met-schone-lucht-zijn-kyotodoelstelling-afkocht>, 25.

²²⁷ Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>, 12.

²²⁸ UNFCCC, Report of the Conference of the Parties on its sixteenth session, held in Cancun from 29 November to 10 December 2010, FCCC/CP/2010/7/Add.1, decision 1/CP.16, <http://unfccc.int/resource/docs/2010/cop16/eng/07a01.pdf>, 3.

uitdrukkelijk is aangegaan, kan volgens de vzw uit de volgende officiële documenten worden afgeleid.²²⁹

Op 9 december 2009 vroeg de Kamer van Volksvertegenwoordigers in een resolutie dat de federale regering op internationaal niveau zou pleiten voor een reductie van de broeikasgassen met 25 – 40% tegen 2020. Het akkoord van Kopenhagen dient hierbij als centraal uitgangspunt te worden gehanteerd, waarbij er moet worden gestreefd naar voldoende emissiereducties die de 2°C-doelstelling binnen bereik houden.²³⁰ Bij KB werd op 18 juli 2013 de strategische visie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling van de federale regering goedgekeurd. De federale regering pleitte hiermee voor de goedkeuring van maatregelen die noodzakelijk zijn om de milieu-impact door menselijke activiteiten te voorkomen of te corrigeren, waaronder ook de beperking van de klimaatopwarming op globaal niveau tot 2°C. Daarnaast bepaalt de lange termijn visie dat op het gebied van klimaatverandering, de Belgische emissies van broeikasgassen in het jaar 2050 zullen zijn gedaald met minimum 80 tot 95% ten opzichte van het niveau in het jaar 1990.²³¹

Ook op Vlaams niveau werden er initiatieven genomen. Eveneens werd op 9 december 2009 in het Vlaams Parlement een resolutie aangenomen.²³² Middels een uitdrukkelijke verwijzing naar het verzorgingsbeginsel werd er afgesproken om dezelfde reductiepercentages in acht te nemen op Vlaams niveau als op federaal niveau. Daarnaast werd de Vlaamse regering verzocht om het voortouw te nemen om een “gedragen ambitieus en kwaliteitsvol internationaal klimaatakkoord” te bereiken. De doelstellingen die met dit klimaatakkoord moeten worden nagestreefd zijn o.a.: onder de 2°C-opwarming blijven ten opzichte van de pre-industriële niveaus en een daling van de globale uitstoot van broeikasgassen met een percentage van 25 – 40% in 2020 ten opzichte van het jaar 1990.²³³

Over de taalgrens werd in Wallonië per decreet van 20 februari 2014 de reductiedoelstelling van 30% tegen 2020 wettelijk verankerd.²³⁴ Op het niveau van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest werd er geen analoge wettelijke verankering teruggevonden. Mede gelet op de afspraken op federaal niveau, kan er worden besloten dat ook zij akkoord gaan met de te behalen reductiedoelstellingen in België.²³⁵

Volgens de vzw Klimaatzaak is het duidelijk dat België zich volledig aan de te behalen reductienormen heeft onderschreven. Op geen enkel ogenblik zou er door de Belgische overheden zijn gesteld dat de noodzakelijke reductieverplichtingen niet haalbaar waren.²³⁶

---

²²⁹ Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>, 13 – 14; A. SOETE en H. SCHOUKENS, “Voor het gerecht. De Klimaatzaak: een moeilijke evenwichtsoefening in rechterlijk activisme?”, *TOO* 2015, (146) 148.

²³⁰ Resolutie van 3 december 2009 van de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers met het oog op de VN conferentie van Kopenhagen inzake klimaatverandering van 7 tot 18 december 2009, *Parl. St.* Kamer 2009-2010, Doc. 52 2263/002, 3 – 4.

²³¹ Koninklijk besluit van 18 juli 2013 houdende vaststelling van de federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling, *BS* 8 oktober 2013.

²³² Voorstel 7 december 2009 tot resolutie betreffende het nieuwe klimaatverdrag van Kopenhagen, *VI. Parl. St.* 2009-2010, nr. 278/1.

²³³ *Ibid.*, 6 – 7.

²³⁴ Artikel 4 Waals Decreet van 20 februari 2014 “Klimaat”, *BS* 10 maart 2014.

²³⁵ Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>, 14

²³⁶ *Ibid.*

Uit het voorgaande blijkt dat het klimaatbeleid een bevoegdheid is die verspreid ligt over de verschillende Belgische overheden. Klimaatbeleid is zowel een taak van de federale overheid als een taak van de gewesten.²³⁷ Op 14 november 2002 werd er tussen de verschillende overheden een samenwerkingsakkoord gesloten betreffende de afstemming van het klimaatbeleid.²³⁸ Dit houdt o.a. in het uitvoeren en opvolgen van het Nationaal Klimaatplan²³⁹, het VN-Klimaatverdrag alsook het Kyoto Protocol.²⁴⁰ Dit samenwerkingsakkoord heeft het mogelijk gemaakt dat er met betrekking tot de eerste verbintenisperiode een lastenverdeling tussen de federale en gewestelijke overheid afgesproken werd.

Maar het grote probleem op Belgisch niveau is de onderling lastenverdeling tussen de verschillende Belgische overheden met betrekking tot de tweede verbintenisperiode. De regio's beschikken elk over een eigen klimaatbeleidsplan, maar de coördinatie tussen hen loopt mank.²⁴¹ Dit heeft tot gevolg dat België niet op schema is om de Europese reductiedrempels te behalen.²⁴² Uit het Federale Milieurapport voor de periode van 2009 – 2014 blijkt dat het Belgische milieubeleid niet ambitieus genoeg is om de internationale doelstellingen te behalen. Ondanks er een daling in de uitstoot van broeikasgassen werd vastgesteld op Belgische niveau, heeft België nog veel werk voor de boeg indien het de gemaakte internationale afspraken wil nakomen.²⁴³ De vzw eist dan ook dat het Belgische klimaatbeleidsplan tot stand komt. Zo bevelen zij o.a. dat de onderlinge interne lastenverdeling wordt afgerond binnen de drie maanden en om binnen de negen maanden een gezamenlijk gecoördineerd en becommentarieerd programma van maatregelen en bijhorende budgetten voor te leggen waarmee een vermindering van het gezamenlijk volume van de jaarlijkse Belgische emissies van broeikasgassen zal worden gerealiseerd.²⁴⁴

Evenwel werd er op 4 december 2015 tijdens de klimaattop in Parijs een politiek akkoord bereikt tussen de vier ministers bevoegd voor klimaat over de lastenverdeling binnen België tijdens de tweede verbintenisperiode van het Kyoto Protocol (2013 – 2020). Dit akkoord was uiterst noodzakelijk om de Europese en internationale engagementen met betrekking tot klimaatbeleid na

---

²³⁷ Art. 6 §1, II, 1° en III, 2° BWHI; <http://www.klimaat.be/nl-be/klimaatbeleid/belgisch-klimaatbeleid/nationaal-beleid/bevoegdheden>.

²³⁸ Samenwerkingsakkoord van 14 november 2002 tussen de federale Staat, het Vlaamse Gewest, Waalse Gewest en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest betreffende het opstellen, het uitvoeren en het opvolgen van een Nationaal Klimaatplan, alsook het rapporteren, in het kader van het Raamverdrag van de Verenigde Naties inzake Klimaatverandering en het Protocol van Kyoto, *BS* 27 juni 2013.

²³⁹ Het Nationaal Klimaatplan biedt een overzicht van alle maatregelen die reeds genomen werden door de verschillende overheden met betrekking tot de verplichtingen onder het Protocol van Kyoto. Wat betreft de tweede verbintenisperiode is er vooralsnog geen nieuwe Nationaal Klimaatplan.

²⁴⁰ Artikel 2 Samenwerkingsakkoord 14 november 2002.

²⁴¹ A. SOETE en H. SCHOUKENS, "Voor het gerecht. De Klimaatzaak: een moeilijke evenwichtsoefening in rechterlijk activisme?", *TOO* 2015, (146) 146; A. SOETE en H. SCHOUKENS, "Klimaatverandering in de rechtbank. De rechter als scherprechter bij een falend milieubeleid?", *NjW* 2016, nr. 338, (186) 200.

²⁴² Europees Milieuagentschap, rapport nr. 10/2013, *Trends and Projections in Europe 2013*, 11; Europees Milieuagentschap, rapport nr. 6/2014, *Tracking progress towards Europe's climate and energy targets for 2020*, 12; Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>, 15 – 16; A. SOETE en H. SCHOUKENS, "Voor het gerecht. De Klimaatzaak: een moeilijke evenwichtsoefening in rechterlijk activisme?", *TOO* 2015, (146) 149.

²⁴³ Tweede Federaal Milieurapport, 2009 – 2014, www.feebel.be/sites/default/files/public/Tweede%20Federaal%20Milieurapport.pdf.

²⁴⁴ Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>, 36.

te komen.²⁴⁵ Tijdens de COP21 onder het UNFCCC werd op 12 december 2015 het Akkoord van Parijs gesloten.²⁴⁶ Het akkoord vormt een einde van de onderhandelingen over een opvolger voor het Kyoto Protocol. De concrete doelstelling bestaat uit het verbeteren en het aanpakken op globaal niveau van het probleem van klimaatverandering. Dit betekent de temperatuurstijging ruim onder de 2°C te houden en zelfs te streven om deze temperatuurstijging te beperken tot 1,5°C.²⁴⁷ Het belangrijkste is dat het om een bindende verdrag gaat. Elke partij heeft bijgevolg de verplichting om nationale bepaalde bijdragen voor te bereiden, mee te delen en bovendien ook deze aan te houden om alzo de vooropgestelde doelstellingen te behalen.²⁴⁸

Dit akkoord trad op 4 november 2016 reeds in werking op internationaal vlak. Op nationaal vlak was het vereist dat de verschillende overheden het akkoord elk afzonderlijk ratificeren. De deelstatelijke overheden waren zeer snel met de ratificatie.²⁴⁹ Uiteindelijk werd op 26 april 2017 ook door de federale overheid de ratificatie voltooid op nationaal vlak.²⁵⁰ Dit betekent concreet dat België vanaf 6 mei 2017 ook gebonden is door de klimaatafspraken die voortvloeien uit het Klimaatakkoord van Parijs.

Tijdens de onderhandelingen in Parijs had België nog steeds geen nationaal intern akkoord bereikt over de inspanningen die er nodig zijn om te voldoen aan de voorwaarden uit het Kyoto Protocol voor de periode van 2013 tot 2020. Het intern lastenverdelingsakkoord kwam er dan toch na zes jaar lang onderhandelen, geen moment te laat dus.²⁵¹ Het probleem over de onderlinge lastenverdeling lijkt m.i. dus deels opgelost, al is de weg naar resultaat nog lang.

Onderafdeling 2.2 Tussenconclusie

Het is op grond van dit nalatig gedrag dat de vzw stelt dat de Belgische overheid onrechtmatig handelt en daardoor het recht schendt. Volgens de vzw Klimaatzaak neemt de Belgische overheid bij het uitvoeren van haar klimaatbeleid niet de noodzakelijke reductiedoelstelling tot uitgangspunt. Nochtans heeft de Belgische overheid zelf de reductieverplichting op zich genomen door zich te engageren om het voortouw te nemen. De vzw kan niet anders dan besluiten dat de Belgische overheid willens en wetens minder uitstoot van broeikasgassen reduceert dan zij zelf als noodzakelijk

---

²⁴⁵ Beleidsakkoord over de intrabelgische Burden Sharing, 4 december 2015, <http://www.klimaat.be/nl-be/klimaatbeleid/belgisch-klimaatbeleid/nationaal-beleid/reductiedoelstelling>.

²⁴⁶ Paris Agreement, Decision 1/CP.21 (12 december 2015), *UN Doc. FCCC/CP/2015/10/Add.1*, annex, p. 21 (hierna : Klimaatakkoord Parijs); A. SOETE, "Het Paris Agreement: one giant leap for mankind, one small step for climate?", *MER* 2016, nr. 2, (125) 126.

²⁴⁷ Artikel 2 Klimaatakkoord Parijs.

²⁴⁸ Artikel 4 Klimaatakkoord Parijs; <http://www.klimaat.be/nl-be/klimaatbeleid/internationaal-klimaatbeleid/klimaatconferenties/de-klimaattop-van-parijs>.

²⁴⁹ Decreet 24 november 2016 houdende de instemming met de overeenkomst van Parijs, gedaan te Parijs op 12 december 2015, *BS* 5 december 2016; Decreet 25 november 2016 houdende de instemming met de overeenkomst van Parijs, gedaan te Parijs op 12 december 2015, *BS* 21 december 2016; Ordonnantie 16 februari 2017 houdende de instemming met de overeenkomst van Parijs, gedaan te Parijs op 12 december 2015, *BS* 10 maart 2017; Decreet 20 februari 2017 houdende de instemming met de overeenkomst van Parijs, gedaan te Parijs op 12 december 2015, *BS* 14 maart 2017; Decreet 23 februari 2017 houdende de instemming met de overeenkomst van Parijs, gedaan te Parijs op 12 december 2015, *BS* 7 maart 2017.

²⁵⁰ Wet 25 december 2016 houdende de instemming met de overeenkomst van Parijs, gedaan te Parijs op 12 december 2015, *BS* 26 april 2017.

²⁵¹ A. SOETE, "Het Paris Agreement: one giant leap for mankind, one small step for climate?", *MER* 2016, nr. 2, (125) 126 – 127.

hebben beoordeeld.²⁵² Zoals SOETE en SCHOUKENS stellen, kan er m.i. ook de vraag gesteld worden naar welke impact de Klimaatzaak kan hebben op de internationale strijd tegen klimaatopwarming. Immers indien België haar klimaatbeleid bijstelt, zal het globale probleem van klimaatopwarming niet opgelost worden. Niettemin kan iedereen zijn steentje bijdragen, en dus ook België. Bovendien sluit dit idee ook aan bij de reeds aangehaalde *Oslo Principles*.²⁵³ Op grond van principe 11 kan geen enkel land, hoe klein hun aandeel in de strijd tegen klimaatopwarming ook is, zich ontslaan van zijn reductieverplichtingen. En zoals gesteld wordt de link tussen de rechtsgronden en de klimaatvorderingen ondersteund door deze *Oslo Principles*.²⁵⁴

Afdeling 3. Het herstel in natura

Onderafdeling 3.1 Vordering tot wetgevingsbevel

De vzw Klimaatzaak stelt geen klassieke aansprakelijkheidsvordering in. Zij eist geen schadevergoeding wegens het nalatig optreden van de Belgische overheid, maar eist *in concreto* een rechtsherstel in natura via een vordering tot wetgevingsbevel.²⁵⁵ De vzw tracht te bereiken dat de rechter de Belgische overheid duidelijke reductieverplichtingen oplegt via een rechterlijk bevel om op die manier te vermijden dat de aarde niet meer opwarmt dan 2°C.²⁵⁶

In haar dagvaarding stelt de vzw dat hoewel artt. 1382 en 1383 BW spreken over een herstel van de schade, het de rechter ook is toegelaten om preventieve maatregelen op te leggen. Zij steunt haar vordering op de rechtspraak van het Hof van Cassatie. Het Hof stelt in een arrest van 2003 dat de rechter bevoegd is om de onrechtmatige schending van een subjectief recht te vergoeden, maar ook dat hij bevoegd is om dit te voorkomen.²⁵⁷ In twee arresten van datzelfde Hof werd geoordeeld dat de rechter mag bevelen dat de verplichting om "geen nadeel toe te brengen" in natura wordt uitgevoerd.²⁵⁸

Onder het Belgische recht is een vordering tot wetgevingsbevel niet verboden, al komt het zelden voor.²⁵⁹ De vraag die hier rijst is of de rechtbank het beginsel van de scheiding der machten niet zal overschrijden indien zij de Belgische overheid veroordeelt tot het nemen van welbepaalde besluiten.

---

²⁵² Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>, 16.

²⁵³ Expert group on global climate obligations, Oslo Principles on Global Obligations to Reduce Climate Change, 1 maart 2015, <http://globaljustice.macmillan.yale.edu/news/oslo-principles-global-climate-change-obligations>.

²⁵⁴ A. SOETE en H. SCHOUKENS, "Voor het gerecht. De Klimaatzaak: een moeilijke evenwichtsoefening in rechterlijk activisme?", *TOO* 2015, (146) 154.

²⁵⁵ *Ibid.*, 149 – 150; A. SOETE en H. SCHOUKENS, "Klimaatverandering in de rechtbank. De rechter als scherprechter bij een falend milieubeleid?", *NjW* 2016, nr. 338, (186) 200.

²⁵⁶ A. SOETE en H. SCHOUKENS, "Voor het gerecht. De Klimaatzaak: een moeilijke evenwichtsoefening in rechterlijk activisme?", *TOO* 2015, (146) 147.

²⁵⁷ Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>, 17; Cass. 4 maart 2003, nrs. C030346N en C030448N.

²⁵⁸ Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>, 17; Cass. 27 april 1962, *Pas.* 1961-62, 938; Cass. 27 november 1974, *Arr. Cass.* 1975, 370.

²⁵⁹ K. MERTENS, "Aansprakelijkheid van de overheid voor klimaatverandering. Kan het EVRM een uitweg bieden? Een analyse voor Nederland en België" in N. TEESING (ed.), *Naar aansprakelijkheid voor (de gevolgen van) klimaatverandering?*, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers, 2012, (61) 80; A. SOETE, "De scheiding der machten als struikelblok voor de klimaatzaak?", In A. Hoc, G. Willems en S. Wattier (eds.), *Human rights as basis for reevaluating and reconstructing the Law*, Brussel, Larcier, 2016 (231) 236.

In hoofdstuk 5 wordt besproken op welke wijze dit beginsel van de scheiding der machten een twistpunt kan betekenen in de Klimaatzaak.

Het grootste struikelblok met betrekking tot dit wetgevingsbevel is de angst dat de burgerlijke rechter zich op de stoel van de wetgever zal plaatsen.²⁶⁰ In 2004 mocht het Hof van Cassatie zich over een gelijkaardige vordering buigen die betrekking had op de luchthaven van Zaventem.²⁶¹ De eisende partij vorderde voor de rechtbank dat de rechter het spreidingsplan van de vluchten boven Zaventem zou matigen tot een niveau waarop er geen sprake meer zou zijn van een inbreuk op de subjectieve rechten van die eisers.²⁶² Het Hof van Cassatie oordeelde in deze zaak dat indien een rechter concrete luchtvaartroutes gaat opleggen, zij de discretionaire beleidsvrijheid van die overheid schendt. De rechter kan zich niet in de plaats van de overheid stellen.²⁶³ Het is de rechter niet toegelaten om een expliciet bevel op te leggen tot het aanpassen van de wetgeving, maar het is hem wel toegelaten om na te gaan of de wetgever op een passende en toereikende wijze zijn verplichting is nagekomen, ook al beschikt die wetgever over een beleidsvrijheid.²⁶⁴ Volgens MERTENS zet dit te poort open om aan de vastgestelde onrechtmatigheid door de rechter een wetgevingsbevel te koppelen. Immers, stelt zij, indien een staat zijn verplichtingen op grond van een internationale norm wil nakomen, zal die staat uiteindelijk zijn wetgeving dienen aan te passen. In het kader van de Klimaatzaak zou dit betekenen dat België haar klimaatbeleid zodanig aanpast dat het aandeel van België in de huidige klimaatverandering wordt gereduceerd tot minimaal of nihil.²⁶⁵

In het geval er geen sprake is van een hogere rechtsnorm die verplicht tot wetgeven, kan er alsnog beroep worden gedaan op een schending van de algemene zorgvuldigheidsnorm. Immers indien de Belgische overheid niet handelt als een *bonus pater familias* en nalaat om maatregelen te nemen die de gewaarborgde rechten en vrijheden onder het EVRM beschermen, schendt die overheid de algemene zorgvuldigheidsnorm conform artt. 1382 en 1383 BW.²⁶⁶ Dergelijke beschermde subjectieve rechten kunnen o.a. art. 2 en 8 EVRM inhouden. Verder in dit hoofdstuk worden deze subjectieve rechten uitvoerig besproken. MAES wijst er echter wel op dat in zulks geval de rechter slechts een marginale toetsingsbevoegdheid heeft. De rechter kan enkel nagaan of een normaal zorgvuldig en omstandig wetgever, geplaatst in dezelfde omstandigheden en voorzien van dezelfde beleidsvrijheid, een dergelijke norm wel of niet zou uitvaardigen.²⁶⁷

---

²⁶⁰ A. SOETE, "De scheiding der machten als struikelblok voor de klimaatzaak?", In A. Hoc, G. Willems en S. Wattier (eds.), *Human rights as basis for reevaluating and reconstructing the Law*, Brussel, Larcier, 2016 (231) 236.

²⁶¹ Cass. 4 maart 2004, *RW* 2003-04, afl. 30, 1184, *TMR* 2004, afl. 4, 435.

²⁶² K. MERTENS, "Aansprakelijkheid van de overheid voor klimaatverandering. Kan het EVRM een uitweg bieden? Een analyse voor Nederland en België" in N. TEESING (ed.), *Naar aansprakelijkheid voor (de gevolgen van) klimaatverandering?*, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers, 2012, (61) 80.

²⁶³ A. SOETE, "De scheiding der machten als struikelblok voor de klimaatzaak?", In A. Hoc, G. Willems en S. Wattier (eds.), *Human rights as basis for reevaluating and reconstructing the Law*, Brussel, Larcier, 2016 (231) 237.

²⁶⁴ K. MERTENS, "Aansprakelijkheid van de overheid voor klimaatverandering. Kan het EVRM een uitweg bieden? Een analyse voor Nederland en België" in N. TEESING (ed.), *Naar aansprakelijkheid voor (de gevolgen van) klimaatverandering?*, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers, 2012, (61) 81.

²⁶⁵ *Ibid.*

²⁶⁶ *Ibid.*, 82.

²⁶⁷ G. MAES, "Algemene zorgvuldigheidsnorm en aansprakelijkheid voor de wetgevende macht", *NjW* 2004, (398) 402.

Onderafdeling 3.2 Tussenconclusie

De vzw Klimaatzaak vindt haar vorderingen in het licht van het voorgaande verantwoord. Het opleggen van een rechterlijk bevel om de uitstoot van broeikasgassen te beperken moet tegelijk beschouwd worden als het herstel in natura van de actuele schade als het opleggen van een preventieve maatregel om toekomstige schade te vermijden.²⁶⁸

In ondergeschikte orde vordert de vzw om voor recht te verklaren dat de Belgische overheid onrechtmatig handelt en/of hen daardoor blootstelt aan mensrechtenschendingen indien het gezamenlijke volume van de Belgische emissies van broeikasgassen niet verminderd met 40%, althans 25% tegen het 2020 ten opzichte van het jaar 1990.²⁶⁹

Volgens BARKHUYSEN vormt deze verklaring van recht een goed alternatief voor een wetgevingsbevel. Met een verklaring van recht zal de rechter louter vaststellen dat de Belgische overheid onrechtmatig handelt, dit kan wel tot gevolg hebben dat de Belgische overheid alsnog vrijwillig besluit om haar wetgeving aan te passen.²⁷⁰

Maar net zoals het wetgevingsbevel, is ook de verklaring voor recht nog niet ingeburgerd in het Belgische recht. Bovendien kan men overeenkomstig art. 18, lid 1 Ger. W. als rechter geen uitspraak doen over een toekomstig geschil aangezien er moet voldaan worden aan de vereiste van het dadelijk belang. Art. 18, lid 2 Ger. W. kan op dat punt een uitzondering bieden indien de eiser kan aantonen dat een van zijn rechten bedreigd worden en hij een vordering wenst in te stellen om een schending van die rechten te voorkomen. Wat de rechter vervolgens doet is vaststellen of het recht ook daadwerkelijk geschonden wordt, d.i. de verklaring voor recht. Indien de vzw wil dat haar ondergeschikte vordering slaagt zal zij moeten aantonen dat er ernstige aanwijzingen zijn met betrekking tot het ontstaan van een duidelijke aanwijsbare schade. Alsook dat de declaratoire vonnis de desbetreffende dreiging zal kunnen stopzetten.

Onderafdeling 3.3 Wetgevingsbevel in de Nederlandse Klimaatzaak

Ook in de Nederlandse Klimaatzaak werd er geen schadevergoeding gevorderd ten aanzien van de Nederlandse overheid voor de schade die is opgetreden ten gevolge van het nalatig overheidsoptreden in de strijd tegen klimaatverandering.²⁷¹

In Nederland komt, in tegenstelling tot in België, de vordering tot wetgevingsbevel wel frequenter voor. De stichting Urgenda beroept zich hier dan ook op conform art. 3:296 NBW.²⁷²

---

²⁶⁸ Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>, 17.

²⁶⁹ *Ibid.*, 35 – 36; A. SOETE en H. SCHOUKENS, "Voor het gerecht. De Klimaatzaak: een moeilijke evenwichtsoefening in rechterlijk activisme?", *TOO* 2015, (146) 156.

²⁷⁰ N. TEESING, *Naar aansprakelijkheid voor (de gevolgen van) klimaatverandering?*, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers, 2012, 206; J.M. VAN DEN BERG en R. COX, "Is de staat aansprakelijk voor klimaatverandering?", *AV&S* 2014, afl. 1, (5) 8; R. COX, "Klimaat, veiligheid en het recht", *CPS* 2016/1, nr. 38 (197) 203.

²⁷¹ A. SOETE en H. SCHOUKENS, "Klimaatverandering in de rechtbank. De rechter als scherprechter bij een falend milieubeleid?", *NjW* 2016, nr. 338, (186) 194.

²⁷² *Ibid.*

In hoofde vorderde de stichting een reductiebevel in hoofde van de Nederlandse overheid. Zij eiste voor de rechtbank dat de Nederlandse overheid zo worden veroordeeld tot het nemen van een emissiereductie van 40%, althans 25%, tegen het jaar 2020 ten opzichte van het jaar 1990.²⁷³ Deze vordering werd, evenwel onverwachts, toegewezen verklaard door de rechtbank. De rechtbank oordeelde dat de Nederlandse overheid verplicht is om haar klimaatbeleid aan te passen om een emissiereductie van minimum 25% te verwezenlijken tegen 2020.²⁷⁴

In ondergeschikte orde vorderde de stichting Urgenda een verklaring voor recht. Zij vorderen dat er voor recht verklaard wordt dat de Nederlandse overheid onrechtmatig handelt indien zij niet tot de desbetreffende reductie overgaat. Naar Nederlands recht heeft men de mogelijkheid als eiser om een verklaring voor recht te vorderen conform art. 3:302 NBW. Gelet op het feit dat de rechtbank de vordering tot reductiebevel toegewezen verklaarde, betekent dit dat de vordering tot verklaring voor recht niet kan worden toegewezen wegens gebrek aan belang.²⁷⁵

De stichting Urgenda is er met de uitspraak van 24 juni 2015 in geslaagd om de Nederlandse overheid te doen bevelen werk te maken van een ambitieus reductiebeleid. Bovendien betekent dit vonnis ook dat er middels een rechterlijke uitspraak is vastgesteld dat klimaatverandering een ernstig maatschappelijk probleem is, en dat ook een staat verplicht is om afdoende maatregelen te nemen om haar burgers hier tegen te beschermen.²⁷⁶ Op 1 september 2015 kondigde evenwel de Nederlandse Staat aan in hoger beroep te gaan tegen het gewezen vonnis.²⁷⁷ Voorlopig is het nog afwachten op een nieuwe uitspraak. Het gewezen vonnis werd wel uitvoerbaar bij voorraad verklaart.

Afdeling 4. Geschonden subjectieve rechten

Onderafdeling 4.1 Inleiding

Gelet op het voorgaande is de vzw ervan overtuigd dat België erg weinig in de buurt komt om haar aandeel in de strijd tegen klimaatverandering te beperken tot de 2°C-doelstelling. Het huidige klimaatbeleid kan in dat opzicht dan ook niet gezien worden als voldoende verregaand om de vereiste emissiereducties te behalen. De vraag in deze afdeling is in hoeverre de vzw recht heeft op een meer ambitieus klimaatbeleid. Het recht biedt geen expliciete rechtsnormen die recht geven op een ambitieus klimaatbeleid. De vzw doet dan ook beroep op een aantal impliciete rechtsgronden waarmee zij trachten een ambitieus klimaatbeleid af te dwingen voor de burgerlijke rechter.

---

²⁷³ X, De Nederlandse klimaatzaak. Rechtbank Den Haag, 24 juni 2015, C/09/456689/ HA ZA 13-1396, *TMR* 2015/5, (512) 552.

²⁷⁴ *Ibid.*, 553.

²⁷⁵ *Ibid.*, 552; J.M. VAN DEN BERG en R. COX, "Is de staat aansprakelijk voor klimaatverandering?", *AV&S* 2014, nr. 2, afl. 1, (5) 5.

²⁷⁶ A. SOETE en H. SCHOUKENS, "Klimaatverandering in de rechtbank. De rechter als scherprechter bij een falend milieubeleid?", *NjW* 2016, nr. 338, (186) 194.

²⁷⁷ <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2015/09/01/kabinetsreactie-vonnis-urgenda-staat-d-d-24-juni-ij>; K.J. DE GRAAF en J. H. JANS, "The Urgenda decision: Netherlands liable for role in causing dangerous global climate change", *JEL* 2015, nr. 27, (517) 526.

De vzw wil de Belgische overheid wegens haar voorgemeld onrechtmatig handelen aansprakelijk laten stellen. Om naar Belgische recht een aansprakelijkheidsvordering overeenkomstig artikel 1382 – 1383 BW in te stellen, dient er cumulatief te zijn voldaan aan drie voorwaarden: (i) een fout, (ii) een schade en (iii) een oorzakelijk verband tussen de fout en de schade. Of de Belgische overheid kan gedwongen worden om een meer ambitieus klimaatbeleid te voeren, zal afhangen van de vervulling van de drie voorwaarden onder artt. 1382 – 1383 BW. Deze afdeling behandelt het criterium van de fout toegepast op de Klimaatzaak.

Onderafdeling 4.2 De fout

Naar Belgisch recht bestaat het criterium van de fout uit twee bestanddelen, nl. een objectief bestanddeel en een subjectief bestanddeel. Het objectief bestanddeel impliceert een objectieve onrechtmatigheid of gedraging, met andere woorden een “daad”. Deze daad is objectief bekeken onrechtmatig omdat zij een schending uitmaakt op een welbepaalde norm.²⁷⁸

De objectieve onrechtmatigheid begaan door de Belgische overheid kan bestaan uit een schending van een hogere interne rechtsnorm, een hogere internationale norm met directe werking of een schending van de algemene zorgvuldigheidnorm.²⁷⁹ Het is hierbij wel vereist dat die rechtsnorm een specifiek gebod of verbod oplegt.²⁸⁰

Daarnaast vereist die fout ook een subjectief bestanddeel. Dit houdt in dat de dader schuldbequaam is en bijgevolg de onrechtmatige gedraging toerekenbaar is aan hem.²⁸¹ Volgens STIJNS betekent dit dat de dader zich *bewust* is van de draagwijdte en de gevolgen van zijn daden en dat hij controle heeft over zijn daden. De dader handelt hierbij uit *vrije wil* en niet louter gedreven door een vreemde oorzaak.²⁸² Als we dit toepassen op de Klimaatzaak, dan kan er besloten worden dat de Belgische overheid bij het nemen van haar maatregelen ter bestrijding van de klimaatverandering zich terdege bewust is van de draagwijdte van haar klimaatbeleid. Zij heeft volledige controle over haar daden en handelt hierbij niet gedreven door een vreemde oorzaak. Een vreemde oorzaak houdt in dat er een gebeurtenis plaatsvindt, buiten de wil van de dader om en die door hem niet kon worden voorzien, waardoor de daad aan hem ook niet toerekenbaar is.²⁸³ *In casu*, kan de Belgische overheid zich hier niet beroepen op enige vreemde oorzaak waardoor haar nalatig handelen in de strijd tegen klimaatverandering haar niet toerekenbaar zou zijn. Bijgevolg is aan het subjectief bestanddeel van de fout voldaan.

---

²⁷⁸ *Ibid.*

²⁷⁹ T. VANSWEEVELT en B. WEYTS, *Handboek buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2009, 126; K. MERTENS, “Aansprakelijkheid van de overheid voor klimaatverandering. Kan het EVRM een uitweg bieden? Een analyse voor Nederland en België” in N. TEESING (ed.), *Naar aansprakelijkheid voor (de gevolgen van) klimaatverandering?*, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers, 2012, (61) 66.

²⁸⁰ T. VANSWEEVELT en B. WEYTS, *Handboek buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2009, 137; S. STIJNS, *Verbintenissenrecht boek 1bis*, Brugge, die Keure, 2013, 41.

²⁸¹ S. STIJNS, *Verbintenissenrecht boek 1bis*, Brugge, die Keure, 2013, 40.

²⁸² *Ibid.*, 48; T. VANSWEEVELT en B. WEYTS, *Handboek buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2009, 137.

²⁸³ S. STIJNS, *Verbintenissenrecht boek 1bis*, Brugge, die Keure, 2013, 58.

Wat betreft het objectief bestanddeel van de fout, kan dit in hoofde van de Belgische overheid volgens de vzw bewezen worden aan de hand van een aantal schendingen op subjectieve rechten. Het onrechtmatig handelen van de Belgische overheid vormt volgens de vzw een schending van (i) de mensenrechten, (ii) het preventiebeginsel, (iii) het voorzorgsbeginsel, (iv) de zorgvuldigheidsnorm en (v) van het recht op gebruik van niet-toegeëigende milieubestanddelen (art. 714 BW).²⁸⁴

In dat opzicht baseert zij zich grotendeels op de ingeroepen geschonden rechten uit de Nederlandse Klimaatzaak. Volgens de Stichting Urgenda handelde de Nederlandse overheid onrechtmatig omdat zij in strijd met art. 21 van de Nederlandse Grondwet onvoldoende mitigeerde. Wegens dit onrechtmatig handelen bracht de Nederlandse overheid schade toe aan de huidige en toekomstige generaties op het grondgebied van Nederland. Daarnaast kon aan de Nederlandse overheid een schending van de artt. 2 en 8 EVRM worden verweten wegens het niet naleven van de positieve verplichting in hoofde van de Nederlandse overheid tot het nemen van beschermende maatregelen. Tot slot voldeed de Nederlandse Staat niet aan de op haar rustende zorgplicht. De Stichting Urgenda was bijgevolg van oordeel dat de Nederlandse overheid onrechtmatig handelde in de zin van art. 6:162 NBW, al dan niet in combinatie met art. 5:37 NBW.²⁸⁵

De vzw beroept zich op bovenstaande rechtsnormen om alzo een schending van die specifieke rechtsnormen te bewijzen. Of er is voldaan aan het objectief bestanddeel, zal moeten worden onderzocht aan de hand van de volgende onderafdelingen. Waarbij onderzocht wordt of de Belgische overheid onderworpen is aan deze specifieke rechtsnorm in het kader van klimaataansprakelijkheid.

Onderafdeling 4.3 Een schending van de mensenrechten onder het EVRM

In het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (hierna: EVRM) vinden we geen bepalingen terug die een rechtstreekse bescherming bieden tegen klimaatverandering. De vzw zoekt dan ook steun in bepalingen zoals art. 2 EVRM welk het recht op leven beschermd en art. 8 EVRM dat het recht op eerbiediging van het privéleven beschermd.²⁸⁶

Art. 2 EVRM bepaalt dat: *"Het recht van een ieder op leven wordt beschermd door de wet. Niemand mag opzettelijk van het leven worden beroofd, behoudens door de tenuitvoerlegging van een gerechtelijk vonnis wegens een misdrijf waarvoor de wet in de doodstraf voorziet"*. In het *Budayeva*-arrest besloot het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (hierna: EHRM) dat art. 2 EVRM een lidstaat verplicht om het leven van haar burgers te beschermen.²⁸⁷ De positieve verplichting die hieruit voortvloeit ziet toe op: *"elke activiteit, zowel publiek als niet publiek, in dewelke het recht op*

---

²⁸⁴ Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>, 18 – 28; A. SOETE en H. SCHOUKENS, "Voor het gerecht. De Klimaatzaak: een moeilijke evenwichtsoefening in rechterlijk activisme?", *TOO* 2015, (146) 156; A. SOETE en H. SCHOUKENS, "Klimaatzaak: binnen of buiten het recht?", *De Juristenkrant* 2015, nr. 306, (16) 16.

²⁸⁵ X, De Nederlandse klimaatzaak. Rechtbank Den Haag, 24 juni 2015, C/09/456689/ HA ZA 13-1396, *TMR* 2015/5, (512) 540; J.M. VAN DEN BERG en R. COX, "Is de staat aansprakelijk voor klimaatverandering?", *AV&S* 2014, nr. 2, afl. 1, (5) 6.

²⁸⁶ K. MERTENS, "Aansprakelijkheid van de overheid voor klimaatverandering. Kan het EVRM een uitweg bieden? Een analyse voor Nederland en België" in N. TEESING (ed.), *Naar aansprakelijkheid voor (de gevolgen van) klimaatverandering?*, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers, 2012, (61) 66.

²⁸⁷ EHRM 29 september 2008, *Budayeva e.a. v. Rusland*.

leven op het spel kan staan".²⁸⁸ Er wordt bijgevolg aan de Staat de plicht opgelegd om een wetgeving tot stand te brengen die een effectieve bescherming kan bieden aan haar burgers tegen mogelijke schendingen op het recht op leven.²⁸⁹ Deze verplichting geldt volgens het Hof in brede zin en geldt dus ten aanzien van alle mogelijke levensbedreigende risico's (gevaarlijke activiteiten), inclusief milieurisico's.²⁹⁰

Art. 8 EVRM luidt vervolgens: "*Een ieder heeft recht op respect voor zijn privéleven, zijn familie- en gezinsleven, zijn woning en zijn correspondentie*".

In de zaak *Lopez Ostra* t. *Spanje* heeft het EHRM uit art. 8 EVRM de positieve verplichting afgeleid om burgers te beschermen tegen de gevolgen van milieuvervuiling, *in casu* ernstige geurhinder, ook wanneer deze niet gezondheids- of levensbedreigend is.²⁹¹ Voorwaarde is wel – zo stelde het Hof – dat het gaat om ernstige vervuiling die het welzijn van de burgers zodanig schaadt dat een effectief genot van privé- of gezinsleven niet meer mogelijk is.²⁹² De lezing van art. 8 EVRM verantwoord volgens de rechtspraak van het EHRM een ruime interpretatie. Deze ruime interpretatie is nodig omdat het EVRM niet voorziet in een recht op een gezond leefmilieu. Het is dus nodig om door middel van een ruime interpretatie van andere verdragsbepalingen dit recht te kunnen waarborgen.²⁹³ Dit werd o.a. ook bevestigd in het *Guerra*-arrest.²⁹⁴ In deze zaak was het Hof van oordeel dat de overheid onder art. 8 EVRM de positieve verplichting heeft om aan burgers op verzoek relevante informatie te verschaffen over risico's waaraan zij blootstaan of hebben bloot gestaan. Indien er sprake is van een reëel en onmiddellijk gevaar voor het leven, de lichamelijke integriteit (gezondheid) en/of de verwoesting of beschadiging van de woning of (andere) eigendommen van een of meer burgers en de overheid dit gevaar kent of behoort te kennen, behoort het tot de verplichting van die overheid om omgevingsgerelateerde informatie te verstrekken.²⁹⁵

Art. 8 EVRM zal dus vooral spelen inzake de positieve verplichting tot handhaving bij bestaande aantastingen. Op grond van art. 8 EVRM heeft de overheid immers in beginsel de positieve

---

²⁸⁸ Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>, 18; K. MERTENS, "Aansprakelijkheid van de overheid voor klimaatverandering. Kan het EVRM een uitweg bieden? Een analyse voor Nederland en België" in N. TEESING (ed.), *Naar aansprakelijkheid voor (de gevolgen van) klimaatverandering?*, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers, 2012, (61) 66 – 67; J. VANPRAET en C. VAN DE HEYNING, "Hoe fundamentele rechten het leefmilieu beschermen", *NjW* 2010, nr. 227, (562) 573.

²⁸⁹ K. MERTENS, "Aansprakelijkheid van de overheid voor klimaatverandering. Kan het EVRM een uitweg bieden? Een analyse voor Nederland en België" in N. TEESING (ed.), *Naar aansprakelijkheid voor (de gevolgen van) klimaatverandering?*, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers, 2012, (61) 68.

²⁹⁰ EHRM 18 juni 2002, *Öneryildiz t. Turkije*; K. MERTENS, "Aansprakelijkheid van de overheid voor klimaatverandering. Kan het EVRM een uitweg bieden? Een analyse voor Nederland en België" in N. TEESING (ed.), *Naar aansprakelijkheid voor (de gevolgen van) klimaatverandering?*, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers, 2012, (61) 69; J. VANPRAET en C. VAN DE HEYNING, "Hoe fundamentele rechten het leefmilieu beschermen", *NjW* 2010, nr. 227, (562) 573.

²⁹¹ EHRM 9 december 1994, *Lopez-Ostra* t. *Spanje*, § 51. Bevestigd in EHRM 27 januari 2009, *Tatar* t. *Roemenië*, § 88 en EHRM 10 januari 2012, *Di Sarno* t. *Italië*, § 109.

²⁹² K. MERTENS, "Aansprakelijkheid van de overheid voor klimaatverandering. Kan het EVRM een uitweg bieden? Een analyse voor Nederland en België" in N. TEESING (ed.), *Naar aansprakelijkheid voor (de gevolgen van) klimaatverandering?*, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers, 2012, (61) 69; J. VANPRAET en C. VAN DE HEYNING, "Hoe fundamentele rechten het leefmilieu beschermen", *NjW* 2010, nr. 227, (562) 571.

²⁹³ H. VUYE, "Over vliegtuigen, luchthavens, lawaaihinder, milieuhinder en mensenrechten ... welke rechtsbescherming bieden artikel 8 E.V.R.M. en artikel 22 Grondwet", *TBBR* 2003, (487) 488.

²⁹⁴ EHRM 9 februari 1998, *Guerra* e.a. t. *Italië*.

²⁹⁵ H. VUYE, "Over vliegtuigen, luchthavens, lawaaihinder, milieuhinder en mensenrechten ... welke rechtsbescherming bieden artikel 8 E.V.R.M. en artikel 22 Grondwet", *TBBR* 2003, (487) 491; J. VANPRAET en C. VAN DE HEYNING, "Hoe fundamentele rechten het leefmilieu beschermen", *NjW* 2010, nr. 227, (562) 571.

verplichting om handhavend op te treden tegen overtredingen van milieuregelgeving die (mede) ter bescherming van de gezondheid, het welzijn, de woning en/of het rustige genot van de woning is uitgevaardigd. Daarvoor gelden er wel twee voorwaarden, nl. de overtreding heeft een bestaande aantasting van een of meer van die belangen tot gevolg en die aantasting bereikt het "*minimum level of severity*".²⁹⁶ De beoordeling van de minimumdrempel van ernst zal worden overgelaten aan de beoordeling van het Hof. De drempel wordt immers bepaald aan de hand van de omstandigheden specifiek aan iedere zaak. Het is dus niet mogelijk om deze drempel op een gekwantificeerde wijze vast te leggen.²⁹⁷ *In casu* zou het Hof zich kunnen baseren op de bestaande internationale en supranationale klimaatnormen om tot de beoordeling van een minimumdrempel te komen.

Ook uit de uitspraken inzake *Tatar t. Roemenië*, *Storck t. Duitsland* en *Oneryildiz t. Turkije* volgt er volgens de vzw dat reeds bij een verhoogd risico op inbreuk van het recht op leven of het recht op eerbiediging van het privéleven, de verplichting tot het nemen van maatregelen ontstaat.²⁹⁸ Met andere woorden wordt de positieve verplichting van de Staat niet aangetast bij wetenschappelijke onzekerheid en indien de schade nog niet is ontstaan.²⁹⁹ In de uitspraak van de *Tatar*-zaak werd er zelfs expliciet verwezen naar het voorzorgsbeginsel, dat ook de vzw acht geschonden te zijn. De link tussen het voorzorgsbeginsel en art. 23 GW wordt eveneens bevestigd door de Raad van State, die het voorzorgsbeginsel beschouwt als deel uitmakend van het grondwettelijk recht op een gezond leefmilieu.³⁰⁰

In de zaak *Taskin t. Turkije* heeft het EHRM bovendien beslist dat een algemeen erkend (en dus voorzienbaar) gezondheidsrisico voldoende is voor een beroep op art. 8 EVRM, ook indien het gevaar zich pas op een termijn van decennia zal voordoen.³⁰¹ Het volstaat dat de vzw een verband kan leggen tussen enerzijds de gevaarlijke effecten van klimaatverandering en anderzijds dat zij daaraan in de toekomst waarschijnlijk worden blootgesteld.

Er dient in deze context te worden gewezen op het feit dat het hier gaat om een horizontale werking van de mensenrechtenbescherming. BARKHUYSEN stelt dat er uit het EVRM inderdaad positieve verplichtingen kunnen voortvloeien voor Staten om zo bepaalde rechten te beschermen. Een voorbeeld van dergelijke positieve verplichting kan zijn om wetgeving tot stand te brengen die het desbetreffende recht beschermt en dit ook in een horizontale verhouding. Zo kan er in het kader van art. 8 EVRM besloten worden dat de Staat verplicht is om wetgeving tot stand te brengen die verhindert dat particulieren milieuschade berokkenen aan andere particulieren. BARKHUYSEN besluit

---

²⁹⁶ EHRM 16 november 2004, nr. 4143/02, *Moreno Gomez t. Spanje*.

²⁹⁷ EHRM 9 juni 2005, *Fadeyeva t. Rusland*, §69.

²⁹⁸ EHRM 27 januari 2009, *Tatar t. Roemenië*; EHRM 16 juni 2005, *Storck t. Duitsland*; EHRM 30 november 2004, *Oneryildiz t. Turkije*; Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>, 20.

²⁹⁹ EHRM 10 januari 2012, *Di Sarno t. Italië*, § 108; Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>, 20; J.M. VAN DEN BERG en R. COX, "Is de staat aansprakelijk voor klimaatverandering?", *AV&S* 2014, nr. 2, afl. 1, (5) 9; J. VANPRAET en C. VAN DE HEYNING, "Hoe fundamentele rechten het leefmilieu beschermen", *NjW* 2010, nr. 227, (562) 571.

³⁰⁰ RvS 10 april 2003, nr. 118.214; Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>, 20.

³⁰¹ EHRM 10 november 2004, *Taskin t. Turkije*; Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>, 21; J.M. VAN DEN BERG en R. COX, "Is de staat aansprakelijk voor klimaatverandering?", *AV&S* 2014, nr. 2, afl. 1, (5) 10.

hiermee dat er in dat opzicht op de overheid een positieve verplichting berust om mitigatiemaatregelen te nemen.³⁰²

Bovendien overlapt de draagwijdte van art. 2 EVRM grotendeels met die onder art. 8 EVRM in de context van gevaarlijke activiteiten. Men kan in dat opzicht dus toepassing maken van de beginselen van de rechtspraak van art. 8 EVRM in het kader van de bescherming van het recht op leven onder art. 2 EVRM.³⁰³

Maar de grote vraag blijft of men in een klimaatzaak de artt. 2 en 8 EVRM kan toepassen. Alles zal er vanaf hangen of de rechtbank klimaatverandering als een "gevaarlijke activiteit" kwalificeert. Enkel in dat scenario kan er de verplichting voor de Staat ontstaan om op grond van art. 2 EVRM de burgers daartegen te beschermen. Een antwoord hierop is helaas niet eenduidig. In haar resoluties stelt de Parlementaire Vergadering van de Raad van Europa dat klimaatverandering een van de grootste bedreigingen voor het menselijk welzijn en de gezondheid van de mensheid inhoudt.³⁰⁴ Anderzijds is de Parlementaire Vergadering ook van mening dat de bescherming van het klimaat geen individuele verplichting inhoudt, maar wel een gemeenschappelijke taak van de samenleving vormt. Men kan met andere woorden de verplichting tot bescherming niet louter bij de overheid leggen.³⁰⁵

Om een inbreuk van art. 8 EVRM te bewijzen zal er sprake moeten zijn van "milieuhinder". De vzw zal er dus bijkomend moeten in slagen om aan te tonen dat klimaatverandering een vorm van milieuhinder is dat het gevolg is van het ontbreken van ambitieuze klimaatwetgeving.³⁰⁶ Volgens MERTENS is het erg moeilijk om aan te tonen dat de gevolgen van klimaatverandering kunnen worden voorkomen door het nemen van klimaat-mitigerende maatregelen. Volgens haar is het wel mogelijk in het scenario van de klimaatadaptatiemaatregelen. Het betreft dan maatregelen die de overheid moet nemen om haar burgers te beschermen tegen de gevolgen van klimaatverandering. Dergelijke gevolgen werden besproken onder hoofdstuk 1 en houden o.a. in: stijging van het zeespiegelniveau, hitte golven, extreme neerslag, etc. Het directe effect van deze gevolgen kunnen wel door de burgers van een Staat worden ondervonden. Men kan in dat opzicht de Staat aansprakelijk stellen voor een schending van artt. 2 en 8 EVRM indien zij niet de noodzakelijke

---

³⁰² K. MERTENS, "Aansprakelijkheid van de overheid voor klimaatverandering. Kan het EVRM een uitweg bieden? Een analyse voor Nederland en België" in N. TEESING (ed.), *Naar aansprakelijkheid voor (de gevolgen van) klimaatverandering?*, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers, 2012, (61) 69.

³⁰³ EHRM 29 september 2008, *Budayeva e.a. v. Rusland*, § 133; K. MERTENS, "Aansprakelijkheid van de overheid voor klimaatverandering. Kan het EVRM een uitweg bieden? Een analyse voor Nederland en België" in N. TEESING (ed.), *Naar aansprakelijkheid voor (de gevolgen van) klimaatverandering?*, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers, 2012, (61) 69.

³⁰⁴ Resolution 1406 on global warming : Beyond Kyoto (2004); Resolution 1552 on capture of carbon dioxide as a means of fighting climate change (2007); K. MERTENS, "Aansprakelijkheid van de overheid voor klimaatverandering. Kan het EVRM een uitweg bieden? Een analyse voor Nederland en België" in N. TEESING (ed.), *Naar aansprakelijkheid voor (de gevolgen van) klimaatverandering?*, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers, 2012, (61) 70.

³⁰⁵ Aanbeveling 1885 (2009) Drafting an additional protocol tot he European Convention on Human Rights concerning the right to a healthy environment; K. MERTENS, "Aansprakelijkheid van de overheid voor klimaatverandering. Kan het EVRM een uitweg bieden? Een analyse voor Nederland en België" in N. TEESING (ed.), *Naar aansprakelijkheid voor (de gevolgen van) klimaatverandering?*, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers, 2012, (61) 71.

³⁰⁶ *Ibid.*

maatregelen neemt om haar burgers te beschermen tegen de directe effecten van de gevolgen van klimaatverandering.³⁰⁷

SOETE en SCHOUKENS schreven in dit verband ook al dat het een moeilijke opgave zal worden om aan te tonen dat er een verband is tussen klimaatverandering en directe milieuhinder. Klimaatverandering manifesteert zich immers in vele vormen, waarvan vele vormen niet direct kwalificeerbaar zijn als levensbedreigend met een direct effect op het welzijn en de gezondheid van de mens.³⁰⁸

Bovendien moet de milieuhinderende maatregel een "aanzienlijke inmenging" vormen in het privéleven van de burger. De overheid beschikt hierbij over een ruime discretionaire bevoegdheid.³⁰⁹ Dit houdt in dat de rechter bij zijn beoordeling enkel mag onderzoeken of de genomen maatregel door de wetgever niet kennelijk onredelijk is. Daarnaast kan de maatregel worden gerechtvaardigd. Zo werd o.a. al geoordeeld dat economische beweegredenen een rechtvaardiging kunnen inhouden voor de inmenging in het privéleven.³¹⁰

Dat de aansprakelijkheidsvordering wegens schending van de artt. 2 en 8 EVRM zal slagen, lijkt weinig waarschijnlijk. In de Nederlandse Klimaatzaak werd deze vordering door de rechtbank namelijk afgewezen. Bij haar beoordeling van de vraag of de Nederlandse overheid met haar huidig klimaatbeleid een inbreuk pleegde op een subjectief recht, *in casu* artt. 2 en 8 EVRM, overwoog de Nederlandse rechter dat de Stichting Urgenda niet kan worden aangemerkt als een direct of indirect slachtoffer in de zin van art. 34 EVRM.³¹¹ Art. 34 EVRM bepaalt dat: "*Het Hof verzoekschriften kan ontvangen van ieder natuurlijk persoon, iedere niet-gouvernementele organisatie of iedere groep personen die beweert slachtoffer te zijn van een schending door een van de Hoge Verdragsluitende Partijen van de rechten die in het Verdrag of de Protocolen daarbij zijn vervat.*" (eigen onderlijning). Men dient bijgevolg een "slachtoffer" te zijn van een schending van *in casu* artt. 2 en 8 EVRM. De Stichting Urgenda kon zich niet beroepen op deze artikelen omdat zij niet direct in diens fysiek persoon was getroffen.³¹² De rechter stelt met andere woorden dat de Stichting Urgenda geen slachtoffer is in de zin van artikel 34 EVRM. De rechter steunt zich hierop het arrest van het EHRM inzake *Identoba e.a. t. Georgië* waarin wordt verduidelijkt wat men moet verstaan onder het begrip "slachtoffer".³¹³ Het arrest stelt duidelijk dat een rechtspersoon geen vordering kan instellen onder art. 34 EVRM omdat er bij een rechtspersoon zich geen aantasting van zijn fysieke integriteit voordoet

---

³⁰⁷ K. MERTENS, "Aansprakelijkheid van de overheid voor klimaatverandering. Kan het EVRM een uitweg bieden? Een analyse voor Nederland en België" in N. TEESING (ed.), *Naar aansprakelijkheid voor (de gevolgen van) klimaatverandering?*, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers, 2012, (61) 72 – 73.

³⁰⁸ A. SOETE en H. SCHOUKENS, "Voor het gerecht. De Klimaatzaak: een moeilijke evenwichtsoefening in rechterlijk activisme?", *TOO* 2015, (146) 157.

³⁰⁹ RvS 17 november 2008, nr. 187.998.

³¹⁰ EHRM 8 juli 2003, Nr. 36022/97, *Hatton*; J. VANPRAET en C. VAN DE HEYNING, "Hoe fundamentele rechten het leefmilieu beschermen", *NjW* 2010, nr. 227, (562) 573.

³¹¹ X, De Nederlandse klimaatzaak. Rechtbank Den Haag, 24 juni 2015, C/09/456689/ HA ZA 13-1396, *TMR* 2015/5, (512) 541; R. COX, "A Climate Change Litigation Precedent: Urgenda Foundation v the State of the Netherlands", *JENRL* 2016, vol. 34, nr. 2, 143 – 163; K.J. DE GRAAF en J. H. JANS, "The Urgenda decision: Netherlands liable for role in causing dangerous global climate change", *JEL* 2015, nr. 27, (517) 520.

³¹² A. SOETE en H. SCHOUKENS, "Klimaatverandering in de rechtbank. De rechter als scherprechter bij een falend milieubeleid?", *NjW* 2016, nr. 338, (186) 201.

³¹³ EHRM 12 mei 2015, *Identoba e.a. t. Georgië*.

of inmenging in zijn privéleven. Zelfs indien de Stichting haar statuten op een zodanige wijze zou uitleggen dat zij eveneens de bescherming van de (inter-)nationale samenleving tegen de schending van artt. 2 en 8 EVRM omvat, verandert dit niets aan het standpunt van de rechtbank.³¹⁴ Wel is het mogelijk om de individuele leden van de Stichting als slachtoffer te aanzien. Maar aan de Stichting zelf komt geen status als potentieel slachtoffer toe, aldus de Nederlandse rechtbank.³¹⁵

Ondanks de directe werking van de artt. 2 en 8 EVRM, werd er in de Nederlandse Klimaatzaak geoordeeld dat er geen sprake is van een schending van de subjectieve rechten onder artt. 2 en 8 EVRM.

Toch blijven de verzoekers in de Belgische Klimaatzaak positief. Volgens de vzw zorgt het overmatig uitstoten van broeikasgassen ervoor dat verzoekers worden bloot gesteld aan ernstige risico's voor hun gezondheid en gezins- en privéleven. Het gebrek aan maatregelen in hoofde van de Belgische overheid om hun solidaire verantwoordelijkheid te nemen in de bescherming tegen gevaarlijke klimaatverandering leidt daarom tot mensenrechtenschending in België.³¹⁶

M.i. zal de vzw op eenzelfde antwoord stoten in haar Klimaatzaak als de stichting Urgenda. Door middel van de directe werking van de EVRM-bepalingen, kunnen ook de eisers in de Belgische Klimaatzaak zich beroepen op deze artikelen. Maar ook de vzw Klimaatzaak zal het risico lopen om niet als slachtoffer in de zin van art. 34 EVRM te worden aangemerkt. Bijgevolg zal haar vordering op grond van een vermeende schending van artt. 2 en 8 EVRM ook niet slagen.

Enigszins kan de vzw haar kansen verhoogd zien omdat zij art. 8 EVRM samen inroept met de artt. 7bis, 22 en 23 uit de Belgische Grondwet.³¹⁷ Dit is verantwoord omdat de verschillende aspecten die onder art. 8 EVRM vallen, binnen de Belgische rechtsorde beschermd worden door meerdere bepalingen. Het recht op eerbiediging van het privé- en gezinsleven in de strikte zin wordt beschermd door art. 22 GW. Het recht op bescherming van de gezondheid wordt beschermd door art. 23, 2° GW. En het recht op bescherming van een gezond leefmilieu wordt tot slot beschermd door art. 23, 4° GW.

In tegenstelling tot het EVRM vinden we in de Belgische Grondwet wel een bepaling terug die het recht op de bescherming van een gezond leefmilieu waarborgt, nl. art. 23, 4° GW. Evenwel behelst deze bepaling niet het recht op een gezond leefmilieu als zodanig, maar waarborgt het een recht op de bescherming ervan. Met andere woorden veronderstelt deze bepaling in de grondwet dat er een overheidsoptreden wordt gegarandeerd.³¹⁸ Het is in dat opzicht dan ook belangrijk om art. 23, 4°

---

³¹⁴ X, De Nederlandse klimaatzaak. Rechtbank Den Haag, 24 juni 2015, C/09/456689/ HA ZA 13-1396, *TMR* 2015/5, (512) 541; A. SOETE en H. SCHOUKENS, "Klimaatverandering in de rechtbank. De rechter als scherprechter bij een falend milieubeleid?", *NjW* 2016, nr. 338, (186) 191.

³¹⁵ X, De Nederlandse klimaatzaak. Rechtbank Den Haag, 24 juni 2015, C/09/456689/ HA ZA 13-1396, *TMR* 2015/5, (512) 541.

³¹⁶ Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>, 21.

³¹⁷ Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>, 19.

³¹⁸ A.-S. VERSWEYVELT, "Het standstill-beginsel inzake leefmilieu in de rechtspraak van het Grondwettelijk Hof", *MER* 2015, (3) 4; B. VANHEUSDEN en G. VAN HOORICK, *Milieurecht in kort bestek*, Antwerpen, Intersentia, 2011, 183.

GW samen in te roepen met andere rechtsnormen. In de Belgische rechtsorde dient de bescherming op een gezond leefmilieu immers te worden uitgelegd als een *standstill*-verplichting.³¹⁹ Dit houdt in dat de bevoegde wetgever er niet mag voor zorgen dat het geboden beschermingsniveau dat wordt geboden door de van toepassing zijnde wetgeving in *aanzienlijke* mate wordt verminderd, zonder dat dat daarvoor een gerechtvaardigde reden bestaat die verband houdt met het algemeen belang.³²⁰ Met andere woorden dient de nieuwe regeling een beschermingsniveau te bieden dat minstens gelijkwaardig is met dat van de referentienorm.³²¹ SOETE en SCHOUKENS merken bovendien terecht op dat de vordering van de vzw Klimaatzaak niet berust op de vaststelling van een daling van het beschermingsniveau door toekomstige milieuregels inzake de strijd tegen klimaatverandering.³²² De vordering beoogt hoogstens te doen vaststellen dat de inspanningen in hoofde van de Belgische overheid niet voldoende zijn om de 2°C-doelstelling te behalen. Dit impliceert m.i. ook dat de vordering gestoeld op artikel 23,4° GW niet veel zal opleveren.

Daarnaast komt aan artikel 23, 4° GW geen directe werking toe in het subjectief contentieux.³²³ Het verleent immers geen subjectieve rechten aan burgers.³²⁴ Aldus kan men de *standstill*-verplichting niet rechtstreeks afdwingen voor de gewone rechtbanken en hoven. De enige mogelijk die zich daartoe leent, is indien men de *standstill*-verplichting onrechtstreeks afdwingt voor de burgerlijke rechter ten aanzien van een wetkrachtige norm door het stellen van een prejudiciële vraag aan het Grondwettelijk Hof of via het buiten toepassing laten van verklaren overeenkomstig art. 159 GW.³²⁵ De vordering van de vzw op basis van art. 23, 4° GW zal aldus niet veel voeten in de aarde hebben.

Het probleem inzake deze afdwingbaarheid door burgers wordt grotendeels opgevangen door art. 22 GW. Art. 23 GW beperkt immers niet de draagwijdte van art. 22 GW. Volgens VUYE betekent dit dat de discussie omtrent de al dan niet directe werking van art. 23 GW een lege doos is. Het recht op een gezond leefmilieu wordt bijgevolg mede gewaarborgd door art. 22 GW waaraan wel directe werking toekomt.³²⁶ Bovendien bepaalt de parlementaire voorbereiding bij art. 22 GW dat men nauw wenste aan te sluiten bij art. 8 EVRM, dat ook het recht op een privéleven beschermt.³²⁷ M.i. zal die niet veel opleveren. Ondanks de erkenning van de directe werking van art. 8 EVRM werd er in de Nederlandse Klimaatzaak besloten dat er geen sprake is van een schending van de subjectieve

---

³¹⁹ J. VANPRAET en C. VAN DE HEYNING, "Hoe fundamentele rechten het leefmilieu beschermen", *NjW* 2010, nr. 227, (562) 562; A. SOETE en H. SCHOUKENS, "Voor het gerecht. De Klimaatzaak: een moeilijke evenwichtsoefening in rechterlijk activisme?", *TOO* 2015, (146) 156 – 157.

³²⁰ *Ibid.*, 156; J. VANPRAET en C. VAN DE HEYNING, "Hoe fundamentele rechten het leefmilieu beschermen", *NjW* 2010, nr. 227, (562) 563.

³²¹ *Ibid.*, 564.

³²² A. SOETE en H. SCHOUKENS, "Voor het gerecht. De Klimaatzaak: een moeilijke evenwichtsoefening in rechterlijk activisme?", *TOO* 2015, (146) 157.

³²³ J. VANPRAET en C. VAN DE HEYNING, "Hoe fundamentele rechten het leefmilieu beschermen", *NjW* 2010, nr. 227, (562) 566 – 567.

³²⁴ RvS 24 maart 2005, nr. 142.620; RvS 28 maart 2008, nr. 181.542.

³²⁵ J. VANPRAET en C. VAN DE HEYNING, "Hoe fundamentele rechten het leefmilieu beschermen", *NjW* 2010, nr. 227, (562) 567.

³²⁶ Art. 1, 2° en art. 26 §1, 3° BHGwH; H. VUYE, "Over vliegtuigen, luchthavens, lawaaihinder, milieuhinder en mensenrechten ... welke rechtsbescherming bieden artikel 8 E.V.R.M. en artikel 22 Grondwet", *TBBR* 2003, (487) 489; J. VANPRAET en C. VAN DE HEYNING, "Hoe fundamentele rechten het leefmilieu beschermen", *NjW* 2010, nr. 227, (562) 572.

³²⁷ *Parl. St.* Kamer 1993-94, nr. 997/5, 2; J. VANPRAET en C. VAN DE HEYNING, "Hoe fundamentele rechten het leefmilieu beschermen", *NjW* 2010, nr. 227, (562) 572.

rechten onder art. 8 EVRM. Art. 22 GW koppelen aan deze vordering, zal wellicht de uitspraak hieromtrent niet doen keren.

Tot slot beroept de vzw zich ook op art. 7bis GW. Het artikel werd een decennium geleden toegevoegd aan de Belgische grondwet en bepaalt dat de federale staat en de deelstaten bij het uitoefenen van hun bevoegdheden "een duurzame ontwikkeling in haar sociale, economische en milieugeboden aspecten, rekening houdend met de solidariteit tussen de generaties", moet nastreven. Het artikel steunt aldus op drie pijlers waartussen er steeds een evenwicht moet gezocht worden.³²⁸ De wetgever koos bewust om aan het concept duurzame ontwikkeling geen invulling te geven, waardoor het aan de overheid toekomt om dit op een discretionaire wijze te doen bij de invulling van haar wetgeving.³²⁹ DE SMEDT en SCHOUKENS stellen op dat punt dat men het artikel moet uitleggen in zijn normale betekenis, nl. een beleidsdoelstelling. Met andere woorden "wat wil men bereiken" en "via welke gedragslijn wil men dit doel bereiken".³³⁰ Nochtans zou een invulling van het begrip de juridische toepasbaarheid ervan vergemakkelijken. De juridische afdwingbaarheid van een bepaling hangt nauw samen met de inhoudelijke invulling van een begrip.³³¹ Doch komt aan art. 7bis GW louter een beleidsmatige interpretatie toe die bindend is voor de federale staat en de deelstaten. VAN PRAET en VAN DE HEYNING zijn van mening dat dit impliceert dat art. 7bis GW alsnog een juridische rol kan spelen als interpretatiebeginsel van rechtsnormen.³³² De federale staat en deelstaten zijn immers verplicht om bij het nemen van hun beslissingen de grondwettelijke duurzaamheidsdoelstelling te integreren in hun beslissingsproces.³³³

Art. 7bis GW impliceert dan wel een juridisch bindende gedragsnorm, doch kent het geen subjectieve rechten toe aan burgers, het is nl. louter een verplichting voor de overheid.³³⁴ Dit betekent *in concreto* dat de vzw Klimaatzaak zich niet kan richten tot de burgerlijke rechter om rechtsherstel te bekomen omdat zij meent dat haar recht op een duurzaam bestaan werd geschonden. DE SMEDT en SCHOUKENS stellen m.i. dan ook terecht dat een burger, en dus ook de vzw, geen aansprakelijkheidsvordering kan instellen tegen de Belgische overheid omdat die nalaat initiatieven te ontplooiën om de doelstelling van duurzame ontwikkeling te realiseren.³³⁵

In de Nederlandse Klimaatzaak werd ook een beroep gedaan op de Nederlandse Grondwet. De Stichting Urgenda riep een schending in van artikel 21 NGW welk een zorgplicht oplegt aan de Nederlandse overheid voor de bewoonbaarheid van het land en de bescherming en verbetering van

---

³²⁸ J. VANPRAET en C. VAN DE HEYNING, "Hoe fundamentele rechten het leefmilieu beschermen", *NjW* 2010, nr. 227, (562) 567.

³²⁹ *Ibid.*, 568.

³³⁰ P. DE SMEDT en H. SCHOUKENS, "Greening the constitution: 'Duurzame ontwikkeling' als beleidsdoelstelling verankerd in de Grondwet", *TBP* 2009/7, (387) 390.

³³¹ *Ibid.*, 394.

³³² J. VANPRAET en C. VAN DE HEYNING, "Hoe fundamentele rechten het leefmilieu beschermen", *NjW* 2010, nr. 227, (562) 569.

³³³ P. DE SMEDT en H. SCHOUKENS, "Greening the constitution: 'Duurzame ontwikkeling' als beleidsdoelstelling verankerd in de Grondwet", *TBP* 2009/7, (387) 393.

³³⁴ Toelichting bij de Herziening van de Grondwet, *Parl. St. Senaat* 2005-06, 3-1778/1, 5; J. VANPRAET en C. VAN DE HEYNING, "Hoe fundamentele rechten het leefmilieu beschermen", *NjW* 2010, nr. 227, (562) 568.

³³⁵ P. DE SMEDT en H. SCHOUKENS, "Greening the constitution: 'Duurzame ontwikkeling' als beleidsdoelstelling verankerd in de Grondwet", *TBP* 2009/7, (387) 391.

het leefmilieu.³³⁶ Maar ook hier bracht deze rechtsgrond niet veel meerwaarde. De Nederlandse rechter besloot dat de wijze waarop die plicht moet worden vervuld toebehoort aan de eigen, discretionaire bevoegdheid van de Nederlandse overheid.³³⁷

Uit bovenstaande beschouwingen blijkt duidelijk dat de mensenrechten kunnen worden aangewend om de inspanningen voor een gezond leefmilieu juridisch af te dwingen. De vzw Klimaatzaak maakte dan ook gebruik van de toepasbare mensenrechten om aan te tonen dat de Belgische overheid tekort schiet aan haar verplichting om een gezond leefmilieu te garanderen. De Belgische vzw heeft er goed aan gedaan om zich te beroepen op een schending van verscheidende mensenrechten. Iedere bepaling heeft namelijk een eigen inhoud en specifieke kenmerken. Bovendien is het wenselijk om in hoofdorde een beroep te doen op de (inter)nationale wetgevende normen met rechtstreekse werking, en de mensen- en grondrechten slechts in te roepen ter ondersteuning van die (inter)nationale wetgevende normen.

Toch is een beroep op een schending de mensenrechten geen garantie voor een gewonnen rechtszaak. Toepassing van de mensenrechten betekent ook een beleidsmarge voor de overheid. Of de Belgische overheid haar beleidsmarge heeft overschreden, zal aan het oordeel van de rechter worden overgelaten. Om de omvang van de beleidsmarge te bepalen, kan de rechter een beroep doen op de doelstellingen van het internationale en supranationale klimaatbeleid, alsook op de toepasselijke beginselen zoals het voorzorgsbeginsel en het preventiebeginsel. Op deze wijze werd al geoordeeld in de Nederlandse klimaatzaak.³³⁸ De beoordeling door de rechter blijft echter beperkt tot een marginale toetsing.³³⁹

Onderafdeling 4.4 Een schending van het preventiebeginsel

Naast een schending van de mensenrechten beroept de vzw zich op een schending van het preventiebeginsel. Het preventiebeginsel is een van de milieubeginselen en bepaalt dat: "*men moet optreden om milieuschade te voorkomen, eerder dan de schade achteraf te moeten herstellen*" (eigen onderlijning). Dit beginsel impliceert dat men bekend is met het verband tussen de oorzaak en het gevolg en in het verlengde daarvan wil voorkomen dat het voorziene gevolg zich volstrekt. Met andere woorden bestaat er een wetenschappelijke zekerheid omtrent het gevolg. Indien het gevolg zich zou volstreken kan dit vaak erg schadelijk zijn voor mens of milieu.³⁴⁰ Dit beginsel, dat een juridische uitdrukking is van het bekende adagium dat voorkomen beter is dan genezen, bepaalt dat men eerst aan de bron moet handelen in plaats van de schade achteraf te herstellen.

---

³³⁶ M. LOTH en R. VAN GESTEL, "Urgenda: Roekeloze rechtspraak of rechtsvinding 3.0?", *Nederlands Juristenblad* 2015, nr. 37, (2598) 2599.

³³⁷ X, De Nederlandse klimaatzaak. Rechtbank Den Haag, 24 juni 2015, C/09/456689/ HA ZA 13-1396, *TMR* 2015/5, (512) 540.

³³⁸ *Ibid.*, 543.

³³⁹ A. SOETE en H. SCHOUKENS, "Voor het gerecht. De Klimaatzaak: een moeilijke evenwichtsoefening in rechterlijk activisme?", *TOO* 2015, (146) 158.

³⁴⁰ Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>, 22; C. JADOT, "Het voorzorgsbeginsel in de Belgische en de Franse rechtspraak", *TMR* 2004, nr. 4, (399) 401.

Het preventiebeginsel dateert al van de Stockholm Verklaring uit 1972,³⁴¹ welke de basisbeginselen van het internationale milieubeleid en –recht vastlegde. Basisprincipe 21 uit deze verklaring luidt dat: *“Staten de soevereiniteit hebben om eigen natuurlijke hulpbronnen naar eigen inzicht aan te wenden. Staten hebben de verantwoordelijkheid om ervoor te zorgen dat activiteiten op eigen grondgebied niet leiden tot milieuschade in een andere staat”*. Ook in de Verklaring van Rio uit 1992³⁴² werd het beginsel opgenomen onder basisprincipe 15: *“Teneinde het milieu te beschermen zullen staten naar hun vermogen op grote schaal de voorzorgsbenadering moeten toepassen. Daar waar ernstige of onomkeerbare schade dreigt, dient het ontbreken van volledige wetenschappelijke zekerheid niet als argument te worden gebruikt voor het uitstellen van kosteneffectieve maatregelen om milieuaantasting te voorkomen”* (eigen onderlijning).³⁴³ Ook al blijkt dit niet letterlijk uit de artikelen van de verklaringen zelf, maar het preventiebeginsel verbiedt niet elke grensoverschrijdende schade. Voorwaarde is wel dat er sprake dient te zijn van “significante schade”.³⁴⁴

Daarnaast werd het beginsel ook opgenomen in tal van verdragen, zoals het VN-Klimaatverdrag. In preambule 8 van dit verdrag wordt bepaald dat: *“Voorts eraan herinnerende dat Staten, in overeenstemming met het Handvest van de Verenigde Naties en de beginselen van internationaal recht, het soevereine recht hebben hun eigen hulpbronnen te exploiteren overeenkomstig hun eigen milieu- en ontwikkelingsbeleid, alsook de verantwoordelijkheid erop toe te zien dat activiteiten die binnen hun rechtsmacht of onder hun toezicht vallen, geen schade aanrichten aan het milieu van andere Staten of van gebieden die onder geen enkele nationale rechtsmacht vallen”* (eigen onderlijning).

Op Europees niveau vinden we het beginsel terug in het VWEU onder art. 191, lid 2: *“De Unie streeft in haar milieubeleid naar een hoog niveau van bescherming, rekening houdend met de uiteenlopende situaties in de verschillende regio’s van de Unie. Haar beleid berust op het voorzorgsbeginsel en het beginsel van preventief handelen, het beginsel dat milieuaantastingen bij voorrang aan de bron dienen te worden bestreden, en het beginsel dat de vervuiler betaalt”* (eigen onderlijning).

Bijkomend is het voor de Belgische vzw ook van belang om een toepassing te vinden van het beginsel op nationaal niveau. Het preventiebeginsel werd in België reeds geïmplementeerd in verscheidene wetteksten, waardoor het een norm met juridische draagwijdte is geworden.³⁴⁵

Volgens OKKERSE wordt het preventiebeginsel vaak toegepast in situaties van gewone grensoverschrijdende milieuvervuiling. Volgens hem zou er geen probleem zijn om het beginsel ook

---

³⁴¹ Declaration of the United Nations Conference on the human environment, gedaan te Stockholm op 16 juni 1972.

³⁴² Rio Declaration on environment and development, aangenomen door de Conferentie van de Verenigde Naties over Milieu en Ontwikkeling te Rio de Janeiro op 16 juni 1992.

³⁴³ A. TROUWBORST, *Precautionary rights and duties of states*, Leiden, Martinus Nijhoff Publishers, 2006, 37.

³⁴⁴ *Ibid.*, 44 – 45.

³⁴⁵ Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>, 22 – 23; Art. . D.1 Waalse Milieucode van 27 mei 2004, BS 9 juli 2004; Art. 1.2.1 § 2 Vlaams Decreet van 5 april 1995 houdende algemene bepalingen inzake milieubeleid, BS 3 juni 1995; art. 4, § 1 van de wet van 20 januari 1999 ter bescherming van het mariene milieu in de zeegebieden onder de rechtsbevoegdheid van België, BS 12 maart 1999.

toe te passen op staten die nalaten om preventieve maatregelen te nemen in de strijd tegen klimaatverandering.³⁴⁶ M.i. kan deze stelling gevolgd worden. In hoofdstuk 1 werden de schadelijke gevolgen van klimaatverandering besproken. Men kan met wetenschappelijke zekerheid voorspellen wat de gevolgen zijn voor de mens en het milieu. In dat opzicht kan besloten worden dat er inderdaad sprake is van significante gevolgen voor mens en milieu indien men niets onderneemt tegen de klimaatverandering. Het moment is nu om hiertegen op te treden en de gevolgen trachten te voorkomen, eens de schade zich heeft voltrokken, lijkt het m.i. zeer moeilijk om deze nog te herstellen. Het preventiebeginsel legt aldus de plicht op de Belgische overheid om te voorkomen dat emissies vanaf het Belgische grondgebied significante schade veroorzaken aan haar burgers.

In haar dagvaarding stelt de vzw dat het preventiebeginsel geschikt is om inkleuring te geven aan de zorgvuldigheidnorm, dat zij in deze zaak ook geschonden acht.³⁴⁷ De vzw heeft dus duidelijk lessen getrokken uit de Nederlandse Klimaatzaak. In de Nederlandse zaak stelde de Stichting Urgenda ook dat het preventiebeginsel geschonden was door de Nederlandse overheid. De rechtbank was van oordeel dat de Nederlandse Staat inderdaad gebonden is aan het volkenrechtelijk preventiebeginsel, maar een volkenrechtelijke gebondenheid van een Staat brengt *in se* uitsluitend verplichtingen mee ten aanzien van een andere Staat, niet ten aanzien van haar burgers. Indien de Nederlandse Staat het preventiebeginsel schendt, impliceert dit niet automatisch dat zij onrechtmatig handelt ten aanzien van de Stichting Urgenda.³⁴⁸ De rechtbank oordeelde dat het preventiebeginsel geen verbindende kracht heeft ten aanzien van burgers, en dus ook niet ten aanzien van de Stichting Urgenda. Urgenda kan zich dus niet rechtstreeks beroepen op dit beginsel. Wel besloot de rechter dat het mogelijk is om deze internationale en nationale beginselen aan te wenden om de zorgplicht onder art. 6:162 NBW in te kleuren, d.i. de algemene zorgvuldigheidnorm naar Belgische recht.³⁴⁹

M.i. zal de vzw Klimaatzaak op eenzelfde antwoord stoten van de Belgische rechter. Het preventiebeginsel als dusdanig levert geen rechtsgrond op om de Belgische overheid aansprakelijk te stellen. Wel kan de vzw het preventiebeginsel aanwenden om alzo invulling te geven aan nationaalrechtelijke open normen, zoals de algemene zorgvuldigheidnorm, rekening houdend met deze volkenrechtelijke verplichting.

Onderafdeling 4.5 Een schending van het voorzorgsbeginsel

Het voorzorgsbeginsel is een risicobeheersinstrument dat kan worden toegepast wanneer er wetenschappelijke onzekerheid (potentieel risico) bestaat over een vermoed risico voor de

---

³⁴⁶ C. A. OKKERSE, "Volkenrechtelijke aansprakelijkheid voor schadelijke effecten van zeespiegelstijging als gevolg van klimaatverandering" in N. TEESING (ed.), *Naar aansprakelijkheid voor (de gevolgen van) klimaatverandering?*, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers, 2012, (17) 22.

³⁴⁷ Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>, 23.

³⁴⁸ K.J. DE GRAAF en J. H. JANS, "The Urgenda decision: Netherlands liable for role in causing dangerous global climate change", *JEL* 2015, nr. 27, (517) 519.

³⁴⁹ X, De Nederlandse klimaatzaak. Rechtbank Den Haag, 24 juni 2015, C/09/456689/ HA ZA 13-1396, *TMR* 2015/5, (512) 541; L. BERGKAMP, "Adjudicating scientific disputes in climate science: the limits of judicial competence and the risks of taking sides", *Environmental liability - Law, policy and practice* 2015, (80) 97; A. SOETE en H. SCHOUKENS, "Klimaatverandering in de rechtbank. De rechter als scherprechter bij een falend milieubeleid?", *NjW* 2016, nr. 338, (186) 192; R. COX, "A Climate Change Litigation Precedent: Urgenda Foundation v the State of the Netherlands", *JENRL* 2016, vol. 34, nr. 2, 143 - 163.

menselijke gezondheid of het milieu dat voortvloeit uit een bepaalde maatregel of een bepaald beleid.³⁵⁰ Er bestaat geen sluitend verband tussen de oorzaak en het gevolg, maar er bestaat wel een vermoeden dat een dergelijk verband bestaat.³⁵¹ In tegenstelling tot het preventiebeginsel komt het voorzorgsbeginsel erop neer om een risico te voorkomen of te beperken van zodra het "ernstig" wordt genoemd.³⁵²

Volgens OKKERSE is dit beginsel relevant in de context van klimaatverandering, net omdat wetenschappelijke onzekerheid een belangrijke factor speelt bij klimaatverandering.³⁵³ Ook in haar dagvaarding stelt de vzw dat het bestaan van klimaatopwarming *an sich* onomstotelijk vaststaat. Enkel kunnen niet alle gevolgen van deze klimaatopwarming met dezelfde hoeveelheid wetenschappelijke zekerheid worden ingeschat.³⁵⁴

Net zoals het preventiebeginsel vinden we ook het voorzorgsbeginsel terug op internationaal, supranationaal en nationaal niveau terug. Vooreerst bepaalt art. 3(3) VN-Klimaatverdrag het volgende: "*De Partijen dienen voorzorgsmaatregelen te nemen om te anticiperen op de oorzaken van klimaatverandering, dan wel deze te voorkomen of in te perken, en de nadelige gevolgen daarvan te beperken. Wanneer ernstige of onherstelbare schade dreigt te ontstaan, mag gebrek aan volledige wetenschappelijke zekerheid niet als grond dienen voor uitstel van die maatregelen, daarbij in aanmerking nemend dat het beleid en de maatregelen ter zake van klimaatverandering een goede kosten/baten-verhouding dienen te hebben, opdat deze mondiaal voordeel opleveren tegen zo laag mogelijke kosten. Om dit te bewerkstelligen, dienen dit beleid en deze maatregelen rekening te houden met de verschillende sociaal-economische contexten, veelomvattend te zijn, betrekking te hebben op alle relevante bronnen, putten en reservoirs van broeikasgassen alsmede aanpassing daarvan, en alle economische sectoren te bestrijken. Inspanningen om klimaatverandering tegen te gaan, kunnen door belanghebbende Partijen gezamenlijk worden ondernomen*" (eigen onderlijning). Daarnaast maakt ook art. 191, lid 2 VWEU melding van het voorzorgsbeginsel. Bijkomend wordt in de rechtspraak van het EHRM dit beginsel in verband gebracht met art. 8 EVRM. Staten dienen bijgevolg met dit beginsel rekening te houden op het vlak van mensenrechten.³⁵⁵

Ook op nationaal niveau heeft dit preventiebeginsel een juridische draagwijdte.³⁵⁶ Bovendien wordt dit beginsel, net zoals het preventiebeginsel, aanvaard als een autonome rechtsgrond. Op het niveau van de gewone rechtbanken en hoven wordt de toepassing van dit beginsel aldus erkend.³⁵⁷

---

³⁵⁰ C. A. OKKERSE, "Volkenrechtelijke aansprakelijkheid voor schadelijke effecten van zeespiegelstijging als gevolg van klimaatverandering" in N. TEESING (ed.), *Naar aansprakelijkheid voor (de gevolgen van) klimaatverandering?*, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers, 2012, (17) 26.

³⁵¹ S. LIERMAN, "Het "voorzorgsbeginsel en zijn invloed op gezondheidsbescherming en aansprakelijkheid", *RW* 2001-2002, nr. 25, (865) 865.

³⁵² C. JADOT, "Het voorzorgsbeginsel in de Belgische en de Franse rechtspraak", *TMR* 2004, nr. 4, (399) 401.

³⁵³ *Ibid.*, 26.

³⁵⁴ Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>, 25.

³⁵⁵ EHRM 27 januari 2009, Tatar t. Roemenië, § 109; EHRM 10 januari 2012, Di Sarno t. Italië, § 75; Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>, 24.

³⁵⁶ Zie Art. D.3 Waalse Milieucode van 27 mei 2004, *BS* 9 juli 2004; Art. 1.2.1 § 2 Vlaams Decreet van 5 april 1995 houdende algemene bepalingen inzake milieubeleid, *BS* 3 juni 1995.

³⁵⁷ Vb. Rb. Brugge 4 februari 2002, *TMR* 2002, 533; Vz. Rb. Antwerpen 2 februari 1999, maar hervormd in Antwerpen 11 oktober 1999, *TMR* 1999, 228 – 230; Gent 26 juni 2001 en 20 november 2001, *AJT* 2001-02, 828; S. LIERMAN, "Het "voorzorgsbeginsel en zijn invloed op gezondheidsbescherming en aansprakelijkheid", *RW* 2001-2002, nr. 25, (865) 870; Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>, 24.

Net zoals besloten werd in de Nederlandse Klimaatzaak over het preventiebeginsel, zal ook het voorzorgsbeginsel niet rechtstreeks afdwingbaar worden geacht. Niettegenstaande kan het beginsel wel worden aangewend om als interpretatiemaatstaf te dienen bij de verdere invulling van de algemene zorgvuldigheidsnorm.³⁵⁸ Bovendien is de essentie van het beginsel dat het voordeel van de twijfel altijd speelt ten aanzien van het milieu.³⁵⁹ De vzw stelt dan ook terecht dat het aan de Belgische overheid is om te bewijzen dat het nalaten van het nemen tot maatregelen geen schadelijke gevolgen heeft of ernstige risico's met zich meebrengt.³⁶⁰

M.i. kan, mede gelet op de wetenschappelijke rapporten over klimaatverandering, besloten worden dat de te verwachten schade van klimaatverandering kan worden gekwalificeerd als ernstig. Bijgevolg heeft de Belgische overheid met toepassing van het voorzorgsbeginsel de plicht om de nodige maatregelen te nemen om deze schade te voorkomen. Neemt zij niet de nodige voorzorgsmaatregelen om de rechten van haar burgers te beschermen tegen deze schadelijke gevolgen, dan zal deze overheid mede de algemene zorgvuldigheidsplicht schenden. *In casu* dient de Belgische overheid de nodige regelgeving inzake klimaatverandering aan te nemen, wil zij voldoen aan haar plicht onder het voorzorgsbeginsel. De vzw is dan ook van oordeel dat de Belgische overheid wel bepaalde voorzorgsmaatregelen neemt om de uitstoot van CO₂ te beperken, maar deze worden niet als voldoende beschouwd.³⁶¹

Onderafdeling 4.6 Een schending van de algemene zorgvuldigheidsnorm

De vordering van de vzw Klimaatzaak is echter niet louter gesteund op de hoger vermelde schending van de mensenrechten en beginselen. Meer algemeen wordt de Belgische overheden ook een schending van de zorgvuldigheidsnorm overeenkomstig artt. 1382 en 1383 BW verweten.³⁶² De vzw beroept zich hiervoor op het nalatig optreden met betrekking tot het klimaatbeleid van de Belgische overheid.

M.i. kan er uit het voorgaande besloten worden dat de Belgische overheid geen fout beging door het schenden van een specifieke gedragsnorm. Het zal dus erg moeilijk worden voor de vzw om een Belgische overheid buitencontractueel aansprakelijk te laten stellen wegens een schending van die specifieke gedragsnormen. Het daarnaast inroepen van een schending van de algemene zorgvuldigheidsnorm kan daarentegen wel mogelijkheden bieden in deze zaak.

---

³⁵⁸ L. BERGKAMP, "Adjudicating scientific disputes in climate science: the limits of judicial competence and the risks of taking sides", *Environmental liability – Law, policy and practice* 2015, (80) 97; A. SOETE en H. SCHOUKENS, "Klimaatverandering in de rechtbank. De rechter als scherprechter bij een falend milieubeleid?", *NjW* 2016, nr. 338, (186) 191; Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>, 25.

³⁵⁹ C. A. OKKERSE, "Volkenrechtelijke aansprakelijkheid voor schadelijke effecten van zeespiegelstijging als gevolg van klimaatverandering" in N. TEESING (ed.), *Naar aansprakelijkheid voor (de gevolgen van) klimaatverandering?*, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers, 2012, (17) 26.

³⁶⁰ Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>, 25.

³⁶¹ *Ibid.*

³⁶² *Ibid.*, 25 – 28; A. SOETE en H. SCHOUKENS, "Voor het gerecht. De Klimaatzaak: een moeilijke evenwichtsoefening in rechterlijk activisme?", *TOO* 2015, (146) 158; A. SOETE en H. SCHOUKENS, "Klimaatzaak: binnen of buiten het recht?", *De Juristenkrant* 2015, nr. 306, (16) 16.

Indien er geen schending van een specifieke rechtsnorm voorligt, kan het onrechtmatig gedrag worden getoetst aan het criterium van de goede huisvader, d.i. de *bonus pater familias*, en dit om na te gaan of de onrechtmatige handeling alsnog een aanleiding kan geven tot aansprakelijkheid.³⁶³ Het criterium van de *bonus pater familias* houdt in dat men het gedrag van *in casu* de Belgische overheid zal toetsen aan dat van een normaal, vooruitziende en zorgvuldige overheid in dezelfde omstandigheden geplaatst.³⁶⁴

In haar dagvaarding stelt de vzw dat ondanks het feit dat de Belgische overheid zich houdt aan haar wettelijke verplichtingen met betrekking tot de Europese klimaatwetgeving en het Kyoto Protocol, zij niet is ontslaan van haar algemene zorgvuldigheidsplicht.³⁶⁵ De bewuste nalatigheid in hoofde van de Belgische overheid om de verwezenlijking van een gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen, is niet wat een normaal vooruitziende en zorgvuldige overheid zou doen.³⁶⁶

In dat opzicht is het nodig om te bepalen hoe de Belgische normale, vooruitziende en zorgvuldige wetgever, geplaatst in eenzelfde omstandigheden zich hoort te gedragen in de strijd tegen de klimaatverandering.

Dit gedrag vereist o.a. dat het handelen of nalaten daarvan in hoofde van de Belgische overheid enige schade tot gevolg kan hebben. Deze vereiste van de voorzienbaarheid van de schade slaat op het ontstaan van schade en niet op de omvang ervan.³⁶⁷ Daarbij dient de Belgische overheid ook zorgvuldig op te treden, d.w.z. dat men de nadelige gevolgen die redelijk voorzienbaar zijn, tracht te voorkomen door de gepaste voorzorgsmaatregelen te nemen.³⁶⁸

De Belgische overheid is er tot nu toe in geslaagd om de verplichtingen vervat in het bindende maar weinig verregaande VN-Klimaatverdrag en het Kyoto Protocol na te komen. Maar zoals hiervoor vermeld kan dit niet als voldoende worden beschouwd om aan de algemene zorgvuldigheidsplicht te voldoen.³⁶⁹ Gelet op de 2°C-doelstelling uit het Kopenhagen-akkoord alsook de *Cancun Agreements*, stelt de vzw dat de Belgische overheid meer acties moeten ondernemen om zorgvuldig op te treden in de strijd tegen klimaatverandering. Het kan niet geaccepteerd worden dat de Belgische overheid zicht verstoopt achter een ontoereikend internationaalrechtelijk kader.³⁷⁰

Daarnaast zal de rechter in zijn beoordeling rekening moeten houden met de beleidsvrijheid waarover de Belgische overheid beschikt. Echter indien een rechter van oordeel zou zijn dat de Belgische overheid in welbepaalde omstandigheden het voorzorgsbeginsel heeft miskend, kan de beoordeling strenger zijn. Dit beginsel bepaalt duidelijk dat een overheid ertoe verplicht is om, desondanks de wetenschappelijke onzekerheid, een verhoogde zorgvuldigheid aan de dag moet leggen bij het

---

³⁶³ S. STIJNS, *Verbintenissenrecht boek 1bis*, Brugge, die Keure, 2013, 42.

³⁶⁴ *Ibid.*

³⁶⁵ *Ibid.*, 27.

³⁶⁶ Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>, 26.

³⁶⁷ S. STIJNS, *Verbintenissenrecht boek 1bis*, Brugge, die Keure, 2013, 42.

³⁶⁸ *Ibid.*, 43.

³⁶⁹ Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>, 27.

³⁷⁰ A. SOETE en H. SCHOUKENS, "Voor het gerecht. De Klimaatzaak: een moeilijke evenwichtsoefening in rechterlijk activisme?", *TOO* 2015, (146) 159.

beheren van bepaalde risico's. De overheid verliest hierbij haar beleidsvrijheid niet, maar moet wel bijzonder waakzaam zijn om de schade te vermijden ook al is de wetenschap nog onzeker over de mogelijke schadelijke gevolgen.³⁷¹

De vzw stelt terecht in haar dagvaarding dat deze plicht in hoofde van de Belgische overheid erop neer komt dat zij preventieve maatregelen dient te nemen, en dit wanneer het voorzienbaar is dat er zeer nefaste financiële en fysieke schade kan ontstaan voor de vzw en burgers. De omvang of de aard van de schade dient hierbij niet vast te staan, anders zou het nemen van preventieve maatregelen een onmogelijkheid inhouden.³⁷²

Zowel de huidige nationale beleidsinstrumenten als de huidige reductiedoelstellingen in België zijn onvoldoende.³⁷³ In 2009 bepaalde het Milieurapport Vlaanderen al dat om de transitie naar duurzame systemen en een duurzame koolstofarme economie in gang te zetten en te versnellen de traditionele beleidsinstrumenten noodzakelijk maar onvoldoende zijn.³⁷⁴ In het Klimaatrapport van 2015 lezen we dat de gevoelige elementen en klimaattransities in zeer beperkte mate worden opgenomen in de geïntegreerde beoordelingen van de gevolgen van klimaatverandering. Dit impliceert dat men het risico van klimaatverandering nog onderschat. De gevolgen van klimaatverandering zijn op dit punt nog vaak onzeker. Dit betekent dat het beheer voorsnog niet kan uitgaan van precieze toekomstevolaties. Maar het bestaan van deze onzekerheden in de toekomstige klimaatverandering betekent niet dat er geen redenen zijn voor het uitstellen van de aanpassing aan het veranderde klimaat. Het bevelen van nieuwe of gewijzigde beleids- of beheersplannen rekening houdend met deze toekomstige klimaatverandering is ten eerste aan te raden.³⁷⁵ Daarnaast is de Vlaamse overheid zich ervan bewust dat het totaal van de reductiepercentages van broeikasgassen die door de Annex I-landen naar voren zijn geschoven, onvoldoende zijn om de 2°C-doelstelling te bereiken.³⁷⁶

Het bovenstaande doet besluiten dat de Belgische overheid niet kan voldoen aan de algemene zorgvuldigheidsplicht overeenkomstig artt. 1382 en 1383 BW. De huidige reductiedoelstellingen zijn onvoldoende en ontoereikend in de strijd tegen klimaatverandering. De vordering gesteund op een schending van de algemene zorgvuldigheidsnorm zal m.i. dus wel kans op slagen hebben.

Ook in de Nederlandse Klimaatzaak steunde de Stichting Urgenda haar vordering op een schending van de zorgplicht, omdat de Nederlandse overheid onvoldoende maatregelen trof om een gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen.³⁷⁷ Het antwoord op de vraag of de Nederlandse overheid voldoende mitigeert hangt af van verschillende factoren volgens de Nederlandse rechtbank. De twee

---

³⁷¹ S. STIJNS, *Verbintenissenrecht boek 1bis*, Brugge, die Keure, 2013, 47.

³⁷² Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>, 28.

³⁷³ *Ibid.*, 26 – 27.

³⁷⁴ Milieurapport Vlaanderen 2009, *Milieuverkenning 2030*, november 2009, 370.

³⁷⁵ Milieurapport Vlaanderen 2015, Klimaatrapport 2015: over waargenomen en toekomstige klimaatveranderingen, <http://www.milieurapport.be/nl/publicaties/topicrapporten/mira-rapport-klimaat-2015/>, 130 – 131.

³⁷⁶ Voorstel 7 december 2009 tot resolutie betreffende het nieuwe klimaatverdrag van Kopenhagen, *VI. Parl. St.* 2009-2010, nr. 278/1, 6.

³⁷⁷ X, De Nederlandse klimaatzaak. Rechtbank Den Haag, 24 juni 2015, C/09/456689/ HA ZA 13-1396, *TMR* 2015/5, (512) 543.

hoofdcriteria die hierbij bepaald zijn, zijn (i) de beoordeling of er sprake is van een onrechtmatige gevaarstelling door de Nederlandse overheid en (ii) rekening houden met de beleidsvrijheid die aan de Nederlandse overheid toekomt.³⁷⁸ Bij de beoordeling hiervan heeft de Nederlandse rechtbank rekening gehouden met een de volgende deelcriteria, de zgn. Kelderluik-criteria:³⁷⁹ (i) de aard en omvang van de schade als gevolg van klimaatverandering, (ii) de bekendheid en voorzienbaarheid van deze schade, (iii) de kans dat gevaarlijke klimaatverandering zich zal verwezenlijken, (iv) de aard van de gedraging (of het nalaten) van de Staat, (v) de bezwaarlijkheid van het treffen van voorzorgsmaatregelen en (vi) de beleidsvrijheid die, met inachtneming van de publiekrechtelijke beginselen, aan de Staat toekomt bij de uitvoering van zijn publieke taak, een en ander mede gelet op de stand van de wetenschap, de beschikbare (technische) mogelijkheid tot het nemen van veiligheidsmaatregelen en de kosten-batenverhouding van de te nemen veiligheidsmaatregelen.³⁸⁰

Samengevat heeft de Nederlandse rechter het volgende besloten inzake de schending van de zorgplicht onder art. 6:162 NBW. De leer van de gevaarstelling impliceert dat het iemand bloot stellen aan een groter risico dan de gegeven omstandigheid in strijd is met de algemene zorgvuldigheid. Het gevaar kan ontstaan door handelen of nalaten daarvan, maar het is niet vereist dat dit gevaar zich daadwerkelijk manifesteert. Het ontwikkelen of laten voortduren van het risico is in dat opzicht voldoende.³⁸¹ Volgens de Nederlandse rechter staat het zonder twijfel vast dat de huidige mondiale uitstoot en de reductiedoelstellingen van de partijen bij het VN-Klimaatverdrag onvoldoende zijn om de 2°C-doelstelling te behalen. De kans op een gevaarlijke klimaatverandering wordt daarmee zeer groot en het komt mede aan de Nederlandse overheid toe om op eigen grondgebied maatregelen te treffen die deze gevaarlijke klimaatverandering tegengaan. Op de Nederlandse overheid rust dan ook een zware zorgplicht.³⁸² Door partij te worden bij het VN-Klimaatverdrag en het Kyoto Protocol, heeft de Nederlandse overheid dan ook uitdrukkelijk aanvaard dat zij verantwoordelijk is voor het nationale emissieniveau en heeft zij in dat kader de verplichting aanvaard dit emissieniveau te reduceren voor zoveel als nodig is om een gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen.³⁸³ De Stichting Urgenda trachtte in dit verband ook een beroep te doen op een kosten- en economische argument. De rechtbank oordeelde hier dat ter voorkoming van klimaatverandering het uit kosteneffectiviteit beter is om nu adequaat in te grijpen dan om maatregelen uit te stellen.

---

³⁷⁸ *Ibid.*

³⁷⁹ J.M. VAN DEN BERG en R. COX, "Is de staat aansprakelijk voor klimaatverandering?", *AV&S* 2014, afl. 1, (5) 8; A. en SCHOUKENS, H., "Klimaatverandering in de rechtbank. De rechter als scherprechter bij een falend milieubeleid?", *NjW* 2016, nr. 338, (186) 191; R. COX, "Klimaat, veiligheid en het recht", *CPS* 2016/1, nr. 38 (197) 203; L. BERGKAMP, "A Dutch Court's 'Revolutionary' Climate Policy Judgment: The Perversion of Judicial Power, the State's Duties of Care, and Science", *JEPL* 2015, (1) 7; L. BERGKAMP, "Onrechtmatige gevaarstelling 4.0: rechterlijke revolutie met een nieuwe theorie van onrechtmatige daad?", *TGMA* 2016/1, (19) 21.

³⁸⁰ X, De Nederlandse klimaatzaak. Rechtbank Den Haag, 24 juni 2015, C/09/456689/ HA ZA 13-1396, *TMR* 2015/5, (512) 545; R. SCHUTGENS, "Enkele staatsrechtelijke kanttekeningen bij het geruchtmakende klimaatvonnis van de Haagse rechter", *NJB* 2015, nr. 1675, (1) 4.

³⁸¹ A. en SCHOUKENS, H., "Klimaatverandering in de rechtbank. De rechter als scherprechter bij een falend milieubeleid?", *NjW* 2016, nr. 338, (186) 192; J.M. VAN DEN BERG en R. COX, "Is de staat aansprakelijk voor klimaatverandering?", *AV&S* 2014, afl. 1, (5) 8; R. COX, "Klimaat, veiligheid en het recht", *CPS* 2016/1, nr. 38 (197) 203.

³⁸² X, De Nederlandse klimaatzaak. Rechtbank Den Haag, 24 juni 2015, C/09/456689/ HA ZA 13-1396, *TMR* 2015/5, (512) 545; J.M. VAN DEN BERG en R. COX, "Is de staat aansprakelijk voor klimaatverandering?", *AV&S* 2014, afl. 1, (5) 9; R. COX, "Klimaat, veiligheid en het recht", *CPS* 2016/1, nr. 38 (197) 209.

³⁸³ *Ibid.*, 546.

Voorkomen is in dat oogpunt nog altijd beter dan genezen.³⁸⁴ Daarnaast ziet de rechtbank ook niet hoe een strenger klimaatbeleid in Nederland ervoor zou kunnen zorgen dat de concurrentiepositie van de bedrijven negatief wordt beïnvloed. En al zouden dergelijke zorgen terecht zijn, dan nog impliceert dit niet dat de Nederlandse overheid bevrijdt is van haar zorgplicht.³⁸⁵ De rechtbank heeft bijgevolg alle standpunt van de Nederlandse overheid verworpen ten aanzien van de leer van gevaarzetting.

Wat betreft het criterium van beleidsvrijheid stelt de rechtbank vooreerst dat aan de Nederlandse overheid een ruime beleidsvrijheid toekomt bij het uitoefenen van haar bevoegdheid inzake klimaatbeleid. Maar deze ruime beleidsvrijheid kent ook grenzen. Indien zoals *in casu* een gevaarlijke klimaatverandering dreigt, is het de taak van de overheid om haar burgers hiertegen te beschermen. De huidige adaptatiemaatregelen kunnen in dat opzicht niet als voldoende worden geacht. De enige effectieve remedie tegen deze gevaarlijke klimaatverandering is de vermindering van de uitstoot van broeikasgassen. Bijgevolg komt er aan de Nederlandse overheid een minder grote beleidsvrijheid toe. Er rust op de Nederlandse overheid dan ook een zwaardere plicht vanuit het oogpunt van zorgvuldig optreden. Bovendien kan het ook niet gevolgd worden dat de Nederlandse overheid het nemen van voorzorgsmaatregelen kan uitstellen louter om het feit dat er nog geen wetenschappelijke zekerheid bestaat over de precieze gevolgen van de gevaarlijke klimaatverandering.³⁸⁶ Daarnaast kan de Stichting Urgenda geen beroep doen het internationale VN-Klimaatverdrag of de artt. 2 en 8 EVRM. Desondanks kunnen deze normen wel hulp bieden bij het invulling van de zorgplicht onder art. 6:162 NBW.

De Nederlandse rechter komt bijgevolg tot de conclusie dat de Nederlandse overheid onrechtmatig handelt en derhalve de zorgplicht schendt. Indien de Nederlandse overheid haar klimaatbeleid niet aanpast met het oog op het behalen van het reductieniveau van 25 – 40 %, schiet zij tekort in de op haar rustende zorgplicht.³⁸⁷ De rechtbank beveelt dan ook de Nederlandse overheid om het gezamenlijke volume van de jaarlijkse Nederlandse emissies van broeikasgassen zodanig te beperken of te doen beperken dat dit volume aan het einde van het jaar 2020 met ten minste 25 % zal zijn verminderd in vergelijking met het niveau van het jaar 1990.³⁸⁸

---

³⁸⁴ *Ibid.*, 547; A. en SCHOUKENS, H., "Klimaatverandering in de rechtbank. De rechter als scherprechter bij een falend milieubeleid?", *NjW* 2016, nr. 338, (186) – 192; L. BERGKAMP, "A Dutch Court's 'Revolutionary' Climate Policy Judgment: The Perversion of Judicial Power, the State's Duties of Care, and Science", *JEPL* 2015, (1) 7; K.J. DE GRAAF en J. H. JANS, "The Urgenda decision: Netherlands liable for role in causing dangerous global climate change", *JEL* 2015, nr. 27, (517) 521.

³⁸⁵ *Ibid.*, 549; A. en SCHOUKENS, H., "Klimaatverandering in de rechtbank. De rechter als scherprechter bij een falend milieubeleid?", *NjW* 2016, nr. 338, (186) – 192.

³⁸⁶ *Ibid.*, 546 – 547; A. en SCHOUKENS, H., "Klimaatverandering in de rechtbank. De rechter als scherprechter bij een falend milieubeleid?", *NjW* 2016, nr. 338, (186) – 192; R. COX, "Klimaat, veiligheid en het recht", *CPS* 2016/1, nr. 38 (197) 209; ; L. BERGKAMP, "A Dutch Court's 'Revolutionary' Climate Policy Judgment: The Perversion of Judicial Power, the State's Duties of Care, and Science", *JEPL* 2015, (1) 7.

³⁸⁷ *Ibid.*, 549.

³⁸⁸ *Ibid.*, 553.

Onderafdeling 4.7 Conclusie

De aansprakelijkheidsvordering van de vzw Klimaatzaak vereist vooreerst dat er een fout wordt aangetoond in hoofde van de Belgische overheid. Die fout kan vooreerst bestaan uit de schending van een specifieke rechtsnorm.

De vordering gesteund op het EVRM lijkt weinig kans op slagen. Ondanks de directe werking van dit verdrag, zal de vzw moeten worden gekwalificeerd als een slachtoffer in de zin van art. 34 EVRM, hetgeen mogelijk niet het geval is.

Zowel het preventie- als voorzorgsbeginsel zullen waarschijnlijk als dusdanig ook geen rechtsgrond opleveren om de Belgische overheid aansprakelijk te stellen. Wel kan de vzw deze beginselen aanwenden om alzo invulling te geven aan de algemene zorgvuldigheidsnorm.

Want naast de schending van een specifieke rechtsnorm, kan de fout ook bestaan uit een schending van de algemene zorgvuldigheidsnorm. De bewuste nalatigheid in hoofde van de Belgische overheid om de verwezenlijking van een gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen, is niet wat een normaal vooruitziende en zorgvuldige overheid zou doen. Zelfs indien er sprake is van wetenschappelijke onzekerheid, dan nog dient de Belgische overheid een verhoogde zorgvuldigheid aan de dag te leggen bij het beheeren van bepaalde risico's. Het bestaan van deze onzekerheden in de toekomstige klimaatverandering betekent niet dat er geen redenen zijn voor het uitstellen van de aanpassing aan het veranderde klimaat. Aangezien de Belgische overheid een ontoereikend klimaatbeleid blijft voeren, maakt zij zich mogelijk schuldig aan een schending van de algemene zorgvuldigheidsnorm.

Afdeling 5. De schade

Onderafdeling 5.1 Begrip

De volgende toepassingsvoorwaarde onder artt. 1382 en 1383 BW behelst de schade. De wet zelf voorziet geen definitie van het begrip, maar de rechtsleer omschrijft de schadevereiste als "het geheel of gedeeltelijk verlies van een goed dat tot het vermogen behoorde of van een voordeel dat te verwachten was".³⁸⁹ Om de schade vast te stellen zal men de actuele toestand waarin het slachtoffer zich bevindt na het schadegeval vergelijken met de hypothetische toestand waarin het slachtoffer zich zou hebben bevonden indien het schadegeval zich niet had voorgedaan. Indien de toestand van het slachtoffer na het schadegeval minder gunstig is, dan kan met zekerheid gesteld worden dat er sprake is van schade.³⁹⁰ Wie schade lijdt, heeft recht op een schadeloosstelling. De schadeloosstelling is de verplichting tot herstel of vergoeding van de schade die wordt geleden door het slachtoffer. De vergoeding van de schade bestaat bij voorrang uit een herstel in natura. In subsidiaire orde kan het slachtoffer aanspraak maken op een geldelijke schadevergoeding. In

---

³⁸⁹ B. WEYTS en T. VANSWEEVELT, *Handboek buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2009, 633; S. STIJNS, *Verbintenissenrecht boek 1bis*, Brugge, die Keure, 2013, 100.

³⁹⁰ S. STIJNS, *Verbintenissenrecht boek 1bis*, Brugge, die Keure, 2013, 100.

toepassing van de buitencontractuele aansprakelijkheid is dit zelfs een integrale schadeloosstelling, m.a.w. het slachtoffer moet volledig hersteld of vergoed worden. In afdeling 3 werd reeds uiteenzet dat de vzw een herstel in natura vordert door middel van een wetgevingsbevel.

De vzw Klimaatzaak spreekt in het dagvaarding over twee soorten schade, nl. de actuele schade en de toekomstige schade. De actuele schade komt tot uiting in de vorm van aantasting van de gezondheid en morele schade.³⁹¹ In hoofdstuk 1 werd verduidelijkt dat klimaatverandering schadelijke gevolgen voor de mens met zich meebrengt. Doordat de Belgische overheid niet voldoende maatregelen treft om tegen deze gevaarlijke klimaatverandering op te komen, zorgt zij ervoor dat deze actuele schade zich kan manifesteren. In de vorige afdeling werd geconcludeerd dat de Belgische overheid hierdoor de algemene zorgvuldigheidsnorm schendt. Daarnaast is er ook sprake van toekomstige schade. Ondanks de vereiste dat de schade een zeker karakter moet hebben, kan ook toekomstige schade voor schadeloosstelling in aanmerking komen. Op voorwaarde dat het zeker is dat deze toekomstige schade zich zal manifesteren.³⁹² Indien de Belgische overheid geen verregaandere maatregelen zal treffen, wordt het risico dat de actuele schade onherstelbare schade aanricht enkel groter. De gevolgen van de gevaarlijke klimaatopwarming zijn gekend en zullen zich in de toekomstig zeker manifesteren, indien er niet voldoende maatregelen worden getroffen.

Om te beoordelen of er sprake is van schade, zal de rechter dus de vergelijking moeten maken tussen de actuele toestand en de hypothetische toestand. De schade is hierbij de negatieve uitkomst van de vergelijking tussen deze twee toestanden.³⁹³ In het geval van de Belgische Klimaatzaak bestaat de actuele toestand uit het feit dat de Belgische overheid momenteel niet voldoende maatregelen treft om een gevaarlijke klimaatverandering tegen te gaan. De hypothetisch toestand is de toestand waarbij de Belgische overheid dit niet doet. Zij zou zich dus wel gedragen als een *bonus pater familias* en voldoende maatregelen treffen om een gevaarlijke klimaatverandering tegen te gaan. Uit de vergelijking van deze twee toestanden blijkt zonder twijfel dat er schade ontstaat veroorzaakt door de Belgische overheid.

Onderafdeling 5.2 Ontvankelijkheidsvoorwaarden

Naast het aantonen van de schade op zich, zijn er ook nog een aantal ontvankelijkheidsvoorwaarden die moeten worden vervuld om in aanmerking te komen voor een schadeloosstelling.

Vooreerst is het vereist dat het slachtoffer een belang heeft bij het behoud van het voordeel.³⁹⁴ Sedert het arrest van 16 januari 1939 van het Hof van Cassatie volstaat de krenking van een persoonlijk belang om een aansprakelijkheidsvordering in te stellen.³⁹⁵ Er dient te worden onderstreept dat de krenking van een belang geen noodzakelijk, maar ook geen voldoende

---

³⁹¹ Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>, 29.

³⁹² S. STIJNS, *Verbindenissenrecht boek 1bis*, Brugge, die Keure, 2013, 102.

³⁹³ B. WEYTS en T. VANSWEEVELT, *Handboek buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2009, 633.

³⁹⁴ S. STIJNS, *Verbindenissenrecht boek 1bis*, Brugge, die Keure, 2013, 101.

³⁹⁵ Cass. 16 januari 1939, *Pas.* 1939, I, 25; B. WEYTS en T. VANSWEEVELT, *Handboek buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2009, 634.

voorwaarde is.³⁹⁶ Het is nog steeds de rechter die *in concreto* moet oordelen of de krenking van het belang schade veroorzaakt aan het slachtoffer.

Daarnaast dient er sprake te zijn van een rechtmatig belang.³⁹⁷ In hoofdstuk 2 werd reeds geconcludeerd dat de vzw als rechtspersoon beschikt over het vereiste belang. De Aarhus doctrine bepaalt dat wanneer een rechtsvordering wordt ingesteld door een rechtspersoon die zich krachtens zijn statuten tot doel heeft gesteld de milieubescherming te bevorderen en zich ertoe strekt het met de bepalingen van het nationale milieurecht strijdig geacht handelen of nalaten van overheidsinstanties te betwisten, die rechtspersoon een rechtmatig persoonlijk belang heeft. De vzw Klimaatzaak heeft dit inderdaad in haar statuten opgenomen onder art. 3.

Onderafdeling 5.3 Gegrondheidsvoorwaarden

Vervolgens zijn er een aantal voorwaarden met betrekking tot de gegrondheid van de schadevereiste.

Ten eerste moet de schade een zeker en vaststaand karakter hebben. Dit houdt in dat de schade niet gesteund mag zijn op loutere veronderstellingen. De schade moet in dergelijke mate waarschijnlijk zijn dat de rechter niet meer ernstig aan het tegendeel kan twijfelen, ook al is dat theoretisch wel nog mogelijk.³⁹⁸ Reeds hoger werd vermeld dat zowel de actuele als de toekomstige schade hiervoor in aanmerking komen.³⁹⁹

Wat betreft de actuele schade beroept de vzw zich op het volgende in haar dagvaarding. Vooreerst stelt zij dat klimaatverandering nu al voor schade zorgt, die met name tot uiting komt in de vorm van aantasting van de gezondheid en morele schade. De warme zomers van 2003 en 2006 hebben geleid tot een toename van sterfgevallen. De zomer van 2006 heeft duidelijk aangetoond dat het aantal hittegolven in de 21ste eeuw zullen toenemen ten gevolge van de opwarming van de aarde. Deze hittegolven hebben nu al een impact op de gezondheid, vooral voor diegenen die behoren tot een kwetsbare groep.⁴⁰⁰ Of deze schade vaststaand en zeker kan worden genoemd, kan in twijfel worden getrokken. Het nationaal klimaatplan voor de periode 2009 – 2012 toont aan dat hittegolven inderdaad zware negatieve gevolgen veroorzaken voor bijvoorbeeld de volksgezondheid. Hittegolven leiden daarnaast in het algemeen tot sterke ozonconcentraties. Maar om het respectieve belang van beide factoren op de gezondheid te onderzoeken, zijn er bijkomende studies vereist. Er werd een significante stijging vastgesteld van het aantal inwoners met astmaproblemen of hooikoorts, maar het is louter waarschijnlijk dat klimaatverandering hiervan een oorzaak is.⁴⁰¹ De hittegolven zorgen

---

³⁹⁶ Cass. 21 juni 1990, *Arr. Cass.* 1989-90, 1358.

³⁹⁷ Cass. 16 januari 1939, *Pas.* 1939, I, 25; B. WEYTS en T. VANSWEEVELT, *Handboek buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2009, 635.

³⁹⁸ J. RONSE, L. DE WILDE, A. CLAEYS en I. MALLEMS, *Schade en schadeloosstelling*, Gent, Story-Scientia, 1988, 75; S. STIJNS, *Verbintenissenrecht boek 1bis*, Brugge, die Keure, 2013, 102.

³⁹⁹ B. WEYTS en T. VANSWEEVELT, *Handboek buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2009, 638.

⁴⁰⁰ Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>, 29; Milieurapport Vlaanderen 2015, Klimaatrapport 2015: over waargenomen en toekomstige klimaatveranderingen, <http://www.milieurapport.be/nl/publicaties/topicrapporten/mira-rapport-klimaat-2015/>, 103.

⁴⁰¹ Nationaal Klimaatplan van België 2009 – 2012, Inventaris van de maatregelen en stand van zaken op 31 december 2008, *Nationale Klimaatcommissie*, 9.

voor een hoger sterftecijfer bij bejaarden en mensen die vooraf reeds ziek waren. Hoewel kan worden verwacht dat een deel van de sterfgevallen tijdens een hittegolf voorkomt bij een zwakkere groep van mensen, gaf wetenschappelijk onderzoek daaromtrent geen aanwijzingen. Ook na de zomermaanden van 2003 bleef dit sterftecijfer boven dat van de referentieperiode.⁴⁰² Het verband tussen hittegolven en een toename van het aantal sterfgevallen en de daaruit voortvloeiende schade kan bijgevolg niet zeker en vaststaand worden genoemd.

Ten tweede beroept de vzw zich op morele schade. Morele schade slaat op de krenking van iemands fysiek of psychisch welbehagen.⁴⁰³ Volgens de vzw slaat deze schadepost op het feit dat de bedreiging van mogelijke schade ten gevolge van de klimaatverandering een vrees voor toekomstige schade met zich meebrengt. *In concreto* bedoelt met hiermee angstschade. De zorgwekkende blootstelling aan een gevaarlijke klimaatverandering zorgt voor gevoelens van ongerustheid, angst en onzekerheid.⁴⁰⁴ Deze zorgen zijn duidelijk tot uiting gekomen in een klimaatenquête uit 2013. 3 op 4 Belgen maakt zich zorgen over het klimaat.⁴⁰⁵ In principe creëert loutere angstschade geen recht op een schadeloosstelling.⁴⁰⁶ In toepassing van de Klimaatzaak kan angstschade pas een schadepost opleveren, indien deze angstschade een actueel nadeel veroorzaakt. Bovendien moet dit ingeroepen nadeel voldoende ernstig zijn.⁴⁰⁷ Met verwijzing naar de dagvaarding, lijkt m.i. dit actueel en voldoende ernstig nadeel bewezen. De klimaatenquête uit 2013 toont onomstotelijk aan dat de angst leeft onder de burgers. Deze angst zal naar de toekomst toe enkel toenemen, waardoor ook de toekomstige schade in aanmerking moet worden genomen. De schadelijke gevolgen van een gevaarlijke klimaatverandering kunnen daarnaast ook bestempeld worden als voldoende ernstig. De angst en morele onrust zijn op dat punt zonder twijfel bewezen.

Vervolgens moet de schade geleden door het slachtoffer persoonlijk en rechtstreeks zijn. Deze vereiste staat in verband met art. 17 Ger. W. dat bepaalt dat er geen rechtsvordering zonder belang kan worden ingesteld. Voor het instellen van een aansprakelijkheidsvordering betekent dit dat het slachtoffer louter een schadeloosstelling kan vorderen voor persoonlijk geleden schade.⁴⁰⁸ Toegepast op de Klimaatzaak betekent dit voor de vzw dat zij enkel een vordering kunnen instellen die zij als rechtspersoon lijden. Er kan bijgevolg geen schadeloosstelling worden gevorderd voor haar individuele leden. Maar ook hier zorgt de Aarhus-doctrine voor een oplossing.⁴⁰⁹ Volgens deze rechtspraak voldoet een rechtspersoon die tot zijn statutair doel heeft gesteld: "de bescherming van het milieu", aan het vereiste belang indien deze rechtspersoon een rechtsvordering instelt die ertoe strekt het handelen of nalaten in strijd met het milieurecht van privépersonen en overheidsinstanties

---

⁴⁰² Milieurapport Vlaanderen 2015, Klimaatrapport 2015: over waargenomen en toekomstige klimaatveranderingen, <http://www.milieurapport.be/nl/publicaties/topicrapporten/mira-rapport-klimaat-2015/>, 103.

⁴⁰³ S. STIJNS, *Verbintenissenrecht boek 1bis*, Brugge, die Keure, 2013, 105.

⁴⁰⁴ Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>, 29 – 30.

⁴⁰⁵ FOD Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu, Klimaatenquête 2013, www.klimaat.be/files/6614/0015/0109/enquete_klimaatverandering_2013_-_eindrappport.pdf.

⁴⁰⁶ S. DE JONGH, "Angst en aansprakelijkheidsrecht: kruit noch lood?", *De Juristenkrant* 2017, nr. 16, (345) 345.

⁴⁰⁷ Leuven 12 oktober 1999, *TMR* 2000, 338, noot E. De KEZEL; E. DE KEZEL, *Asbest, gezondheid en veiligheid*, Antwerpen, Intersentia, 2013, 359.

⁴⁰⁸ Cass. 19 november 1982, *Arr. Cass.* 1982-83, 373; B. WEYTS en T. VANSWEEVELT, *Handboek buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2009, 649.

⁴⁰⁹ Cass. 11 juni 2013, *TMR* 2013, 392, noot P. LEFRANC.

te betwisten.⁴¹⁰ De vzw Klimaatzaak zal in dat opzicht dus persoonlijk en rechtstreeks schade lijden indien de Belgische overheid het statutair doel van de vzw schendt.

Onderafdeling 5.4 De Nederlandse Klimaatzaak

Naast de beoordeling over de zorgplicht diende de Nederlandse rechter zich eveneens uit te spreken over de geleden schade. Het is daarbij niet nodig dat de schade geleden is, maar er moet wel vaststaan dat de belangen van de Stichting Urgenda *in concreto* dreigen te worden aangetast.⁴¹¹ De rechtbank was van oordeel dat mede door de Nederlandse broeikasgasuitstoot klimaatverandering optreedt, waarvan de negatieve gevolgen nu reeds voelbaar zijn in Nederland. De rechter kwalificeerde de schade voldoende groot en concreet, zodat de Nederlandse overheid, gelet op de op haar rustende zorgplicht, een grotere bijdrage moet leveren om gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen.⁴¹²

Onderafdeling 5.5 Conclusie

De vzw Klimaatzaak is er in haar dagvaarding in geslaagd om aan te tonen dat zij schade lijden wegens het ontoereikend klimaatbeleid van de Belgische overheid. Dankzij de cassatierechtspraak inzake de Aarhus-doctrine kunnen zij voldoen aan de vereiste van het persoonlijk en rechtmatig belang. De schadepost met betrekking tot zekere en vaststaande schade kan in twijfel worden getrokken. Het verband tussen hittegolven en schadelijke gevolgen voor de mens kan niet zeker en vaststaand bewezen worden genoemd. Al blijft het nog steeds de taak van de rechter om dit *in concreto* te beoordelen. Hun schadepost gesteund op angstschade lijkt m.i. wel een grote kans op slagen te hebben. De zorgwekkende blootstelling aan een gevaarlijke klimaatverandering zorgt voor gevoelens van ongerustheid, angst en onzekerheid. Ondanks het toekomstige karakter van deze schade, kan dit wel voor schadeloosstelling in aanmerking komen. Uit het voorgaande mag dus geconcludeerd worden dat de tweede toepassingsvoorwaarde van artt. 1382 en 1383 BW is vervuld.

Afdeling 6. Het oorzakelijk verband

Tot slot zal om de aansprakelijkheidsvordering op basis van artt. 1382 en 1383 BW te doen slagen, de derde en laatste voorwaarde, d.i. het oorzakelijk verband, moeten worden vervuld.

De voorwaarde van het oorzakelijk verband houdt in dat er tussen de fout en de schade een verband moet bestaan, m.a.w. moet de schade uit de fout voortvloeien. Volgens vaste cassatierechtspraak is er maar sprake van een oorzakelijk verband wanneer vaststaat dat zonder de fout de schade zich

---

⁴¹⁰ H. SCHOUKENS, "Milieuverenigingen krijgen ruime toegang tot de rechter", *De Juristenkrant* 25 september 2013, (4) 5; A. SOETE en H. SCHOUKENS, "Voor het gerecht. De Klimaatzaak: een moeilijke evenwichtsoefening in rechterlijk activisme?", *TOO* 2015, (146) 153; DENEFF, J. CHRISTIAENS, J. DELEENHEER e.a., *De VZW*, Brugge, Die Keure, 2015, 355; SOETE, A. en SCHOUKENS, H., "Klimaatverandering in de rechtbank. De rechter als scherprechter bij een falend milieubeleid?", *NjW* 2016, nr. 338, (186) – 200.

⁴¹¹ J.M. VAN DEN BERG en R. COX, "Is de staat aansprakelijk voor klimaatverandering?", *AV&S* 2014, nr. 2, afl. 1, (5) 8.

⁴¹² X, De Nederlandse klimaatzaak. Rechtbank Den Haag, 24 juni 2015, C/09/456689/ HA ZA 13-1396, *TMR* 2015/5, (512) 550; A. en SCHOUKENS, H., "Klimaatverandering in de rechtbank. De rechter als scherprechter bij een falend milieubeleid?", *NjW* 2016, nr. 338, (186) – 193.

niet zou hebben voorgedaan zoals ze zich *in concreto* heeft voorgedaan.⁴¹³ De rechter zal dus moeten nagaan of de fout een *conditio sine qua non* is voor de schade, zoals deze zich *in concreto* heeft voorgedaan.⁴¹⁴

In België hanteert men de equivalentieleer. De rechter zal met alle fouten die noodzakelijk waren voor de concrete schade rekening houden, m.a.w. de oorzaken van de schade zijn equivalent.⁴¹⁵ Deze equivalentieleer betekent ook dat er niet verder wordt gekeken dan naar de feitelijke causaliteit en deze gelijkstelt met de juridische causaliteit. De rechter dient bijgevolg de enkele redenering van de *conditio sine qua non* door te voeren.⁴¹⁶

De dagvaarding stelt dat het onbetwistbaar is dat er een oorzakelijk verband bestaat tussen de fout van gedaagden en de schade die verzoekers ondervinden en nog zullen ondervinden. De fout impliceert hier het nalatig handelen van de Belgische overheid zoals besproken in afdeling 4, d.i. het zich niet gedragen als een *bonus pater familias*. De schade slaat hier op de angstschade die in afdeling 5 werd besproken.

De redenering die de rechter in de Belgische klimaatzaak zal moeten maken is de volgende. Enerzijds dient hij zich de vraag te stellen of die angstschade, zoals deze zich *in concreto* voordoet, niet of niet op eenzelfde wijze zou ontstaan wanneer de wetgever zich gedraagt als een *bonus pater familias* in de strijd tegen de klimaatverandering.

Om hierop een antwoord te bieden dient de rechter zich te houden aan een stappenplan bestaande uit drie stappen.

Vooreerst dient hij de overtreden norm vast te stellen. *In casu* zal dit een schending van de algemene zorgvuldigheidsnorm zijn overeenkomstig artt. 1382 en 1383 BW.

Vervolgens dient hij het rechtmatig alternatief te bepalen. Dit is de vraag over wat de Belgische overheid had moeten doen om wel rechtmatig te handelen.⁴¹⁷ *In casu* is er sprake van een foutief verzuim omdat de Belgische overheid nalatig is geweest in haar handelen. Het rechtmatig alternatief is in dat opzicht dus een overheid die wel handelt zoals een *bonus pater familias* die wel voldoende maatregelen treft om een gevaarlijke klimaatverandering tegen te gaan.

Als laatste stap dient de rechter uit te maken of de schade ook zou zijn ontstaan indien het rechtmatig alternatief geen hypothese is maar werkelijkheid. M.i. zal het antwoord van deze laatste stap

---

⁴¹³ Cass. 21 februari 2001, *Arr. Cass.* 2001, 346; Cass. 8 november 2006, *Pas.* 2006, 2291; Cass. 14 december 2006, *Pas.* 2006, 2667; S. SOMERS, *Aansprakelijkheidsrecht en mensenrechten*, Antwerpen, Intersentia, 2016, 384.

⁴¹⁴ S. STIJNS, *Verbintenissenrecht boek 1bis*, Brugge, die Keure, 2013, 108.

⁴¹⁵ *Ibid.*, 109; B. WEYTS en T. VANSWEEVELT, *Handboek buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2009, 765 en 775; S. SOMERS, *Aansprakelijkheidsrecht en mensenrechten*, Antwerpen, Intersentia, 2016, 390.

⁴¹⁶ S. STIJNS, *Verbintenissenrecht boek 1bis*, Brugge, die Keure, 2013, 108; B. WEYTS en T. VANSWEEVELT, *Handboek buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2009, 764.

⁴¹⁷ B. WEYTS en T. VANSWEEVELT, *Handboek buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2009, 778.

bepalend zijn voor de uitkomst van de Belgische klimaatzaak. Immers dient de rechter hier uit te maken of de angstschade zich ook zou manifesteren wanneer de Belgische overheid zich wel als een *bonus pater familias* zou gedragen. Het probleem situeert zich hier op het niveau van de zekerheid. Dit betekent dat het oorzakelijk verband zeker moet zijn, en zonder enige twijfel of waarschijnlijkheid vaststaat.⁴¹⁸ Uit dit onderzoek is al gebleken dat de hele problematiek rond klimaatverandering geteisterd wordt door wetenschappelijke onzekerheid. Niet alle gevolgen staan met wetenschappelijke zekerheid vast. Zelfs in het geval de Belgische overheid zich zal gedragen als een *bonus pater familias* en alle voldoende maatregelen treft om de klimaatverandering te voorkomen, kan er nog niet worden besloten dat de angst van verzoekers afneemt. Omtrent de gevolgen van de gevaarlijke klimaatverandering blijft een onzekerheid bestaan en zodoende ook een onzekerheid in hoofde van de verzoekers.

M.i. kan er mogelijks geconcludeerd worden dat er tussen het nalatig handelen van de Belgische overheid in de strijd tegen een gevaarlijke klimaatverandering en de schade die de vzw Klimaatzaak hierdoor lijdt, geen zeker oorzakelijk verband kan worden vastgesteld. Zelfs indien de Belgische overheid haar verplichtingen zou nakomen en dus geen fout maakt, kan er nog besloten worden dat er sprake is van een gevaarlijke klimaatverandering en er bijgevolg sprake is van schade.

Dit betekent uiteraard niet dat de zaak compleet verloren zou zijn. In de Nederlandse Klimaatzaak werd er geoordeeld dat er wel reeds een voldoende oorzakelijk verband kon worden aangenomen tussen de Nederlandse broeikasgasuitstoot, de mondiale klimaatverandering en de effecten daarvan, zowel in het heden als in de toekomst. De rechter was van oordeel dat de Nederlandse broeikasgasuitstoot heeft bijgedragen aan de klimaatverandering.⁴¹⁹ In Nederland maakt men echter toepassing van de cumulatieve causaliteit.⁴²⁰ De klimaatverandering is immers het gevolg van een combinatie van de uitstoot van broeikasgassen op globaal niveau. Deze redenering valt ook terug te brengen naar de reeds aangehaalde *Oslo Principles*. Elk land heeft een bijdrage te leveren in globale strijd tegen de uitstoot van broeikasgassen. Het is daarbij niet relevant hoe groot of hoe klein de bijdrage van dat land zou zijn.⁴²¹

De Nederlandse rechter was van oordeel dat de Nederlandse staat het nemen van voorzorgsmaatregelen niet mag uitstellen louter op grond van de afwezigheid van wetenschappelijk zekerheid over de precieze effecten van klimaatopwarming. Dergelijk oordeel gaat er vanuit dat er

---

⁴¹⁸ Cass. 22 april 2004, *RW* 2004-05, 827, noot B. WEYTS en M. VANQUICKENBORNE; S. SOMERS, *Aansprakelijkheidsrecht en mensenrechten*, Antwerpen, Intersentia, 2016, 385.

⁴¹⁹ X, De Nederlandse klimaatzaak. Rechtbank Den Haag, 24 juni 2015, C/09/456689/ HA ZA 13-1396, *TMR* 2015/5, (512) 550; A. en SCHOUKENS, H., "Klimaatverandering in de rechtbank. De rechter als scherprechter bij een falend milieubeleid?", *NjW* 2016, nr. 338, (186) 193 en 197; M. SMILDE, "Advocaat Roger Cox over klimaatverandering: De aarde heeft koorts", *MR* 2016, nr. 4, (26) 31; ; L. BERGKAMP, "A Dutch Court's 'Revolutionary' Climate Policy Judgment: The Perversion of Judicial Power, the State's Duties of Care, and Science", *JEPL* 2015, (1) 12.

⁴²⁰ W. VAN GERVEN en A. VAN OEVELEN, *Verbindenissenrecht*, Leuven, Acco, 2015, 449; C. H. M. JANSEN, *Onrechtmatige daad: algemene bepalingen*, Deventer, Kluwer, 2009, 43.

⁴²¹ K.J. DE GRAAF en J. H. JANS, "The Urgenda decision: Netherlands liable for role in causing dangerous global climate change", *JEL* 2015, nr. 27, (517) 522.

minstens een onzeker, maar waarschijnlijk oorzakelijk verband bestaat tussen de broeikasgasuitstoot en klimaatverandering.⁴²²

---

⁴²² L. BERGKAMP, "Rechterlijke onbevoegdheid en de negatie van de causaliteitsvereiste", *NJB* 2015, nr. 1676, (1) 7.

HOOFDSTUK V. SCHEIDING DER MACHTEN

Afdeling 5.1 Inleiding

Dit hoofdstuk is het sluitstuk van dit onderzoek en meteen ook de grootste hindernis waar de vzw Klimaatzaak voorstaat. Onder hoofdstuk 4 werd reeds uiteengezet dat de vzw geen klassieke aansprakelijkheidsvordering instelt, maar wel een schadevergoeding wenst te bekomen via een wetgevingsbevel. M.a.w. vordert de vzw voor de rechter dat hij de Belgische overheid zal opleggen welke maatregelen zij precies moeten nemen. Het beginsel van de scheiding der machten stelt evenwel dat de rechter zich niet kan begeven op de plaats van de overheid.

Dit hoofdstuk onderzoekt *in concreto* op welke wijze het beginsel van de scheiding der machten een probleem kan vormen in de Belgische klimaatzaak.

Afdeling 5.2 Historiek

De scheiding der machten verwijst naar de *trias politica*, d.i. de wetgevende macht, de uitvoerende macht en de rechterlijke macht. Het was MONTESQUIEU die in 1748 voor het eerst naar dit beginsel verwees in zijn werk "*De l'esprit des lois*".⁴²³ Het beginsel had volgens hem een grote betekenis om er voor te zorgen dat de individuele of burgerlijke vrijheid niet in het gevaar werd gebracht door willekeur van de overheid. Om die willekeur te vermijden is het van belang om de drie staatsfuncties onder te brengen in verschillende organen.⁴²⁴

Volgens MONTESQUIEU dienen de uitvoerende macht en wetgevende macht los van elkaar te bestaan. Waarbij de uitvoerende macht verantwoording dient af te leggen aan die wetgevende macht. De rechterlijke macht en *in concreto* de rechter dient in dit stelsel van de *trias politica* op te treden als de "*bouche de la loi*". Hiermee wordt bedoeld dat de rechter louter de wet moet toepassen en verder geen andere taak toekomt.⁴²⁵

Het beginsel betreft een ongeschreven grondwettelijk beginsel, maar ligt nochtans verankerd in de Belgische grondwet. Gelet op de structuur van de tekst van de grondwet heeft de grondwetgever het beginsel van de scheiding der machten als richtinggevend beginsel gehanteerd. Iedere macht heeft duidelijk zijn eigen bevoegdheid toegewezen gekregen waarbij het element van de controle op elkaar zeer concreet tot uiting komt.⁴²⁶ De scheiding der machten maakt het immers mogelijk dat zowel de wetgevende als de uitvoerende macht elkaar controleren maar bovenal dat zij ook samenwerken. Dit laatste komt vooral tot uiting in het feit dat beide machten gezamenlijk optreden bij de totstandkoming van wetgeving. Aan de rechterlijke macht werd daarentegen een grote onafhankelijkheid toebedeeld.⁴²⁷

---

⁴²³ J. VANDE LANOTTE, G. GOEDERTIER, Y. HAECK e.a., *Belgisch publiekrecht*, Brugge, die Keure, 2015, 177.

⁴²⁴ A. ALEN en K. MUYLLE, *Handboek van het Belgisch Staatsrecht*, Antwerpen, Kluwer, 2011, 15.

⁴²⁵ J. VANDE LANOTTE, G. GOEDERTIER, Y. HAECK e.a., *Belgisch publiekrecht*, Brugge, die Keure, 2015, 178.

⁴²⁶ *Ibid.*, 179; A. SOETE, "De scheiding der machten als struikelblok voor de klimaatzaak?" in A. HOC, G. WILLEMS en S. WATTIER, *Human rights as basis for reevaluating and reconstructing the law*, Brussel, Larcier, 2016, 235.

⁴²⁷ *Ibid.*, 183.

Door deze samenwerking kan er moeilijk sprake zijn van een absolute scheiding der machten in het Belgisch staatsstelsel. Wel is er sprake van een relatieve scheiding der machten. Zij kan relatief genoemd worden om twee redenen: (i) elke staatsmacht oefent in hoofdzaak de hoofdfunctie verbonden aan haar taken uit en (ii) de autonomie van elke staatsmacht kan maar relatief genoemd worden omdat een goede werking van de staat een samenwerking van de drie machten verlangd.⁴²⁸

Ook in zijn beschrijving van de *trias politica* stelde MONTESQUIEU geen algehele scheiding voor van de drie machten. Volgens hem diende er interactie plaats te vinden tussen de drie machten.⁴²⁹ Ook hij was reeds van mening dat voor een goede werking van de staat er een wederzijdse beperking en controle moest bestaan, maar waarbij een onderlinge samenwerking centraal staat.⁴³⁰ Ondanks de benaming "scheiding" der machten, kan er vandaag dus beter gesproken worden over "samenwerking" van machten.⁴³¹

Een enge interpretatie van de scheiding der machten is heden dus niet meer aan de orde. Het reeds aangehaalde Flandria-arrest uit 1920 van het Hof van Cassatie zorgde voor een halt aan deze strikte interpretatie.⁴³² Tot dit arrest verklaarde de gewone rechter zich onbevoegd om uitspraak te doen over de toekenning van een schadevergoeding wegens een schending van belangen uit normen die het algemeen belang van de overheid tot voorwerp hadden. De rechter kon zich immers verschuilen achter het beginsel van de scheiding der machten.⁴³³ Het Flandria-arrest betekende meteen het einde van deze mogelijkheid. Het Hof van Cassatie oordeelde dat "*elk subjectief recht aanspraak maakt op rechterlijke bescherming, ongeacht of het door een particulier, dan wel door een administratieve overheid wordt geschonden*".⁴³⁴

Afdeling 5.3 De scheiding der machten en de Klimaatzaak

Belangrijk voor dit onderzoek is het feit dat op grond van de scheiding der machten de rechter zich niet in de plaats mag stellen van de overheid wanneer die overheid, gelet op haar discretionaire bevoegdheid, een beslissing neemt. Het is de rechter louter toegestaan om een onrechtmatige aantasting door die overheid van een subjectief recht te vergoeden. De rechter mag hierbij niet de discretionaire bevoegdheid van de overheid ontnemen.⁴³⁵

De grootste hindernis in de Belgische klimaatzaak betreft net die angst die er leeft dat de rechter zich in de plaats zal stellen van de Belgische overheid. De centrale vraag is bijgevolg of het aan de

---

⁴²⁸ A. ALEN en K. MUYLLE, *Handboek van het Belgisch Staatsrecht*, Antwerpen, Kluwer, 2011, 26.

⁴²⁹ *Ibid.*

⁴³⁰ A. ALEN en K. MUYLLE, *Handboek van het Belgisch Staatsrecht*, Antwerpen, Kluwer, 2011, 15.

⁴³¹ L. M. VENY, I. CARLENS, N. A. DE VOS en B. VERBEECK, *Grondslagen van Publiekrecht*, Brugge, Vanden Broele, 2009, 27.

⁴³² Cass. 5 november 1920, *Pas.* 1920, I, 193, met concl. advocaat-generaal P. LECLERCQ.

⁴³³ J. VANDE LANOTTE, G. GOEDERTIER, Y. HAECK e.a., *Belgisch publiekrecht*, Brugge, die Keure, 2015, 184.

⁴³⁴ *Ibid.*, 1404.

⁴³⁵ Cass. 12 december 2003, *RW* 2005-06, afl. 37, 1468; Cass. 4 maart 2004, *RW* 2003-04, afl. 30, 1184, *TMR* 2004, afl. 4, 435; Cass. 3 januari 2008, *NjW* 2008, afl. 176, 123, *TMR* 2008, afl. 2, 198; A. ALEN en K. MUYLLE, *Handboek van het Belgisch Staatsrecht*, Antwerpen, Kluwer, 2011, 28.

Belgische rechter toekomt zich uit te spreken over het gevorderde wetgevingsbevel, gelet het beginsel van de scheiding der machten.⁴³⁶

Volgens dit beginsel behoort het uitvaardigen van algemene juridische normen tot de bevoegdheid van de wetgevende macht. Het uitvoeren van deze normen en het stellen van een algemeen beleid behoort tot de bevoegdheid van de uitvoerende macht. Waarna het beslechten van geschillen omtrent deze rechtsregels tot de bevoegdheid van de rechterlijke macht behoort.⁴³⁷

De controle van de rechterlijke macht op de wetgevende macht kan middels toepassing van de leer van de overheidsaansprakelijkheid. Reeds in hoofdstuk 3 werd uiteengezet dat het handelen van de wetgever onderworpen kan worden aan de algemene zorgvuldigheidsnorm. De rechter zal bij zijn beoordeling moeten nagaan of het optreden de wetgever passend en toereikend was binnen het kader van de beleidsvrijheid. De rechter mag zich hierbij evenwel niet uitspreken over de opportuniteit van dit overheidshandelen. MERTENS wijst is haar bijdrage op het feit dat ondanks de beleids marge waarover de wetgevende macht beschikt bij het implementeren van o.a. het EVRM, het de rechter nog steeds is toegelaten om in functie van een vordering tot herstel na te gaan of die wetgevende macht haar verplichtingen is nagekomen.⁴³⁸ Als de rechter de vordering op basis van de overheidsaansprakelijkheid aanvaardt en daarnaast ook van oordeel is dat de, door de vzw, aangehaalde reductieroute geschikt is om herstel in natura te bekomen, lijkt het wetgevingsbevel op basis van de voorgaand besproken grond een slaagkans te hebben.

Daarnaast kan de gewone rechter, op grond van artikel 159 Grondwet, ook controleren of het optreden van de uitvoerende macht wettig is.⁴³⁹ De rechter kan deze controle evenwel enkel uitoefenen, indien dit artikel wordt ingeroepen in een geschil dat tot zijn bevoegdheid behoort. De bevoegdheid van de rechter wordt in dergelijk geval beperkt tot een marginale toetsing.⁴⁴⁰ De overheid dient bij haar optreden steeds het algemeen belang na te streven, waarna de rechter dient na te gaan of die overheid bij haar optreden niet de grenzen van een normale beoordeling is te buiten gegaan. Wanneer de burgerlijke rechter na de marginale controle vaststelt dat het optreden onwettig is, kan de rechter gebods- of verbodsmaatregelen opleggen.⁴⁴¹ Maar ook weer hier dient de rechter de discretionaire bevoegdheid van de overheid te respecteren.⁴⁴² Toegepast op de Klimaatzaak, en verwijzend naar hoofdstuk 4, zou dit kunnen betekenen dat door de schending van de algemene zorgvuldigheidsnorm de rechter kan besluiten dat de Belgische overheid bij het voeren van haar huidig klimaatbeleid de grenzen van een normale beoordeling is te buiten gegaan. Immers is de vzw van mening dat het Belgische klimaatbeleid ontoereikend is om de vooropgestelde 2°C-doelstelling

---

⁴³⁶ A. SOETE, "De scheiding der machten als struikelblok voor de klimaatzaak?" in A. HOC, G. WILLEMS en S. WATTIER, *Human rights as basis for reevaluating and reconstructing the law*, Brussel, Larcier, 2016, 236.

⁴³⁷ J. DUJARDIN, J. VANDE LANOTTE, G. GOEDERTIER, J. GOOSSENS en J. LAMBRECHT, *Basisbegrippen publiekrecht*, I, Brugge, die Keure, 2012, 374-376.

⁴³⁸ K. MERTENS, "Aansprakelijkheid van de overheid voor klimaatverandering. Kan het EVRM een uitweg bieden? Een analyse voor Nederland en België" in N. teesing (ed.), *Naar aansprakelijkheid voor (de gevolgen van) klimaatverandering?*, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers, 2012, 81.

⁴³⁹ J. THEUNIS, *De exceptie van onwettigheid*, Brugge, die Keure, 2011, 172 - 173; J. THEUNIS, "De exceptie van onwettigheid: op zoek naar een verloren evenwicht", *TBP* 2011, nr. 5 (260) 260.

⁴⁴⁰ J. THEUNIS, *De exceptie van onwettigheid*, Brugge, die Keure, 2011, 174 - 175.

⁴⁴¹ J. THEUNIS, "de 'exceptie van onwettigheid' (artikel 159 G.W.): meer vragen dan antwoorden?", *RW* 2007-08, (1266) 1280.

⁴⁴² *Ibid.*

te behalen. De bewuste nalatigheid in hoofde van de Belgische overheid om de verwezenlijking van een gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen, is niet wat een normaal vooruitziende en zorgvuldige overheid zou doen. In zijn beoordeling zal de rechter wel rekening moeten houden met de beleidsvrijheid waarover de Belgische overheid beschikt. Naast de scheiding der machten zal aldus ook de discretionaire bevoegdheid van de Belgische overheid een belangrijk punt vormen in de Klimaatzaak.

M.i. zal de scheiding der machten geen onoverkomelijk probleem opleveren in de Belgische Klimaatzaak. In de Nederlandse tegenhanger werd door de rechtbank gesteld dat het beginsel niet absoluut is en dat het doel ervan bestaat uit het creëren van een evenwicht tussen de drie machten.⁴⁴³ Binnen dat evenwicht komt het toe aan de rechterlijke macht om de rechten van de burgers te beschermen.⁴⁴⁴ Bijgevolg is het de taak en zelfs de plicht van de rechter om een beoordeling in dit dossier te hebben.⁴⁴⁵ De vordering van de Stichting Urgenda strekte evenzeer tot een wetgevingsbevel ten aanzien van de Nederlandse overheid. Dit heeft tot gevolg dat een eventueel wetgevingsbevel directe of indirecte gevolgen kan veroorzaken ten aanzien van derden. Bijgevolg is de rechter gehouden tot enige terughoudendheid bij het toewijzen van zijn vordering en dit omdat het inschatten van de omvang en betekenis van dergelijke uitspraak niet goed kan worden overzien.⁴⁴⁶ Bovenal strekte de vordering van Urgenda er niet toe om een gebod of bevel aan de Nederlandse staat op te leggen om *bepaalde*, d.i. concrete, maatregelen van wetgeving of beleid te treffen. M.a.w. wordt de Nederlandse overheid niet verplicht om bepaalde maatregelen te nemen en dus kan het wetgevingsbevel verenigbaar worden geacht met de scheiding der machten.⁴⁴⁷ Want ondanks de toewijzing van de vordering bij vonnis van 24 juni 2015 behield de Nederlandse staat haar volle discretionaire bevoegdheid om te bepalen op welke wijze zij gevolg zal geven aan het desbetreffende wetgevingsbevel.⁴⁴⁸

Eenzelfde redenering kwam voor in de Engelse *ClientEarth*-zaak.⁴⁴⁹ Idem besloot het *UK Supreme Court* niet tot een schending van de scheiding der machten. Er werd door de rechter niet exact

---

⁴⁴³ X, De Nederlandse klimaatzaak. Rechtbank Den Haag, 24 juni 2015, C/09/456689/ HA ZA 13-1396, *TMR* 2015/5, (512) 550; R. COX, "Klimaat, veiligheid en het recht", *CPS* 2016/1, nr. 38 (197) 209; R. SURYAPRATIM, "Urgenda v. The Netherlands : A new climate change constitutionalism ?", *Nederlands Tijdschrift voor Milieurecht* 2015, nr. 5/6, (197) 202; L. BERGKAMP, "A Dutch Court's 'Revolutionary' Climate Policy Judgment: The Perversion of Judicial Power, the State's Duties of Care, and Science", *JEPL* 2015, (1) 4; K.J. DE GRAAF en J. H. JANS, "The Urgenda decision: Netherlands liable for role in causing dangerous global climate change", *JEL* 2015, nr. 27, (517) 523.

⁴⁴⁴ J. LAMBRECHT en C. ITUARTE-LIMA, "Legal innovation in national courts for planetary challenges: Urgenda v. state of the Netherlands", *ELR* 2015, nr. 18, (57) 61.

⁴⁴⁵ *Ibid.*, 551; J.M. VAN DEN BERG en R. COX, "Is de staat aansprakelijk voor klimaatverandering?", *AV&S* 2014, afl. 1, (5) 11; A. en SCHOUKENS, H., "Klimaatverandering in de rechtbank. De rechter als scherprechter bij een falend milieubeleid?", *NjW* 2016, nr. 338, (186) 193; R. COX, "A Climate Change Litigation Precedent: Urgenda Foundation v the State of the Netherlands", *JENRL* 2016, vol. 34, nr. 2, 143 – 163.

⁴⁴⁶ *Ibid.*

⁴⁴⁷ A. SOETE en H. SCHOUKENS, "Klimaatverandering in de rechtbank. De rechter als scherprechter bij een falend milieubeleid?", *NjW* 2016, nr. 338, (186) 199; M. LOTH en R. VAN GESTEL, "Urgenda: Roekeloze rechtspraak of rechtsvinding 3.0?", *Nederlands Juristenblad* 2015, nr. 37, (2598) 2603.

⁴⁴⁸ X, De Nederlandse klimaatzaak. Rechtbank Den Haag, 24 juni 2015, C/09/456689/ HA ZA 13-1396, *TMR* 2015/5, (512) 552; A. SOETE en H. SCHOUKENS, "Klimaatverandering in de rechtbank. De rechter als scherprechter bij een falend milieubeleid?", *NjW* 2016, nr. 338, (186) 193 en 199; A. SOETE, "De scheiding der machten als struikelblok voor de klimaatzaak?" in A. HOC, G. WILLEMS en S. WATTIER, *Human rights as basis for reevaluating and reconstructing the law*, Brussel, Larcier, 2016, 239.

⁴⁴⁹ HvJ 19 november 2014, zaak nr. C-404/13, *ClientEarth t. The Secretary of State for the Environment, Food and Rural Affairs*.

geformuleerd welke maatregelen precies aan de overheid werden opgelegd. Het bleef toekomen aan de wetgevende en uitvoerende overheid om de verdere uitvoering van de opgelegde maatregelen vorm te geven.⁴⁵⁰

In de Nederlandse Klimaatzaak was de rechter dus van oordeel dat de scheiding der machten geen belemmering vormde voor de toewijzing van de vordering en *in concreto* voor het geven van het bedoelde reductiebevel.⁴⁵¹ Het is o.a. tegen dit argument dat de Nederlandse overheid besloot om in beroep te gaan tegen het gewezen vonnis. Volgens hen komt het niet toe aan de rechter om zich over dergelijke zaken uit te spreken.⁴⁵²

Indien de Belgische rechter de discretionaire bevoegdheid van de Belgische overheid voldoende overeind laat en de mogelijke beperking ervan op afdoende wijze motiveert, dan heeft de vordering van de vzw zeker een kans op slagen. De vrees om de discretionaire bevoegdheid met de voeten te treden, is op zich dus geen onoverkomelijke hindernis in de komende klimaatzaak. Bovendien blijft het de taak van de rechter om de burgers te beschermen. Dit omvat ook de taak om rechtsbescherming te bieden tegen het optreden van de overheid alsook de beoordeling van wetgevingsbevelen in de context van een falend klimaatbeleid.⁴⁵³

Daarnaast kan de vzw ook steun vinden in de Amerikaanse klimaatzaak *Massachusetts v. EPA*.⁴⁵⁴ Uit deze zaak bleek dat de vrees voor een schending van de scheiding der machten wegens de vordering tot wetgevingsbevel onterecht is. Het federale agentschap *Environmental Protection Agency (EPA)* werd door de staat Massachusetts aangeklaagd omdat *EPA* weigerde emissiestandaarden vast te leggen. De zaak haalde het tot het *US Supreme Court* waar het hof oordeelde dat de federale overheid twee keuzes had welke beide op een wetgevingsbevel neerkwamen. Een geslaagd resultaat van de zaak, want *EPA* vaardigde vervolgens emissienormen uit.⁴⁵⁵

M.i. mag er worden vanuit gegaan dat het beginsel van de scheiding der machten in deze zaak niet met de voeten wordt getreden. Het is immers de taak van de rechter om een oplossing te bieden bij maatschappelijke problemen wanneer deze wegens politieke nalatigheid niet worden opgelost en de oplossing van die problemen steeds urgenter wordt.

---

⁴⁵⁰ A. SOETE en H. SCHOUKENS, "Klimaatverandering in de rechtbank. De rechter als scherprechter bij een falend milieubeleid?", *NjW* 2016, nr. 338, (186) 199.

⁴⁵¹ X, De Nederlandse klimaatzaak. Rechtbank Den Haag, 24 juni 2015, C/09/456689/ HA ZA 13-1396, *TMR* 2015/5, (512) 552; A. SOETE en H. SCHOUKENS, "Klimaatverandering in de rechtbank. De rechter als scherprechter bij een falend milieubeleid?", *NjW* 2016, nr. 338, (186) 193; R. COX, "Klimaat, veiligheid en het recht", *CPS* 2016/1, nr. 38 (197) 210.

⁴⁵² A. SOETE en H. SCHOUKENS, "Klimaatverandering in de rechtbank. De rechter als scherprechter bij een falend milieubeleid?", *NjW* 2016, nr. 338, (186) 194.

⁴⁵³ A. SOETE, "De scheiding der machten als struikelblok voor de klimaatzaak?" in A. HOC, G. WILLEMS en S. WATTIER, *Human rights as basis for reevaluating and reconstructing the law*, Brussel, Larcier, 2016, 240.

⁴⁵⁴ US Supreme Court, *Massachusetts v. EPA*, 549 U.S. 497, 2007.

⁴⁵⁵ A. SOETE, "De scheiding der machten als struikelblok voor de klimaatzaak?" in A. HOC, G. WILLEMS en S. WATTIER, *Human rights as basis for reevaluating and reconstructing the law*, Brussel, Larcier, 2016, 243; A. SOETE en H. SCHOUKENS, "Klimaatverandering in de rechtbank. De rechter als scherprechter bij een falend milieubeleid?", *NjW* 2016, nr. 338, (186) 194.

BESLUIT

De doelstelling van deze masterscriptie was om te onderzoeken in welke mate de Belgische Klimaatzaak een kans op slagen heeft. Het onderzoek strekte zich dan ook uit naar de vraag in welke mate het huidig juridisch kader is ingericht om de aansprakelijkheid van de Belgische overheid te realiseren wegens het voeren van een tekortkomend klimaatbeleid. In het eerste hoofdstuk kreeg de lezer een duidelijk beeld wat het probleem vormt in deze zaak, nl. klimaatverandering. Vervolgens werd in hoofdstukken 2 en 3 een uiteenzetting gegeven in welke mate het voor de vzw Klimaatzaak mogelijk is om de Belgische overheid aansprakelijk te stellen. Na het beantwoorden van deze vraag, werd vervolgens in hoofdstuk 4 de aansprakelijkheidsvordering van de vzw ten gronde besproken. Waarna tot slot in hoofdstuk 5 werd onderzocht of deze aansprakelijkheidsvordering geen probleem vormt ten aanzien van het beginsel van de scheiding der machten.

Uit hoofdstuk 1 volgt de conclusie dat het onoverkomelijk vast staat dat de mens mede verantwoordelijk is voor een gevaarlijke klimaatverandering. Klimaatverandering kan niet meer worden voorkomen. Het wetenschappelijk bewijs dat de aarde opwarmt is onweerlegbaar. Daarom hebben de overheden, van de landen verbonden aan het VN Klimaatverdrag, besloten om de stijging van de globale temperatuur te beperken tot minder dan 2°C, d.i. de zgn. 2°C-doelstelling. Ook België heeft zich ertoe verbonden om de schadelijke gevolgen van klimaatverandering tegen te gaan. Evenwel vindt de vzw Klimaatzaak dat de Belgische overheid bij het uitvoeren van haar klimaatbeleid niet de noodzakelijke reductiedoelstelling tot uitgangspunt neemt. De vzw kan niet anders dan besluiten dat de Belgische overheid willens en wetens minder uitstoot van broeikasgassen reduceert dan zij zelf als noodzakelijk hebben beoordeeld. Het is op grond van dit nalatig gedrag dat de vzw stelt dat de Belgische overheid onrechtmatig handelt en daardoor het recht schendt. De vzw voelt zich ondersteund door de *Oslo Principles* van maart 2015 welke de principes neerleggen over de juridische verplichtingen die staten hebben om de gevolgen van klimaatverandering te doen reduceren en zelfs te stoppen.

De vzw eist dat de Belgische overheid wordt veroordeeld om de gezamenlijke Belgische uitstoot te verminderen binnen een marge van 40-25% tegen 2020. De vzw tracht te bereiken dat de rechter de Belgische overheid duidelijke reductieverplichtingen oplegt via een wetgevingsbevel. De vraag rijst in hoeverre de vzw recht heeft op een meer ambitieus klimaatbeleid.

Vooraleer deze vraag kon worden beantwoord, onderzocht deze masterscriptie in hoeverre het mogelijk is om de Belgische overheid aansprakelijk te stellen. Vooreerst werd onderzocht of hun vordering überhaupt toelaatbaar is voor de burgerlijke rechter. De vzw deed te voldoen aan de voorwaarden van artt. 17 en 18 Ger. W., nl. de toelaatbaarheidsvereisten van het belang en de hoedanigheid. Sedert het cassatiearrest van 11 juni 2013 kan een rechtsvordering ingesteld door een milieuvereniging ter behartiging van het algemeen belang ontvankelijk worden ingesteld. Bovendien kon ook worden besloten dat zij voldoet aan de vereiste van de hoedanigheid. Immers tussen de procespartij, met name de vzw Klimaatzaak, en het ingeroepen subjectief recht, met name schadeloosstelling voor een tekortkomend klimaatbeleid, kan een voldoende band worden vastgesteld. Er staat namelijk letterlijk omschreven in art. 3 van de statuten van de vzw dat zij om

haar doelstelling te realiseren rechtszaken zal voeren die ertoe strekken om klimaatverandering tegen te gaan en/of die ertoe strekken om de gevolgen daarvan te ondervangen. Er mag worden besloten dat de vzw haar vordering toelaatbaar voor de burgerlijke rechter kan instellen.

Vervolgens werd onderzocht of men de Belgische overheid privaatrechtelijke kan aansprakelijk stellen op grond van artt. 1382 – 1383 BW. De vzw steunt namelijk haar vordering op deze artikelen. Naar Belgische recht moet worden geconcludeerd dat men zowel de wetgevende als uitvoerende macht aansprakelijk kan stellen op voormelde rechtsgrond. Waar voorheen de regel van immuniteit heerste, is deze visie vandaag compleet achterhaald. Wat betreft de wetgevende macht is het sedert de arresten van 1 juni 2006 en 28 september 2006 mogelijk om de Belgische staat aansprakelijk te stellen voor het optreden van de wetgevende macht op grond van artt. 1382 en 1383 BW. De criteria voor het foutbegrip van de wetgevende macht werden echter pas in 2015 door het Hof van Cassatie ingevuld. Waarna mag worden besloten dat deze gelijk is aan de klassieke invulling van het foutbegrip onder de artt. 1382 en 1383 BW. Daarnaast is ook de uitvoerende macht onderworpen aan deze gemeenrechtelijke aansprakelijkheidsregels sedert het cassatiearrest van 5 november 1920. Naast het feit dat de Belgische wetgever verantwoordelijk is om een zorgvuldig klimaatbeleid te ontwerpen, heeft ook de uitvoerende macht haar verplichting om dit beleid op een zorgvuldig wijzen uit te voeren.

Deze conclusie liet vervolgens toe om de aansprakelijkheidsvordering ten gronde te onderzoeken. Een toepassing op artt. 1382 – 1383 BW vereist vooreerst dat er sprake is van een fout. Volgens de vzw kan dit in hoofde van de Belgische overheid bewezen worden aan de hand van een aantal schendingen op subjectieve rechten. Samengevat moet gesteld worden dat hun vordering gesteund op het EVRM weinig kans op slagen heeft. Ondanks de directe werking van dit verdrag, zal de vzw mogelijks niet gekwalificeerd worden als een slachtoffer in de zin van artikel 34 EVRM. Ook het preventie- als voorzorgsbeginselbeginsel zullen waarschijnlijk geen rechtsgrond opleveren om de Belgische overheid aansprakelijk te stellen. Wel kan de vzw deze beginselen aanwenden om also invulling te geven aan de algemene zorgvuldigheidsnorm. De vzw achtte deze laatste ook geschonden omdat de bewuste nalatigheid in hoofde van de Belgische overheid om de verwezenlijking van een gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen, niet is wat een normaal vooruitziende en zorgvuldige overheid zou doen. Aangezien de Belgische overheid een ontoereikend klimaatbeleid blijft voeren, maakt zij zich mogelijks schuldig aan een schending van deze algemene zorgvuldigheidsnorm.

Daarnaast dient de vzw aan te tonen dat zij schade lijdt door dit nalatig handelen. De schadepost met betrekking tot zekere en vaststaande schade kan in twijfel worden getrokken. Het verband tussen hittegolven en schadelijke gevolgen voor de mens kan niet zeker en vaststaand bewezen worden genoemd. Al blijft het nog steeds de taak van de rechter om dit *in concreto* te beoordelen. Hun schadepost gesteund op angstschade lijkt m.i. wel een grote kans op slagen te hebben. De zorgwekkende blootstelling aan een gevaarlijke klimaatverandering zorgt voor gevoelens van ongerustheid, angst en onzekerheid. Ondanks het toekomstige karakter van deze schade, kan dit wel voor schadeloosstelling in aanmerking komen.

Tot slot zal er tussen de fout en de schade ook een oorzakelijk verband moeten bestaan. M.i. kan er mogelijks geconcludeerd worden dat er tussen het nalatig handelen van de Belgische overheid in de strijd tegen een gevaarlijke klimaatverandering en de schade die de vzw Klimaatzaak hierdoor lijdt, geen oorzakelijk verband kan worden vastgesteld. Het probleem situeert zich hier op het niveau van de zekerheid. Dit betekent dat het oorzakelijk verband zeker moet zijn, en zonder enige twijfel of waarschijnlijkheid vaststaat. Uit dit onderzoek is al gebleken dat de hele problematiek rond klimaatverandering geteisterd wordt door wetenschappelijke onzekerheid. Niet alle gevolgen staan met wetenschappelijke zekerheid vast. Zelfs in het geval de Belgische overheid zich zal gedragen als een *bonus pater familias* en alle voldoende maatregelen treft om de klimaatverandering te voorkomen, kan er nog niet worden besloten dat de angst van verzoekers afneemt. Omtrent de gevolgen van de gevaarlijke klimaatverandering blijft een onzekerheid bestaan en zodoende ook een onzekerheid in hoofde van de verzoekers.

Het onderzoek werd afgerond met de vraag of de vordering tot wetgevingsbevel geen problemen veroorzaakt met het beginsel van de scheiding der machten. M.i. zal de scheiding der machten geen onoverkomelijk probleem opleveren in de Belgische Klimaatzaak. Indien de Belgische rechter de discretionaire bevoegdheid van de Belgische overheid voldoende overeind laat en de mogelijke beperking ervan op afdoende wijze motiveert, dan heeft de vordering van de vzw zeker een kans op slagen. De vrees om de discretionaire bevoegdheid met de voeten te treden, is op zich dus geen onoverkomelijke hindernis in de komende klimaatzaak. Bovendien is het beginsel niet absoluut en bestaat het doel ervan om een evenwicht te creëren tussen de drie machten. Binnen dat evenwicht komt het toe aan de rechterlijke macht om de rechten van de burgers te beschermen. Bijgevolg is het de taak en zelfs de plicht van de rechter om rechtsbescherming te bieden tegen het optreden van de overheid alsook de beoordeling van wetgevingsbevelen in de context van een falend klimaatbeleid.

Samengevat kan er m.i. worden besloten dat de vzw nog geen plaats zal bemachtigen in de lijst van mijlpaalzaken inzake klimaat. Zelfs zonder nalatig handelen van de Belgische overheid kan er sprake zijn van schade. Er kan onmogelijk besloten worden tot een zeker en vaststaand oorzakelijk verband. Zelfs al zou de Belgische overheid zich zal gedragen als een *bonus pater familias* en alle voldoende maatregelen treft om de klimaatverandering te voorkomen, kan er nog niet worden besloten dat de angst van verzoekers afneemt.

BIBLIOGRAFIE

Wetgeving

Internationale wetgeving

- Declaration of the United Nations Conference on the human environment, gedaan te Stockholm op 16 juni 1972.
- Rio Declaration on environment and development, aangenomen door de Conferentie van de Verenigde Naties over Milieu en Ontwikkeling te Rio de Janeiro op 16 juni 1992.
- Raamverdrag Verenigde Naties inzake Klimaatverandering (1992).
- The Berlin Mandate: Review of Paragraphs a) en b) of Paragraph 2 of Article 4 of the Convention to Determine if they are adequate, Plans for a Protocol and Follow-up Decisions, Decision 1/CP.1, 2 June 1995, Doc. FCCC/CP/1995/7/Add.1.
- Kyoto Protocol to the United Nations Convention on Climate Change, 11 December 1997, 2302 UNTS 148.
- Bali Plan of Action, Decision 1/CP.13, 14 March 2008, Doc. FCCC/CP/2007/6/Add.1.
- Resolution 1406 on global warming : Beyond Kyoto (2004).
- Resolution 1552 on capture of carbon dioxide as a means of fighting climate change (2007).
- Aanbeveling 1885 on drafting an additional protocol to the European Convention on Human Rights concerning the right to a healthy environment (2009).
- Framework Convention on Climate Change, Report of the Conference of the Parties on its sixteenth session, held in Cancun from 29 November to 10 December 2010. Addendum. Part Two: Action taken by the Conference of the Parties at its sixteenth session from the Conference of the Parties (15 March 2011), UN Doc. FCCC/CP/2010/7/Add.1 (2011).
- Oslo Principles on Global Obligations to Reduce Climate Change, 1 maart 2015.
- Paris Agreement, Decision 1/CP.21 (12 december 2015), UN Doc. FCCC/CP/2015/10/Add.1, annex.

Nationale wetgeving

- Wet 27 juni 1921 betreffende de verenigingen zonder winstoogmerk, de internationale verenigingen zonder winstoogmerk en de stichtingen, *BS* 1 juli 1921.
- *Parl. St.* Kamer 1993-94, nr. 997/5.
- Vlaams Decreet van 5 april 1995 houdende algemene bepalingen inzake milieubeleid, *BS* 3 juni 1995.
- Verslag namens de onderzoekscommissie, parlementair onderzoek met het oog op de beleidsvorming ter bestrijding van de onwettige praktijken van de sekten en van de gevaren ervan voor de samenleving en voor het individu, inzonderheid voor de minderjarigen, *Parl. St.* Kamer 1996-97, nrs. 313/7 en 8.
- Verdrag van 25 juni 1998 betreffende toegang tot informatie, inspraak bij besluitvorming en toegang tot de rechter inzake milieuaangelegenheden, *BS* 24 april 2003.

- Wet van 20 januari 1999 ter bescherming van het mariene milieu in de zeegebieden onder de rechtsbevoegdheid van België, *BS* 12 maart 1999.
- Samenwerkingsakkoord van 14 november 2002 tussen de federale Staat, het Vlaamse Gewest, Waalse Gewest en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest betreffende het opstellen, het uitvoeren en het opvolgen van een Nationaal Klimaatplan, alsook het rapporteren, in het kader van het Raamverdrag van de Verenigde Naties inzake Klimaatverandering en het Protocol van Kyoto, *BS* 27 juni 2013.
- Waalse Milieucode van 27 mei 2004, *BS* 9 juli 2004.
- Toelichting bij de Herziening van de Grondwet, *Parl. St.* Senaat 2005-06, 3-1778/1.
- Wet 19 februari 2007 Samenwerkingsakkoord tussen de Federale Overheid, het Vlaamse Gewest, het Waalse Gewest en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest inzake de uitvoering van sommige bepalingen van het Protocol van Kyoto, afgesloten te Brussel op 19 februari 2007, *BS* 2 februari 2008.
- Resolutie van 3 december 2009 van de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers met het oog op de VN conferentie van Kopenhagen inzake klimaatsverandering van 7 tot 18 december 2009, *Parl. St.* Kamer 2009-2010, Doc. 52 2263/002.
- Voorstel 7 december 2009 tot resolutie betreffende het nieuwe klimaatverdrag van Kopenhagen, *VI. Parl. St.* 2009-2010, nr. 278/1.
- Koninklijk besluit van 18 juli 2013 houdende vaststelling van de federale beleidsvisie op lange termijn inzake duurzame ontwikkeling, *BS* 8 oktober 2013.
- Waals Decreet van 20 februari 2014 "Klimaat", *BS* 10 maart 2014.
- Decreet 24 november 2016 houdende de instemming met de overeenkomst van Parijs, gedaan te Parijs op 12 december 2015, *BS* 5 december 2016.
- Decreet 25 november 2016 houdende de instemming met de overeenkomst van Parijs, gedaan te Parijs op 12 december 2015, *BS* 21 december 2016.
- Wet 25 december 2016 houdende de instemming met de overeenkomst van Parijs, gedaan te Parijs op 12 december 2015, *BS* 26 april 2017.
- Ordonnantie 16 februari 2017 houdende de instemming met de overeenkomst van Parijs, gedaan te Parijs op 12 december 2015, *BS* 10 maart 2017.
- Decreet 20 februari 2017 houdende de instemming met de overeenkomst van Parijs, gedaan te Parijs op 12 december 2015, *BS* 14 maart 2017.
- Decreet 23 februari 2017 houdende de instemming met de overeenkomst van Parijs, gedaan te Parijs op 12 december 2015, *BS* 7 maart 2017.

Rechtspraak

Internationale rechtspraak

- HvJ 19 november 1991, C-6/90, Francovich.
- HvJ 19 november 1991, C-48/93, Bonifaci.
- HvJ 5 maart 1996, C-46/93, Brasserie du Pêcheur.
- HvJ 5 maart 1996, C-48/93 Factortame.
- HvJ 8 maart 2011, C-240/09.

- HvJ 12 mei 2011, C-115/09.
- HvJ 19 november 2014, zaak nr. C-404/13, ClientEarth t. The Secretary of State for the Environment, Food and Rural Affairs.
- EHRM 9 december 1994, Lopez-Ostra t. Spanje.
- EHRM 9 februari 1998, Guerra e.a. t. Italië.
- EHRM 18 juni 2002, Öneriyildiz t. Turkije.
- EHRM 8 juli 2003, Nr. 36022/97, Hatton.
- EHRM 10 november 2004, Taskin t. Turkije.
- EHRM 16 november 2004, nr. 4143/02, Moreno Gomez t. Spanje.
- EHRM 30 november 2004, Oneryildiz t. Turkije.
- EHRM 9 juni 2005, Fadeyeva t. Rusland.
- EHRM 16 juni 2005, Storck t. Duitsland.
- EHRM 29 september 2008, Budayeva e.a. v. Rusland.
- EHRM 27 januari 2009, Tatar t. Roemenië.
- EHRM 10 januari 2012, Di Sarno t. Italië.
- EHRM 12 mei 2015, Identoba e.a. t. Georgië.
- US Supreme Court, Massachusetts v. EPA, 549 U.S. 497, 2007.
- Rechtbank Den Haag, 24 juni 2015, C/09/456689/ HA ZA 13-1396.

Nationale rechtspraak

- GwH 30 april 2003, nr. 51/2003.
- GwH 20 september 2010, nr. 109/2010.
- GwH 29 januari 2014, nr. 13/2014.
- RvS 10 april 2003, nr. 118.214.
- RvS 24 maart 2005, nr. 142.620.
- RvS 28 maart 2008, nr. 181.542.
- RvS 17 november 2008, nr. 187.998.
- RvS 28 mei 2009, nr. 193.593, vzw Milieufront Omer Wattez, *TMR* 2009, 789.
- Cass. 27 juni 1845, *Pas.* 1845, 392, concl. Proc. Gen. LECLERCQ.
- Cass. 5 november 1920, *Pas.* 1920, I, 193, met concl. advocaat-generaal P. LECLERCQ.
- Cass. 16 januari 1939, *Pas.* 1939, I, 25.
- Cass. 2 december 1948, *Pas.* 1948, I, 687.
- Cass. 27 april 1962, *Pas.* 1961-62, 938.
- Cass. 7 maart 1963, *Pas.* 1963, I, 744.
- Cass. 26 april 1963, *Pas.* 1963, I, 905.
- Cass. 27 mei 1971, *Pas.* 1971, I, 886.
- Cass. 27 november 1974, Arr. Cass. 1975, 370.
- Cass. 26 juni 1980, *RW* 1980-81, 1661.
- Cass. 13 mei 1982, *Pas.* 1982, I, 1056, concl. VELU.
- Cass. 19 november 1982.
- Cass. 12 november 1987, *RCJB* 1989, 385, noot. A. BENOIT-MOURY.
- Cass. 13 april 1989, *Pas.* 1989, 825 en *RW* 1989-90, 253.

- DE DAUW, P., *Burgerlijk procesrecht*, Mortsel, Intersentia, 2010, xxxii+ 505.
- DE KEZEL, E., *Asbest, gezondheid en veiligheid*, Antwerpen, Intersentia, 2013, xviii + 762.
- DELBEKE, J. en VIS, P., "EU's climate leadership in a rapidly changing world", in DELBEKE, J., VIS, P., e.a., *EU Climate Policy Explained*, London, Routledge, 2016, <https://www.routledge.com/EU-Climate-Policy-Explained/Delbeke-Vis/p/book/9789279482618>.
- DENEFF, M., CHRISTIAENS, J., DELEENHEER, J., e.a., *De VZW*, Brugge, Die Keure, 2015, 720.
- DUBUY, M. en VINUALES, J. E., *International environmental law*, Cambridge, Cambridge University Press, 2015, LXXVII + 438.
- GOEDERTIER, G., VANDE LANOTTE J. en DE PELSMAEKER, T., *Handboek Belgisch publiekrecht*, Brugge, die Keure, 2013, 1517.
- HENSON, R., *The rough guide to climate change. The symptoms, the science, the solution*, London, Penguin Group, 2011, 341.
- JANSSEN, C. H. M., *Onrechtmatige daad: algemene bepalingen*, Deventer, Kluwer, 2009, xiv + 100.
- LAENENS, J., BROECKX, K., SCHEERS, D. en THIRIAR, P., *Handboek gerechtelijk recht*, Antwerpen, Intersentia, 2012, xxviii + 853.
- LEMMENS, P. en VERLINDEN, J., "Toegang tot de rechter in milieuzaken" in Centrum voor Beroepsvervolmaking in de Rechten, *Rechtspraak en milieubescherming*, Antwerpen, Kluwer, 1991, xii + 287.
- LUST, S., *Rechtsbescherming tegen de (administratieve) overheid. Een inleiding*, Brugge, die Keure, 2014, 196.
- MASSAI, L., *The Kyoto protocol in the EU. European Community and Member States under International and European law*, Den Hague, T.M.C. Asser press, 2011, xvii + 431.
- MEIJER, R., *Staatsaansprakelijkheid wegens schending van Europees gemeenschapsrecht. De invloed van het Europese recht op het nationale stelsel van overheidsaansprakelijkheid*, Deventer, Kluwer, 2007, 250.
- MERTENS, K., "Aansprakelijkheid voor klimaatverandering. Kan het EVRM een uitweg bieden? Een analyse voor Nederland en België." in N. TEESING (ed.), *Naar aansprakelijkheid voor (de gevolgen van) klimaatverandering?*, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers, 2012, 231.
- OBERTHUR, S., PALLEMAERTS, M. en ROCHE KELLY, C., *The new climate policies of the European Union: internal legislation and climate diplomacy*, Brussel, VUBPress, 2010, 340.
- OKKERSE, C.A. , "Volkenrechtelijke aansprakelijkheid voor schadelijke effecten van zeespiegelstijging als gevolg van klimaatverandering" in N. TEESING (ed.), *Naar aansprakelijkheid voor (de gevolgen van) klimaatverandering?*, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers, 2012, 231.
- POPELIER, P., *Democratisch regelgeven*, Antwerpen, Intersentia, 2001, xiii + 326.
- POPELIER, P., *Rechtszekerheid als beginsel voor behoorlijke regelgeving*, Antwerpen, Intersentia, 1997, 680.
- RONSE, J., DE WILDE, L., CLAEYS, A. en MALLEMS, I., *Schade en schadeloosstelling* , Gent, Story-Scientia, 1988, xxv + 411.
- SENAËVE, P., *Compendium van het personen- en familierecht*, Leuven, Acco, 2013, 672.

- SOETE, A., "De scheiding der machten als struikelblok voor de klimaatzaak?", In A. Hoc, G. Willems en S. Wattier (eds.), *Human rights as basis for reevaluating and reconstructing the Law*, Brussel, Larcier, 2016, 560.
- SOMERS, S., *Aansprakelijkheidsrecht en mensenrechten*, Antwerpen, Intersentia, 2016, 788.
- STIJNS, S., *Verbintenissenrecht*, Brugge, Die Keure, 2005, 268.
- STIJNS, S., *Verbintenissenrecht boek 1bis*, Brugge, die Keure, 2013, 152.
- THEUNIS, J., *De exceptie van onwettigheid*, Brugge, die Keure, 2011, 802.
- TROUWBORST, A., *Precautionary rights and duties of states*, Leiden, Martinus Nijhoff Publishers, 2006, xx + 352.
- VANHEUSDEN B. en VAN HOORICK, G., *Milieurecht in kort bestek*, Antwerpen, Intersentia, 2016, 310.
- VANORSHOVEN, P. en ALLEMEERSCH, B., *Tussen gelijk hebben en gelijk krijgen*, Leuven, Acco, 2014, 440.
- VAN GERVEN, W. en VAN OEVELEN, A., *Verbintenissenrecht*, Leuven, Acco, 2015, 719.
- VAN OEVELEN, A. en POPELIER, P., "De aansprakelijkheid van publiekrechtelijke overheden voor ondeugdelijke wetgeving," in X. (ed.), *De doorwerking van het publiekrecht in het privaatrecht*, Gent, Mys en Breesch, 1997, xix + 578.
- VAN OEVELEN A., "Staatsaansprakelijkheid wegens schending van het recht van de Europese Unie", in B. DELVAUX, B. VANHEUSDEN, K. WAUTERS, C. BAEKELAND e.a. (eds.), *Invloed van het EU-recht op het Belgische bestuursrecht*, Brugge, die Keure, 2014, 319.
- VENY, L. M., CARLENS, I., DE VOS, N. A. en VERBEECK, B., *Grondslagen van Publiekrecht*, Brugge, Vanden Broele, 2009, xxxvi + 590.
- WEYTS, B. en VANSWEEVELT, T., *Handboek buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht*, Antwerpen, Intersentia, 2009, xxxi + 935.
- WIRTGEN, A., "Recente ontwikkelingen inzake overheidsaansprakelijkheid", in VAN DAMME, M., CABOOR, P. D. G., DEBIEVRE, J., MUYLLE, K. e.a. (eds.), *Rechtsbescherming*, Brugge, die Keure, 2008, 216.

Tijdschriften

- ARTS, D., "Het gemeenschapsrechtelijk beginsel van de aansprakelijkheid van de Lid-Staten wegens schending van het Gemeenschapsrecht: het Francovich-arrest en zijn toepassing in de Belgische rechtsorde", *TBP* 1993, 495 – 510.
- BERGKAMP, L., "Adjudicating scientific disputes in climate science: the limits of judicial competence and the risks of taking sides", *Environmental liability – Law, policy and practice* 2015, 80 – 113.
- BERGKAMP, L., "A Dutch Court's 'Revolutionary' Climate Policy Judgment: The Perversion of Judicial Power, the State's Duties of Care, and Science", *JEPL* 2015, 241 – 263.
- BERGKAMP, L., "Rechterlijke onbevoegdheid en de negatie van de causaliteitsvereiste", *NJB* 2015, nr. 1676, 2278 – 2288.
- BERGKAMP, L., "Onrechtmatige gevaarstelling 4.0: rechterlijke revolutie met een nieuwe theorie van onrechtmatige daad?", *TGMA* 2016/1, 19 – 38.

- COGOLATI, S., "De internationaalrechtelijke waarde van het Kyoto Protocol na 31 december 2012", *Jura Falconis* 2012-2013, nr. 1, 39 – 67, <http://www.klimaat.be/nl-be/klimaatbeleid/internationaal-klimaatbeleid/vn-klimaatverdrag>.
- COX, R., "Klimaat, veiligheid en het recht", *CPS* 2016, nr. 38, 197 – 213.
- COX, R., "A Climate Change Litigation Precedent: Urgenda Foundation v the State of the Netherlands", *JENRL* 2016, vol. 34, nr. 2, 143 – 163.
- DENEFF, M., THEUNIS, J. en VERSCHAEVE, S., "Kroniek. Verenigingen en stichtingen 2013-2014", *RPS TRV* 2016, 559 – 588.
- DE GRAAF K.J. en JANS, J. H., "The Urgenda decision: Netherlands liable for role in causing dangerous global climate change", *JEL* 2015, nr. 27, 517 – 527.
- DE JONGH, S., "Angst en aansprakelijkheidsrecht: kruit noch lood?", *De Juristenkrant* 2017, nr. 16, 345.
- DE KEZEL, E., "Het risico op aansprakelijkheid van de overheid voor fouten van de wetgever", *RW* 2009-10, nr. 4, 130 – 148.
- DE SMEDT, P. en SCHOUKENS, H., "Greening the constitution: 'Duurzame ontwikkeling' als beleidsdoelstelling verankerd in de Grondwet", *TBP* 2009/7, 387 – 398.
- JADOT, C., "Het voorzorgsbeginsel in de Belgische en de Franse rechtspraak", *TMR* 2004, nr. 4, 399 – 418.
- LAMBRECHT, J. en ITUARTE-LIMA, C., "Legal innovation in national courts for planetary challenges: Urgenda v. state of the Netherlands", *ELR* 2015, nr. 18, 57 – 64.
- LEFRANC, P., "De Eikendael-doctrine moet wijken voor de Aarhusdoctrine", *TMR* 2013, nr. 4, 393 – 397.
- LIERMAN, S., "Het voorzorgsbeginsel en zijn invloed op gezondheidsbescherming en aansprakelijkheid", *RW* 2001-2002, nr. 25, 865 – 881.
- LOTH, M. en VAN GESTEL, R., "Urgenda: Roekeloze rechtspraak of rechtsvinding 3.0?", *Nederlands Juristenblad* 2015, nr. 37, 2598 – 2605.
- MAES, G., "Algemene zorgvuldigheidsnorm en aansprakelijkheid voor de wetgevende macht", *NjW* 2004, 398 – 404.
- MUYLLE, K., "Overheidsaansprakelijkheid voor een fout van het Parlement na het 'sektenarrest' van het Hof van Cassatie", *TBR* 2006 – 2007, 438 – 441.
- POPELIER, P., "De aansprakelijkheid van de wetgever wegens schending van het rechtszekerheidsbeginsel", noot bij Rb. Brussel 17 maart 1997, *RW* 1997-98, 264 – 266.
- SCHOUKENS, H., "Milieuverenigingen krijgen ruime toegang tot de rechter", *De Juristenkrant* 25 september 2013, 4 – 5.
- SCHUTGENS, R., "Enkele staatsrechtelijke kanttekeningen bij het geruchtmakende klimaatvonnis van de Haagse rechter", *NJB* 2015, nr. 1675, 2270 – 2277.
- SMILDE, M., "Advocaat Roger Cox over klimaatverandering: De aarde heeft koorts", *MR* 2016, nr. 4, 26 – 33.
- SOETE, A. en SCHOUKENS, H., "Klimaatzaak: binnen of buiten het recht?", *De Juristenkrant* 2015, nr. 306, 16.
- SOETE, A. en SCHOUKENS, H., "De Nederlandse klimaatoverwinning: revolutie met recht of *common sense*?", *TOO* 2015, nr. 3, 385 – 389.

- SOETE, A. en SCHOUKENS, H., "Voor het gerecht. De Klimaatzaak: een moeilijke evenwichtsoefening in rechterlijk activisme?", *TOO* 2015, 146 – 166.
- SOETE, A. en SCHOUKENS, H., "Klimaatverandering in de rechtbank. De rechter als scherprechter bij een falend milieubeleid?", *NjW* 2016, nr. 338, 186 – 203.
- SOETE, A., "Het Paris Agreement: one giant leap for mankind, one small step for climate?", *MER* 2016, nr. 2, 125 – 136.
- SURYAPRATIM, R., "Urgenda v. The Netherlands : A new climate change constitutionalism?", *Nederlands Tijdschrift voor Milieurecht* 2015, nr. 5/6, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2695077###.
- THEUNIS, J., "De 'exceptie van onwettigheid' (artikel 159 G.W.): meer vragen dan antwoorden?", *RW* 2007-08, 1266 – 1281.
- THEUNIS, J., "De exceptie van onwettigheid: op zoek naar een verloren evenwicht", *TBP* 2011, nr. 5 260 – 274.
- THIELS, Y. en WOUTERS, I., "La responsabilité des pouvoirs publics: le pouvoir législatif mis en cause: révolution ou simple évolution?", *JLMB* 2006, 1539 – 1540.
- VANDENBERGHE, H., VAN QUICKENBORNE, M., WYNANT, L. en DEBAENE, M., "Overzicht van rechtspraak. Aansprakelijkheid uit onrechtmatige daad (1994-1999)", *TPR* 2000, 1672 – 1673.
- VANPRAET, J. en VAN DE HEYNING, C., "Hoe fundamentele rechten het leefmilieu beschermen", *NjW* 2010, nr. 227, 562 – 576.
- VERBRUGGEN, C., "Een nieuwe stap in de erkenning van overheidsaansprakelijkheid: de aansprakelijkheid van de Staat wegens de uitoefening (of niet-uitoefening) van de wetgevende macht", *RABG* 2007/5, 323 – 332.
- VERLINDEN, A., "Protocol van Kyoto geratificeerd in België", *TVW* 2002, afl. 8, 392 – 394.
- VERSWEYVELT, A.-S., "Het standstill-beginsel inzake leefmilieu in de rechtspraak van het Grondwettelijk Hof", *MER* 2015, 3 – 16.
- VUYE, H., "Aansprakelijkheid van de Belgische Staat voor het doen en laten van de wetgever", *TBBR* 2002, afl. 8, 526 – 540.
- VUYE, H., "Over vliegtuigen, luchthavens, lawaaihinder, milieuhinder en mensenrechten ... welke rechtsbescherming bieden artikel 8 E.V.R.M. en artikel 22 Grondwet", *TBBR* 2003, 487 – 502.
- VAN DEN BERG, J.M. en COX, R., "Is de staat aansprakelijk voor klimaatverandering?", *AV&S* 2014, nr. 2, afl. 1, 5 – 11.
- VAN DIJK, C.H., "Privaatrechtelijke aansprakelijkheid voor opwarming van de aarde", *NJB* 2007, nr. 45/46, 2861 – 2871.
- VAN OMMESLAGHE, P. en VERIST, J., "Overheidsaansprakelijkheid voor het optreden van de wetgevende macht", *TBP* 2009/1, 3 – 24.
- VAN OEVELEN, A., "De aansprakelijkheid van de Staat voor het foutieve verzuim zijn wetgevende bevoegdheid uit te oefenen", *RW* 2006-07, (1124) 1126.
- X, De Nederlandse klimaatzaak. Rechtbank Den Haag, 24 juni 2015, C/09/456689/ HA ZA 13-1396, *TMR* 2015/5, 512 – 553.

Onlinebronnen

- Beleidsakkoord over de intrabelgische Burden Sharing, 4 december 2015, <http://www.klimaat.be/nl-be/klimaatbeleid/belgisch-klimaatbeleid/nationaal-beleid/reductiedoelstelling>.
- Dagvaarding vzw Klimaatzaak, <http://klimaatzaak.eu/nl/rechtzaak/>.
- Dagvaarding Urgenda, <http://www.urgenda.nl/themas/klimaat-en-energie/klimaatzaak/>.
- Dossier 11.11.11, Het federale en Vlaamse aankoopbeleid in emissierechten: Hoe België met 'schone' lucht zijn Kyotodoelstelling afkocht, november 2013, <http://www.11.be/onze-thema-s/item/11dossier-emissierechten-hoe-belgie-met-schone-lucht-zijn-kyotodoelstelling-afkocht>.
- European Commission: Our planet, our future – Fighting climate change together, 2015, <http://bookshop.europa.eu/en/our-planet-our-future-pbML0614050/>.
- European Commission: Our planet, our future – Fighting climate change together, 2015 p. 7, <http://bookshop.europa.eu/en/our-planet-our-future-pbML0614050/>.
- European Commission: Climate Change fact sheet, 2015, p. 1 – 2 [ec.europa.eu/clima/.../factsheet climate change 2014 en.pdf](http://ec.europa.eu/clima/.../factsheet_climate_change_2014_en.pdf).
- Europees Milieuagentschap, rapport nr. 10/2013, Trends and Projections in Europe 2013.
- Europees Milieuagentschap, rapport nr. 6/2014, Tracking progress towards Europe's climate and energy targets for 2020.
- Expert group on global climate obligations, Oslo Principles on Global Obligations to Reduce Climate Change, 1 maart 2015, <http://globaljustice.macmillan.yale.edu/news/oslo-principles-global-climate-change-obligations>.
- FOD Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu, Klimaatenquête 2013, [www.klimaat.be/files/6614/0015/0109/enquete klimaatverandering 2013 -_eindrapport.pdf](http://www.klimaat.be/files/6614/0015/0109/enquete_klimaatverandering_2013_-_eindrapport.pdf).
- Global Climate Change Impacts in the United States: 2009 report, p. 14, <https://nca2009.globalchange.gov/global-climate-change/index.html>.
- http://ec.europa.eu/clima/sites/campaign/what/climatechange_en.htm.
- <http://climate.nasa.gov/causes/>.
- http://ec.europa.eu/clima/sites/campaign/what/climatechange_en.htm.
- <http://climatechange.gc.ca/default.asp?lang=En&n=65CD73F4-1>.
- <https://www.ipcc.ch/organization/organization.shtml>.
- https://www.ipcc.ch/ipccreports/far/wg_I/ipcc_far_wg_I_full_report.pdf.
- http://unfccc.int/kyoto_protocol/items/2830.php.
- www.ipcc.ch/ipccreports/tar/.
- http://unfccc.int/meetings/copenhagen_dec_2009/meeting/6295.php.
- <http://www.milieurapport.be/nl/publicaties/topicrapporten/mira-rapport-klimaat-2015/>.
- <http://www.klimaat.be/nl-be/klimaatbeleid/internationaal-klimaatbeleid/klimaatconferenties/de-klimaattop-van-parijs>.

- <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2015/09/01/kabinetsreactie-vonnis-urgenda-staat-d-d-24-juni-jl>.
- IPCC, 2007: Summary for Policymakers. In: *Climate Change 2007: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* [Solomon, S., D. Qin, M. Manning, Z. Chen, M. Marquis, K.B. Averyt, M.Tignor and H.L. Miller (eds.)]. Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom and New York, NY, USA, 30.
- IPCC, Fourth Assessment Report, Synthesis Report, Summary for policy makers, 2007.
- IPCC, 2014: Climate Change 2014: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change [Core Writing Team, R.K. Pachauri and L.A. Meyer (eds.)]. IPCC, Geneva, Switzerland.
- IPCC, Fifth Assessment Report, Synthesis Report: summary for policy makers, 2014.
- Milieurapport Vlaanderen 2009, Milieuverkenning 2030, november 2009.
- Milieurapport Vlaanderen 2015, Klimaatrapport 2015: over waargenomen en toekomstige klimaatveranderingen, <http://www.milieुरapport.be/nl/publicaties/topicrapporten/mira-rapport-klimaat-2015/>.
- Nationaal Klimaatplan van België 2009 – 2012, Inventaris van de maatregelen en stand van zaken op 31 december 2008, *Nationale Klimaatcommissie*.
- Pleitnota Urgenda deel 2, <http://www.urgenda.nl/themas/klimaat-en-energie/klimaatzaak/>.
- SPRUYT, S., "Klimaatverandering: the basics", 2015, p. 4, <http://www.bondbeterleefmilieu.be/page.php/7/show/15838>.
- The Stern Review on the Economics of Climate Change, 2006, www.wwf.se/source.php/1169157/Stern%20Report_Exec%20Summary.pdf.
- Tweede Federaal Milieurapport, 2009 – 2014, www.feebel.be/sites/default/files/public/Tweede%20Federaal%20Milieurapport.pdf.
- UNFCCC, Report of the Conference of the Parties on its sixteenth session, held in Cancun from 29 November to 10 December 2010, FCCC/CP/2010/7/Add.1, decision 1/CP.16, <http://unfccc.int/resource/docs/2010/cop16/eng/07a01.pdf>.
- VAN YPERSELE, J.P. en MARBAIX, P., "Impact van de klimaatverandering in België", Greenpeace en UCL, Brussel, 2004, www.elic.ucl.ac.be/users/marbaix/impacts/docs/ImpactsGPvF-MR-NL.pdf, 7.
- US Global Change Research Program: Global Climate Change Impacts in the United States: 2009 report, p. 14, <https://nca2009.globalchange.gov/global-climate-change/index.html>;

Auteursrechtelijke overeenkomst

Ik/wij verlenen het wereldwijde auteursrecht voor de ingediende eindverhandeling:
Juridische mogelijkheden inzake klimaataansprakelijkheid

Richting: **master in de rechten-overheid en recht**
Jaar: **2017**

in alle mogelijke mediaformaten, - bestaande en in de toekomst te ontwikkelen - , aan de Universiteit Hasselt.

Niet tegenstaand deze toekenning van het auteursrecht aan de Universiteit Hasselt behoud ik als auteur het recht om de eindverhandeling, - in zijn geheel of gedeeltelijk -, vrij te reproduceren, (her)publiceren of distribueren zonder de toelating te moeten verkrijgen van de Universiteit Hasselt.

Ik bevestig dat de eindverhandeling mijn origineel werk is, en dat ik het recht heb om de rechten te verlenen die in deze overeenkomst worden beschreven. Ik verklaar tevens dat de eindverhandeling, naar mijn weten, het auteursrecht van anderen niet overtreedt.

Ik verklaar tevens dat ik voor het materiaal in de eindverhandeling dat beschermd wordt door het auteursrecht, de nodige toelatingen heb verkregen zodat ik deze ook aan de Universiteit Hasselt kan overdragen en dat dit duidelijk in de tekst en inhoud van de eindverhandeling werd genotificeerd.

Universiteit Hasselt zal mij als auteur(s) van de eindverhandeling identificeren en zal geen wijzigingen aanbrengen aan de eindverhandeling, uitgezonderd deze toegelaten door deze overeenkomst.

Voor akkoord,

Philipsen, Tammy

Datum: **19/05/2017**